

ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ
ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Σειρά Μελέτες για το φύλο

Το Φύλο
της Κοινωνικής
Πολιτικής

Μαρία Στρατηγάκη

ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ

Φύλο και κράτος πρόνοιας

Η έμφυλη συγκρότηση του κράτους πρόνοιας και της κοινωνικής πολιτικής αποτέλεσε αντικείμενο της φεμινιστικής έρευνας από τη δεκαετία του 1970, όταν αναπτύχθηκε το δεύτερο κύμα του φεμινιστικού κινήματος στην Ευρώπη και εξετάστηκε ο ρόλος του κράτους στη θέση των γυναικών και στην κατασκευή της έμφυλης κοινωνίας. Από την ανάλυση του κράτους πρόνοιας ως μηχανισμού οργάνωσης της οικογενειακής ζωής μέχρι την αναζήτηση του τρόπου που αναπαρίσταται το φύλο στο λόγο της κοινωνικής πολιτικής, οι φεμινιστικές κριτικές του κράτους πρόνοιας αναπτύχθηκαν σε συνάρτηση με την εξέλιξη των πεδίων παρέμβασης της κοινωνικής πολιτικής. Τα δίπολα σχέσεων, όπως αγορά / οικογένεια, ιδιωτικός / δημόσιος χώρος, αμειβόμενη / μη αμειβόμενη εργασία, απασχόληση / φροντίδα κ.ά., αποτελούν εγγενή στοιχεία τόσο της συγκρότησης του κράτους πρόνοιας, όσο και των έμφυλων ιεραρχιών. Τα *πρότυπα φύλου* που διαμορφώνονται στη βάση αυτών των διχοτομήσεων καθορίζουν τις συνθήκες της καθημερινής ζωής των ανδρών και των γυναικών.

Στην πρώτη ενότητα του κεφαλαίου (1.1) παρουσιάζονται συνοπτικά, εν είδει εισαγωγής στο θέμα, μερικές θεωρητικές προσεγγίσεις της έμφυλης κοινωνίας, με έμφαση σε δύο μεγάλες κατηγορίες προσεγγίσεων. Σε αυτές που εστιάζουν στην ανάλυση των *γυναικών* ως κοινωνικής κατηγορίας και σε αυτές που επικεντρώνονται στην ανάλυση του *φύλου* ως συστήματος κοινωνικών σχέσεων.¹ Στη δεύτερη ενότητα (1.2) εξετάζονται ορισμένες από τις σημαντικότερες φεμινιστικές θεωρητικές προσεγγίσεις του *κράτους πρόνοιας*, οι οποίες επισημαίνουν το ρόλο του στη θέση των γυναικών και στην αναπαραγωγή των έμφυλων ιεραρχιών. Στην τρίτη ενότητα (1.3) αναλύονται οι πιο πρόσφατες θεωρητικές προσεγγίσεις των

1. Για εκτενή παρουσίαση των φεμινιστικών θεωριών βλ. Valerie Bryson, 2004 (ελληνόγλωσση βιβλιογραφία).

καθεστώτων ευημερίας (welfare regime), σύμφωνα με τις οποίες το φύλο αποτελεί εγγενές στοιχείο συγκρότησης της σχέσης ανάμεσα στην οικογένεια, την αγορά εργασίας και το κράτος και ως εκ τούτου κριτήριο σύγκρισης των σύγχρονων καθεστώτων ευημερίας. Τέλος, στην τέταρτη ενότητα (1.4) παρουσιάζονται ορισμένες φεμινιστικές προσεγγίσεις της κοινωνικής πολιτικής ως κοινωνικής κατασκευής, κυρίως σε ό,τι αφορά τους φορείς, τα όρια παρέμβασης και το νοηματικό πλαίσιο του πολιτικού λόγου.

1.1 Καταπίεση των γυναικών και έμφυλες κοινωνίες

Η προσέγγιση της θέσης των γυναικών με όρους κοινωνικούς και όχι βιολογικούς εγκαινιάστηκε με τη μαρξιστική θεωρία που εξέτασε το ρόλο των γυναικών στον καπιταλισμό και συνεχίστηκε με τις φεμινιστικές θεωρίες, από αυτές της καταπίεσης των γυναικών και της κοινωνικής κατασκευής των ταυτοτήτων φύλου μέχρι τις πρόσφατες τάσεις «αποδόμησης» του φύλου που πριμοδοτούν τη δράση των υποκειμένων έναντι της επίδρασης των κοινωνικών συστημάτων και των κοινωνικών δομών. Οι φεμινιστικές θεωρίες αναπτύχθηκαν εντάσσοντας στοιχεία από τα εργαλεία ανάλυσης της κοινωνιολογίας, της ανθρωπολογίας, της ψυχολογίας και της πολιτικής επιστήμης. Με αυτά η φεμινιστική έρευνα επεκτάθηκε σε νέα πεδία, όπως είναι ο ρόλος των συμβολικών αναπαραστάσεων στη διαμόρφωση των έμφυλων ταυτοτήτων, ο ρόλος των πολιτισμικών προτύπων στην καθημερινή πρακτική γυναικών και ανδρών, η σημασία του σώματος και της βιολογίας στη συγκρότηση της έμφυλης πραγματικότητας κ.ά.² Παράλληλα, οι κοινωνικές επιστήμες ενσωμάτωσαν πολλά στοιχεία της φεμινιστικής θεωρίας και ανάλυσης διευρύνοντας την οπτική τους με τη διάσταση του φύλου. Μεταξύ των φεμινιστικών θεωριών επιλέχθηκαν να παρουσιαστούν μόνο αυτές που συνιστούν τομές στη μελέτη της έμφυλης κοινωνίας και της θέσης των γυναικών και κρίθηκαν χρήσιμες για την ανάλυση του κράτους πρόνοιας.

Από τις «γυναίκες» στο κοινωνικό «φύλο»

Το πρώτο βήμα υπέρβασης της εξήγησης της καταπίεσης των γυναικών με όρους διαφορετικής «φύσης» και βιολογίας (αυτό που αποκαλείται βιολογικός ντετερμινισμός) έγινε από την κλασική μαρξιστική θεωρία.³ Αυτή αναγνώρισε ότι η κοινωνική και κυρίως οικονομική βάση της καταπίεσης των γυναικών είναι κοινωνικά κατασκευασμένη και ανέλυσε τον τρόπο με τον οποίο η θέση των γυναικών σε κάθε κοινωνία καθορίζεται άμεσα από τον τρόπο παραγωγής. Ο Ένγκελς εντόπισε την απαρχή της εκμετάλλευσης των γυναικών από τους άνδρες στο σημείο μετάβασης από την κοινή στην ατομική ιδιοκτησία. Η εκμετάλλευση οφειλόταν στο γεγονός ότι η γυναίκα είναι (λόγω του μητρικού της ρόλου) αδύναμη να εργάζεται όπως ο άνδρας. Μόνο αν μπορούσε να εργαστεί όπως εκείνος θα ήταν δυνατό να τερματιστεί η καταπίεση. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρητική προσέγγιση, οι σχέσεις ανδρών-γυναικών αποτελούν μία ακόμα συνέπεια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και ως εκ τούτου δεν αναγνωρίζονται τα προσωπικά οφέλη των ανδρών από την αμειβόμενη και μη αμειβόμενη εργασία των γυναικών. Με άλλα λόγια, η μαρξιστική θεωρία αποδίδει σημασία μόνο στην εκμετάλλευση της εργασίας των γυναικών από το κεφάλαιο και εισάγει ένα είδος οικονομικού ή ταξικού ντετερμινισμού στην εξήγηση της καταπίεσης των γυναικών. Χαρακτηριστικά ο Ένγκελς αναφέρει:

Η απελευθέρωση της γυναίκας, η ισοτιμία της με τον άνδρα είναι και παραμένει αδύνατη όσον καιρό η γυναίκα θα μένει αποκλεισμένη από την κοινωνική παραγωγική εργασία και θα είναι περιορισμένη στη σπιτική ιδιωτική δουλειά. Η απελευθέρωση της γυναίκας θα γίνει δυνατή μόνο όταν μπορεί να συμμετέχει σε μεγάλη κοινωνική κλίμακα στην παραγωγή και οι δουλειές του σπιτιού θα την απασχολούν μόνο σε ασήμαντο βαθμό.⁴

Το φιλοσοφικό έργο της Σιμόν ντε Μπωβουάρ *Το δεύτερο φύλο*, που εκδόθηκε στη Γαλλία το 1949, πρόσθεσε στη συζήτηση για την καταπίεση των γυναικών ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών λόγων και έναν σαφή προσανατολισμό στην ανάλυση του ρόλου της κοινωνικής υπεροχής των ανδρών στην κοινωνική κατασκευή της θέσης των γυναικών. Η γνωστή ρήση της «Η

2. Για εμπειριστατωμένη κριτική αποτίμηση των σύγχρονων θεωριών για το φύλο βλ. Αθηνά Αθανασίου, 2006. Ακόμα, ο συλλογικός τόμος των Carole R. McCann & Seung-Kyung Kim, 2003, αποτελεί ανθολογία βασικών θεωρητικών κειμένων και ο τόμος των Stevi Jackson & Jackie Jones (επιμ.), 1998, περιέχει αναλύσεις των βασικών θεωριών.

3. Εκτενής ανθολογία κειμένων των Μαρξ, Ένγκελς, Μπέμπελ, Λένιν, Στάλιν, Τσέκιν κ.λπ. για το θέμα των γυναικών διατίθεται στο Ζαν Φλεβίλ, 1974.

4. Βλ. Φρίντριχ Ένγκελς, 1982, σ. 295.

γυναίκα δεν γεννιέται, γίνεται» προκάλεσε ρήξη με τις θεωρίες του βιολογικού και οικονομικού ντετερμινισμού, καθώς έβαλε τα θεμέλια για την εξήγηση της «γυναικείας φύσης» με πολιτικούς, οικονομικούς, κοινωνικούς, πολιτισμικούς και ιδεολογικούς όρους.⁵ Χαρακτηριστικά αναφέρει:

Επιβάλλεται όμως να επαναλάβουμε ότι στην ανθρώπινη κοινότητα τίποτα φυσικό δεν υπάρχει, και ότι η γυναίκα αποτελεί ένα από τα προϊόντα του πολιτισμού. Η επέμβαση των άλλων στη μοίρα της έχει ιστορία χιλιάδων ετών... Η γυναίκα δεν προσδιορίζεται από τις ορμόνες, ούτε από μυστηριώδη ένστικτα, αλλά από τον τρόπο που αντιμετωπίζει, με το κορμί και τη σκέψη της, τις ξένες συνειδήσεις και τον κόσμο.⁶

Το διευρυμένο αυτό θεωρητικό πλαίσιο για την εξήγηση της καταπίεσης των γυναικών με όρους κοινωνικής κατασκευής άνοιξε το δρόμο για την αναζήτηση των μηχανισμών καταπίεσης σε νέα πεδία και χώρους, όπως είναι η οικογένεια, η ιδιωτική ζωή και οι διαπροσωπικές σχέσεις.⁷ Οι αναλύσεις των επιπτώσεων του θεσμού της οικογένειας και του περιορισμού των γυναικών στον *ιδιωτικό* χώρο καλλιέργησαν το έδαφος για την ανάπτυξη του δεύτερου κύματος του φεμινιστικού κινήματος (τέλος δεκαετίας 1960 με αρχές δεκαετίας 1970) και της φεμινιστικής θεωρίας για τη γυναικεία καταπίεση και τους μηχανισμούς αναπαραγωγής της.⁸ Στο πλαίσιο αυτό αναλύθηκε ιστορικά η κατάσταση των γυναικών με όρους *ανδρικής εξουσίας* και *γυναικείας καταπίεσης* και η διεκδίκηση των δικαιωμάτων των γυναικών με όρους *απελευθέρωσης* και *κοινωνικής εξέγερσης*.⁹ Οι άνδρες και οι γυναίκες αντιμετωπίστηκαν ως διακριτές κοινωνικές κατηγορίες με κοινά χαρακτηριστικά που διαμορφώθηκαν ιστορικά από τις απαρχές του ανθρώπινου πολιτισμού.

Οι φεμινιστικές έρευνες σχετικά με την κατασκευή των γυναικών και των ανδρών ως διακριτών κοινωνικών κατηγοριών με ιεραρχικές σχέ-

5. Για μεγαλύτερη ανάλυση της συμβολής του κοινωνικού κονστрукτιβισμού της Σιμόν ντε Μπωβουάρ βλ. Αθηνά Αθανασίου, 2006, σσ. 13-138.

6. Σιμόν ντε Μπωβουάρ, 1979, σ. 737.

7. Όπως, για παράδειγμα, έκανε η Betty Friedan, 1965, και άλλες.

8. Κεντρικής σημασίας έργα την περίοδο αυτή εκτός από όσα αναφέρονται παρακάτω ήταν και εκείνα των Germaine Greer, 1971, και Shulamith Firestone, 1970.

9. Ενδεικτικά βλ. Ελένη Βαρίκα & Κωστούλα Σκλαβενίτη (επιμ.), 1981, και Σίλα Ρουμπόθαμ, 1984.

σεις ανάμεσά τους ανέδειξαν τη μονομέρεια των κοινωνικών θεωριών που αντιμετώπιζαν ως «καθολικά» τα ανδρικά πρότυπα εργασίας και καθημερινής ζωής. Στις θεωρίες αυτές οι γυναίκες αποτελούσαν παρέκκλιση από το κανονικό πρότυπο ή απαραίτητο *συμπλήρωμα* των ανδρών. Και στις δύο περιπτώσεις «νομιμοποιούνταν» η υποδεέστερη θέση των γυναικών, αφού δεν αμφισβητούνταν. Η εισαγωγή στοιχείων της ψυχανάλυσης στην εξήγηση της αναπαραγωγής του καθεστώτος υποταγής και καταπίεσης των γυναικών ήταν καθοριστική. Η αναγνώριση της σημασίας της βιωματικής εμπειρίας στη διαμόρφωση των συνειδήσεων ανδρών και γυναικών έδωσε τη δυνατότητα να διερευνηθεί ο τρόπος με τον οποίο οι γυναίκες εσωτερικεύουν την καταπίεση αναδεικνύοντας το ρόλο της υποκειμενικότητας.¹⁰

Η χρήση του όρου *κοινωνικό φύλο* (gender),¹¹ που αναφέρεται στις κοινωνικά κατασκευασμένες διαφορές των φύλων, σε αντιδιαστολή με τον όρο *βιολογικό φύλο* (sex), που αναφέρεται σε βιολογικές διαφορές, αποδείχτηκε εξαιρετικά χρήσιμη για τη φεμινιστική θεωρία και πολιτική. Με τον όρο αυτό μετατοπίστηκε το κέντρο βάρους της ανάλυσης από τον προσδιορισμό των *γυναικών* ως κοινωνικής κατηγορίας που συγκροτείται στη βάση της βιολογικής ομοιότητας στον προσδιορισμό του *φύλου* ως συστήματος κοινωνικών σχέσεων που διαμορφώνει *έμφυλες* (gendered) ιεραρχίες. Με αυτή τη λογική, το *φύλο* και οι *έμφυλες σχέσεις* αναδειχθηκαν όχι μόνο σε παράγοντες διαμόρφωσης της καθημερινής ζωής των γυναικών και των ανδρών ως κοινωνικών κατηγοριών, αλλά και σε εγγενή στοιχεία της συγκρότησης των πολιτιστικών προτύπων και πρακτικών, των κοινωνικών θεσμών, των ιδεολογικών μηχανισμών κ.λπ. Με άλλα λόγια, το φύλο ως σύστημα κοινωνικών σχέσεων και οι έμφυλες σχέσεις ως σχέσεις εξουσίας έγιναν έτσι ερμηνευτικές μεταβλητές (και καθοριστικοί παράγοντες) των κοινωνικών εξελίξεων σε όλα τα επίπεδα, φωτίζοντας παράλληλα τους τρόπους που ορίζεται και κατασκευάζεται το περιεχόμενο της *θηλυκότητας* και της *αρρενωπότητας*.

10. Αφετηρία στην κατεύθυνση αυτή ήταν το έργο της Juliet Mitchell, 1975, στο οποίο αναλύεται πώς η πατριαρχία εγχράσσεται στην ψυχική δομή των ανδρών και των γυναικών. Ακολούθησε σειρά άλλων έργων, κυρίως γαλλίδων φεμινιστριών της ομάδας «Ψυχανάλυση και Πολιτική» τη δεκαετία του 1970.

11. Ο όρος ανήκει στην Ann Oakley, 1972. Στα ελληνικά έχει επικρατήσει η απλή αναφορά στο «φύλο» να σημαίνει το κοινωνικό φύλο σε αντιδιαστολή με το «βιολογικό φύλο». Βλ. Έφη Αβδελά & Αγγέλικα Ψαρρά, 1997.

Πατριαρχική εξουσία στη δημόσια και ιδιωτική σφαίρα

Ο όρος *πατριαρχία* εντάχθηκε στη φεμινιστική συζήτηση για την καταπίεση των γυναικών για να εκφράσει το σύστημα άσκησης της ανδρικής εξουσίας πάνω στις γυναίκες.¹² Η εξουσία ασκείται τόσο στο χώρο του δημόσιου (οι άνδρες συλλογικά ως κοινωνική κατηγορία), όσο και στο ιδιωτικό τομέα (οι άνδρες ως φυσικά πρόσωπα). Με αυτή την έννοια, η Kate Millet υποστήριξε ότι η κοινωνία είναι πατριαρχική, γιατί:

Ο στρατός, η βιομηχανία, η τεχνολογία, τα πανεπιστήμια, η επιστήμη, τα πολιτικά κόμματα, το πιστωτικό σύστημα, δηλαδή κάθε κέντρο εξουσίας στην κοινωνία, συμπεριλαμβανομένης και της κατασταλτικής αστυνομικής δύναμης, βρίσκεται ολοκληρωτικά σε ανδρικά χέρια.¹³

Σημαντική συμβολή στη διερεύνηση της σχέσης της πατριαρχίας με το κράτος αποτελεί η έννοια του *καπιταλιστικού πατριαρχικού κράτους*, του οποίου η οργάνωση στηρίζεται, αλλά και ανατροφοδοτεί το διαχωρισμό ανάμεσα στον ιδιωτικό και τον δημόσιο χώρο και την ταύτισή τους με τις γυναίκες και τους άνδρες αντίστοιχα. Με αυτή τη διάκριση μεταφέρεται μέρος της πατριαρχικής εξουσίας από τους πατέρες και τους συζύγους στο κράτος, το οποίο αναλαμβάνει εκτός από τη ρύθμιση του τρόπου παραγωγής και τη ρύθμιση των σχέσεων εξουσίας ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες.¹⁴

Οι ριζοσπαστικές φεμινιστικές θεωρίες στη συνέχεια ανέδειξαν το ανθρώπινο σώμα και τη *σεξουαλικότητα* σε πρωταρχικά πεδία άσκησης της πατριαρχικής εξουσίας. Τα πεδία αυτά είχαν μείνει εκτός κοινωνικής ανάλυσης, αφού είχαν αποδοθεί στον ιδιωτικό χώρο, χώρο της προσωπικής ζωής και «χώρο των γυναικών». Με τη φράση «Το προσωπικό είναι πολιτικό» σηματοδοτήθηκε η πολιτική προτεραιότητα των φεμινιστριών στην προσωπική εμπειρία, την υποκειμενικότητα και την ιδιωτική ζωή. Η άσκηση της πατριαρχικής εξουσίας από τους άνδρες ως φυσικά πρόσωπα

12. Ο όρος, ως γνωστόν, σημαίνει την απόλυτη εξουσία του πατέρα πάνω στην οικογένειά του. Η χρήση του όρου έχει κατηγορηθεί ότι αποκρύπτει την ιστορικότητα της καταπίεσης των γυναικών, όπως επίσης και τις αλλαγές που έγιναν στον τομέα αυτό ως αποτέλεσμα του φεμινιστικού κινήματος και όχι μόνο του εκσυγχρονισμού του κράτους. Βλ. Linda Gordon (επιμ.), 1990, σ. 22.

13. Βλ. Kate Millet, 1971, σ. 25 (μτφρ. της συγγραφέα).

14. Βλ. Zillah Eisenstein (επιμ.), 1979.

που ελέγχουν τις αναπαραγωγικές λειτουργίες και τη σεξουαλικότητα των γυναικών απόκτησε κεντρική σημασία στην ανάλυση της έμφυλης συγκρότησης της κοινωνίας.¹⁵

Η ανάγκη διερεύνησης του τρόπου με τον οποίο αναπαράγεται η πατριαρχία και αλλάζει μορφές ιστορικά και σε διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα οδήγησε την Gayle Rubin να χρησιμοποιήσει τον όρο *σύστημα βιολογικού / κοινωνικού φύλου* (sex / gender system), με τον οποίο περιέγραψε τη σύνδεση της ιστορικής και κοινωνικής διάστασης της καταπίεσης των γυναικών με τη διαδικασία απόκτησης των συλλογικών έμφυλων ταυτοτήτων.

Το σύστημα βιολογικού / κοινωνικού φύλου είναι το σύνολο των διευθετήσεων με τις οποίες μια κοινωνία μετατρέπει τη βιολογική σεξουαλικότητα σε προϊόντα ανθρώπινης δραστηριότητας και με τις οποίες ικανοποιούνται αυτές οι αλλαγμένες σεξουαλικές ανάγκες.¹⁶

Το σύστημα αυτό περιγράφει τους ψυχικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς μηχανισμούς με τους οποίους τα βιολογικά άτομα διαμορφώνονται σε έμφυλα υποκείμενα που έχουν ετεροφυλόφιλες προδιαθέσεις και κοινωνικά ιεραρχικές θέσεις.¹⁷ Έτσι δηλαδή ερμηνεύεται ο τρόπος παραγωγής των ιδίων των ανθρώπων, κατ' αναλογία προς τον τρόπο παραγωγής των υλικών αγαθών. Πιο συγκεκριμένα, με ανθρωπολογικές μεθόδους εξηγείται το πώς δημιουργούνται τα πολιτισμικά πρότυπα που διαμορφώνουν τις αξίες και τις δομές της κοινωνίας ως προς το φύλο και τις συλλογικές εκφράσεις της ανθρώπινης δραστηριότητας. Με ψυχαναλυτικές μεθόδους αναλύεται ο τρόπος με τον οποίο αυτές οι κοινωνικές προδιαγραφές και συμβάσεις εγχρασσούνται στις ανθρώπινες συνειδήσεις κατά την κοινωνικοποίηση και διαμορφώνουν τις ατομικές συμπεριφορές και τις ταυτότητες φύλου. Στις σύγχρονες κοινωνίες το σύστημα βιολογικού / κοινωνικού φύλου είναι *πατριαρχικό*, ενώ θεωρητικά θα μπορούσε να είναι *μητριαρχικό* ή *ισότιμο* ως προς το φύλο.

15. Περαιτέρω ανάπτυξη της έννοιας της πατριαρχίας ως καθοριστικού στοιχείου του ίδιου του ανθρώπινου πολιτισμού υποστήριξε ότι οι σχέσεις ανδρών και γυναικών μπορούν να παραλληλιστούν με τις σχέσεις *πολιτισμού* και *φύσης*, όπου οι γυναίκες ταυτίζονται με τη φύση που υποτάσσεται στον πολιτισμό των ανδρών. Ενδεικτικά βλ. Susan Griffin, 1980, Dorothy Dinnerstein, 1977, και Adrienne Rich, 1976.

16. Βλ. Gayle Rubin, 1975, σ. 3 της ελληνικής μετάφρασης.

17. Για περαιτέρω ανάλυση βλ. Αθηνά Αθανασίου, 2006, σσ. 28-29.

Η χρήση του συστήματος βιολογικού / κοινωνικού φύλου ως εργαλείου ανάλυσης της σύνδεσης ανάμεσα στο φύλο, τη σεξουαλικότητα και την κοινωνική ταυτότητα οδήγησε τη Heidi Hartmann σε έναν διευρυμένο ορισμό της *πατριαρχίας*:

Πατριαρχία είναι ένα σύνολο κοινωνικών σχέσεων με υλική βάση, όπου υπάρχουν σχέσεις ιεραρχίας και αλληλεγγύης ανάμεσα στους άνδρες, σχέσεις που τους επιτρέπουν στη συνέχεια να κυριαρχήσουν πάνω στις γυναίκες. Η υλική βάση της πατριαρχίας είναι ο έλεγχος της εργατικής δύναμης των γυναικών από τους άνδρες... Τα κομβικά στοιχεία της πατριαρχίας όπως τα βιώνουμε σήμερα είναι ο ετεροφυλόφιλος γάμος, η ανατροφή των παιδιών από τις γυναίκες και η οικιακή εργασία τους... το κράτος, και πολλοί θεσμοί που βασίζονται σε κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα σε άνδρες, λέσχες, αθλητισμός, συνδικαλισμός, ελεύθερα επαγγέλματα, πανεπιστήμιο, εκκλησία, επιχειρήσεις και στρατός.¹⁸

Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, ο καπιταλισμός και η πατριαρχία θεωρούνται αυτόνομα συστήματα παραγωγής κοινωνικών σχέσεων εκμετάλλευσης και εξουσίας ανάμεσα στις τάξεις και τα φύλα αντίστοιχα. Ο *καταμερισμός της εργασίας* αποτελεί το βασικό (κοινό) εργαλείο των δύο συστημάτων. Ο τρόπος, οι όροι και τα πεδία συνεργασίας, αλλά και σύγκρουσης, ανάμεσα στις προτεραιότητες των δύο συστημάτων διαφέρουν και τα σημεία ισορροπίας είναι ιστορικά και γεωγραφικά προσδιορισμένα. Για παράδειγμα, η διαπραγμάτευση για τον *οικογενειακό μισθό* στην πορεία της εκβιομηχάνισης υπήρξε βασικό πεδίο σύγκρουσης ανάμεσα στην πατριαρχία και τον καπιταλισμό. Η έκβασή της καθόρισε τις εξελίξεις στην αγορά εργασίας και τον τρόπο ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας μέχρι σήμερα. Οι άνδρες εργάτες διεκδικώντας μισθούς που τους επέτρεπαν να συντηρήσουν την οικογένειά τους περιόρισαν τις γυναίκες στο σπίτι, γεγονός που εξυπηρετούσε τόσο εκείνους προσωπικά, όσο και τον καπιταλισμό, ο οποίος έτσι εξασφάλιζε την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης με το μικρότερο δυνατό κόστος.

Σήμερα, το σημείο ισορροπίας ανάμεσα στα δύο συστήματα βρίσκεται στη *συζυγική οικογένεια διπλού εισοδήματος*, η οποία συνεχίζει να

18. Βλ. Heidi Hartmann, 1979, σ. 17 της ελληνικής μετάφρασης.

εξυπηρετεί τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και να διατηρεί την ανδρική εξουσία στον ιδιωτικό χώρο. Η απασχόληση των γυναικών με άνισους όρους έχει αποτέλεσμα την εμπορευματοποίηση πολλών υπηρεσιών φροντίδας και οικιακής εργασίας, διατηρώντας όμως μεγάλο μέρος της μη αμειβόμενης εργασίας αναπαραγωγής μέσα στην οικογένεια. Στην οικογένεια αποκτώνται οι ταυτότητες φύλου και οι διαφορετικοί ρόλοι των ανδρών και των γυναικών απέναντι στους κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς, καθώς και απέναντι στους ανθρώπους διαφορετικού φύλου. Σε αυτό το πλαίσιο οι φεμινιστικές έρευνες των δεκαετιών 1970 και 1980 ανέλυσαν διεξοδικά την άμεση σχέση της κοινωνικής οργάνωσης της μισθωτής εργασίας με τη μη αμειβόμενη εργασία μέσα στην οικογένεια και ανέδειξαν: (α) το χώρο της οικογένειας / αναπαραγωγής / οικιακής εργασίας σε πρωταρχικό χώρο καταπίεσης των γυναικών, (β) το χώρο παραγωγής / μισθωτής εργασίας σε χώρο στον οποίο ασκούνται και σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα φύλα και (γ) τη σημασία της αλληλεπίδρασης των δύο χώρων τόσο ως χώρων διαμόρφωσης του κοινωνικού φύλου, όσο και ως πεδίων αγώνων για την αλλαγή του.¹⁹

Τα όρια της διάκρισης βιολογικού και κοινωνικού φύλου

Κατά τη δεκαετία του 1990, με την κοινωνιολογική θεωρία που ανέπτυξε ο Πιερ Μπουρντιέ, επεκτάθηκε η έννοια της *κοινωνικής κατασκευής* στο χώρο της ανθρώπινης βιολογίας, δηλαδή υποστηρίχθηκε ότι η βιολογία και η κοινωνία συνδέονται άμεσα. Εδώ και χιλιετίες εξελίσσεται μια διαδικασία *κοινωνικοποίησης* του βιολογικού και *βιολογικοποίησης* του κοινωνικού η οποία έχει ανατρέψει την άμεση συσχέτιση αιτίας και αποτελέσματος, προκαλώντας την εμφάνιση μιας *φυσιοποιημένης* κοινωνικής κατασκευής υπό τη μορφή διάφορων *σωματικών έξεων* (habitus) που παράγονται σε κοινωνικά κατασκευασμένες συνθήκες.²⁰ Με αυτή την οπτική μια *κοινωνική σχέση κυριαρχίας* μπορεί να ενσωματωθεί τόσο στα άτομα που κυριαρχούνται, όσο και στα άτομα που κυριαρχούν, με τέτοιο τρόπο που να θεωρείται εντελώς «φυσική». Λειτουργεί δηλαδή ένα διαφορετικό σύστημα οικονομίας, η οικονομία της *συμβολικής εξουσίας*, που

19. Για παρουσίαση της συμβολής της φεμινιστικής θεωρίας στη θεωρητική προσέγγιση της εργασίας των γυναικών βλ. Ντίνα Βαΐου & Μαρία Στρατηγάκη, 1989.

20. Βλ. Πιερ Μπουρντιέ, 1999.

ασκείται «ως διά μαγείας» έξω από κάθε καταναγκασμό και συχνά σε αντίθεση με αυτόν. Η συμβολική εξουσία βασίζεται στην εκ των προτέρων εγγάραξη και στον διαρκή μετασχηματισμό των ανθρώπινων σωμάτων, ώστε να δημιουργηθούν μόνιμες ή μεταβλητές καταστάσεις πάνω στις οποίες στηρίζεται η υλική πραγματικότητα, αλλά και η δράση που μπορεί να ανατρέψει την εξουσία. Μια τέτοια συμβολική εξουσία με υλικές βάσεις είναι και η *ανδρική εξουσία πάνω στις γυναίκες*, η οποία έχει εγγα-ραχθεί στα σώματα των δύο φύλων, με αποτέλεσμα να γίνεται αποδεκτή ως μια «φυσική» και όχι μια κοινωνική κατάσταση.²¹

Η άρση της διάκρισης βιολογικού και κοινωνικού φύλου υποστηρίχτηκε και από την Judith Butler, για την οποία οι έμφυλες ταυτότητες είναι αποτέλεσμα της εσωτερικευσης των κοινωνικών προδιαγραφών και έχουν προκύψει ως προϊόντα *παραστασιακών επιτελέσεων* (performative acts) των κοινωνικών συμβάσεων σχετικά με το τι είναι «ανδρικό» και τι «γυναικείο». Πιο συγκεκριμένα, σε αντίθεση με τις προηγούμενες φεμινιστικές θεωρίες, που είδαν τις έμφυλες ταυτότητες ως αποτέλεσμα κοινωνικών επεξεργασιών των (προϋπαρχουσών) βιολογικών διαφοροποιήσεων των ανθρώπων και ως πεδίο άσκησης της πατριαρχικής εξουσίας, η Judith Butler ισχυρίζεται ότι:

Το φύλο δεν εγγράφεται παθητικά πάνω στο σώμα ούτε καθορίζεται από τη φύση, τη γλώσσα, το συμβολικό ή ακόμα από την καταδυναστευτική ιστορία της πατριαρχίας. Το φύλο είναι αυτό που φοράμε, μονίμως, εξαναγκαστικά, καθημερινά και αδιάκοπα, με άγχος και με ευχαρίστηση. Αν όμως κάνουμε το σφάλμα να θεωρήσουμε ότι αυτή η συνεχής πράξη αποτελεί φυσικό ή γλωσσικό δεδομένο, αποποιούμαστε τη δύναμή μας να διευρύνουμε σωματικά το πολιτισμικό πεδίο μέσα από κάθε είδους ανατρεπτικές παραστασιακές επιτελέσεις.²²

21. Η απελευθέρωση των γυναικών, υποστηρίζει ο Μπουρντιέ, χρειάζεται «έναν αληθινό συλλογικό έλεγχο των κοινωνικών μηχανισμών κυριαρχίας που εμποδίζουν να γίνει αντιληπτή η κουλτούρα, δηλαδή η άσκηση και η εξιδανικευση μέσα στις οποίες και διά των οποίων συγκροτείται η ανθρωπότητα διαφορετικά απ' ό,τι συγκροτείται ως μια κοινωνική σχέση διάκρισης επιβεβαιωμένη ενάντια σε μια φύση που δεν είναι ποτέ τίποτα άλλο παρά το φυσιοποιημένο πεπρωμένο των κυριαρχούμενων ομάδων, των γυναικών, των φτωχών, των αποικιοκρατούμενων, των στιγματισμένων εθνοτήτων κ.λπ». Βλ. Πιερ Μπουρντιέ, 1999, σ. 92.

22. Βλ. Judith Butler, 2006, σσ. 404-405 (ελληνόγλωσση βιβλιογραφία).

Με αυτή την οπτική η Butler ισχυρίζεται ότι το φύλο είναι *επίκτητο* και όχι *έμφυτο*, γιατί οι γυναίκες και οι άνδρες διαμορφώνουν οι ίδιοι τις κοινωνικές προσδοκίες για τη θηλυκότητα και την αρρενωπότητα. Ακόμα και η ίδια η ύπαρξη ξεχωριστών κατηγοριών ανάλυσης, των ανδρών και των γυναικών, όπως άλλωστε και η *δυσαικότητα* του βιολογικού φύλου, είναι κοινωνικές κατασκευές. Η χρησιμοποίηση μιας δυαδικότητας για την κατανόηση του φύλου έχει επιβληθεί από τον κυρίαρχο λόγο, με στόχο να υποστηριχτούν η υπάρχουσα ιεραρχία του φύλου και η *υποχρεωτική ετεροφυλοφιλία* ως εργαλεία άσκησης της κοινωνικής εξουσίας. Ιδιαίτερα σήμερα, που η τεχνολογία μπορεί να παρεμβαίνει δραστικά στη βιολογία, οι δυαδικότητες, όπως βιολογικό / κοινωνικό φύλο, φυσικό / τεχνητό, μέσα / έξω, αρρενωπότητα / θηλυκότητα, και γενικά οι δυαδικές σχέσεις που χρησιμοποιούνται για την κατανόηση των κοινωνικών διεργασιών και αντιθέσεων δεν έχουν νόημα και πρέπει να αρθούν για να αφήσουν περιθώριο να αποσυνδεθεί η ανθρώπινη συμπεριφορά από συγκεκριμένες σωματικές (κοινωνικές) κατασκευές.²³

Φεμινιστική θεωρία και πολιτική δράση

Οι διαφορετικές φεμινιστικές προσεγγίσεις της έμφυλης κοινωνίας και της θέσης των γυναικών έχουν οδηγήσει στη διατύπωση διαφορετικών πολιτικών στόχων και αιτημάτων από το γυναικείο και το φεμινιστικό κίνημα. Ακόμα, η διαφορετική έμφαση που δόθηκε από τις φεμινιστικές θεωρίες στο ρόλο των *ενεργών υποκειμένων* έναντι των *αντικειμενικών* κοινωνικών συνθηκών στην κατασκευή του φύλου καθόρισε το είδος της πολιτικής δράσης και τη θέση των φεμινιστριών απέναντι στο κράτος και τις παρεμβάσεις του.²⁴ Ενδεικτικά αναφέρονται εδώ πέντε διακριτοί, αλλά συνδεδεμένοι μεταξύ τους, γενικοί πολιτικοί στόχοι του γυναικείου και φεμινιστικού κινήματος: ο στόχος της τυπικής (νομικής, de jure) ισότητας των φύλων, ο στόχος της ουσιαστικής (de facto) ισότητας των φύλων, η απελευθέρωση των γυναικών, η αλλαγή του συμβολαίου του φύλου (gender contract) και η κατάργηση του φύλου.

Από τις απαρχές του αστικού κράτους η *τυπική (νομική) ισότητα* αποτέλεσε βασικό στόχο των ομάδων γυναικών, και ιδιαίτερα κατά το πρώτο κύμα του φεμινιστικού κινήματος (αρχές του 20ού αιώνα), το οποίο

23. Βλ. Judith Butler, 1990.

24. Για τη μεταπολιτευτική Ελλάδα βλ. Ελένη Βαρίκα, 1992, και Μαρία Ρεπούση & Βίκυ Κωτσοβέλου, 1988.

διεκδίκησε *ισονομία* και *ισοπολιτεία*, δηλαδή ισότητα των φύλων στην πρόσβαση στα πολιτικά και αστικά δικαιώματα. Από τις πρώτες διεκδικήσεις των γυναικών ήταν η απόκτηση ίσης πρόσβασης στην εκπαίδευση ως απαραίτητη προϋπόθεση για τη χειραφέτησή τους. Στη συνέχεια τα αιτήματα στράφηκαν στα πολιτικά δικαιώματα αμφισβητώντας στην πράξη τη «βιολογική κατωτερότητα» των γυναικών, στην οποία είχαν στηριχτεί ο αποκλεισμός των γυναικών από την πολιτική και η εξαίρεσή τους από την καθολικότητα της έννοιας του πολίτη στην αστική δημοκρατία.²⁵

Ο στόχος της *ουσιαστικής* ισότητας διατυπώθηκε όταν κατακτήθηκε, τουλάχιστον κατά μεγάλο μέρος, η τυπική ισότητα στις σύγχρονες κοινωνίες και αναλύθηκε η θέση των γυναικών ως κοινωνικής κατηγορίας και όχι μόνο ως προσώπων που υφίστανται διακρίσεις. Η τυπική ισότητα θα παρέμενε κενό γράμμα αν δεν συνοδευόταν με ίση κατανομή ανάμεσα στα φύλα όλων των οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών αγαθών, όπως του εισοδήματος, της ιδιοκτησίας, της αμειβόμενης εργασίας, της αναψυχής, της φροντίδας, της εκπαίδευσης, των πολιτιστικών αγαθών, καθώς επίσης και των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων.²⁶

Οι φεμινιστικές θεωρίες για την πατριαρχία και την καταπίεση των γυναικών από τους άνδρες οδήγησαν στη διατύπωση του στόχου της *απελευθέρωσης των γυναικών*, που ταυτίστηκε με το δεύτερο κύμα του φεμινιστικού κινήματος στα τέλη της δεκαετίας του 1960. Γύρω από το στόχο αυτό συγκροτήθηκαν οι φεμινιστικές διεκδικήσεις με τις οποίες απαιτήθηκαν από το κράτος νόμοι και πολιτικές που ενισχύουν την αυτονομία των γυναικών σε σχέση με τους άνδρες, αλλάζουν την πατριαρχική οικογένεια και ευνοούν τον έλεγχο του σώματος των γυναικών από τις ίδιες με τις ρυθμίσεις των αμβλώσεων και της αντισύλληψης.²⁷

Η αλλαγή του *συμβολαίου του φύλου* διατυπώθηκε ως πολιτικός

25. Για το φύλο της δημοκρατίας και των δικαιωμάτων βλ. Μάρω Παντελίδου Μαλούτα, 2002, και τον συλλογικό τόμο του Κέντρου Γυναικείων Μελετών και Ερευνών ΔΙΟΤΙΜΑ (ειδικότερα το κείμενο της Μαρίας Ρεπούση, 1999).

26. Σύμφωνα με τα στοιχεία της UNESCO οι γυναίκες εκτελούν το 70% της συνολικής εργασίας παγκοσμίως, αμείβονται με το 10% του παγκόσμιου εισοδήματος από μισθούς και κατέχουν το 1% στον κόσμο.

27. Βλ. ενδεικτικά το έργο *Το σώμα μας, ο εαυτός μας* (Boston Women's Health Book Collective, 1971).

στόχος τη δεκαετία του 1990,²⁸ για να εκφράσει την ανάγκη αλλαγής των ρητών και άρρητων κοινωνικών συμβάσεων, σύμφωνα με τις οποίες κατανέμονται τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες. Η έννοια του συμβολαίου του φύλου είναι στενά συνδεδεμένη με την αντιμετώπιση των γυναικών ως *ενεργών υποκειμένων* και όχι μόνο ως παθητικών «προϊόντων» των κοινωνικών δομών, καθώς και με τις αναζητήσεις εκείνες που επιδιώκουν όχι απλώς τη θεωρητική ανάλυση αλλά και την κοινωνική αλλαγή. Οι *γυναίκες* ως ενεργά υποκείμενα συμβάλλουν στη δημιουργία των όρων της καθημερινής ζωής τους, παρότι το *φύλο* ως σύστημα κοινωνικών σχέσεων προσδιορίζει τα περιθώρια της δράσης τους. Η βελτίωση των όρων ζωής και εργασίας των γυναικών συνιστά πολιτικό στόχο, αφού ο προσωπικός (ιδιωτικός) χώρος βρίσκεται και αυτός στην εμβέλεια του συμβολαίου του φύλου, του οποίου την επαναδιαπραγμάτευση επιδιώκουν οι εκάστοτε φεμινιστικές πολιτικές.²⁹

Το πολιτικό αίτημα της *κατάργησης* του φύλου ως διαμορφωτικού παράγοντα της υλικής, συμβολικής και κοινωνικής πραγματικότητας αφορά την αποδυνάμωση των έμφυλων διαχωριστικών γραμμών και των σχέσεων εξουσίας που τις στηρίζουν, ώστε να μην υπάρχουν «γυναικείοι» και «ανδρικοί» χώροι και χρόνοι, πρακτικές, αντιλήψεις και συμπεριφορές. Το αίτημα αυτό αμφισβητεί το πολιτικό υποκείμενο «εμείς οι γυναίκες» στο οποίο στηρίχτηκε το φεμινιστικό κίνημα και αναιρεί τη σημασία του φύλου ως βασικού ενοποιητικού στοιχείου της κοινωνικής κατηγορίας «γυναίκες». Αυτή η προσέγγιση μπορεί να άρει την εσωτερική αντίφαση των προηγούμενων φεμινιστικών θεωριών, οι οποίες περιορίζουν τα ίδια τα υποκείμενα δράσης που επιδιώκουν να απελευθερώσουν. Η αντίφαση αυτή δημιουργεί αδιέξοδα και αναποτελεσματικότητα στη δράση του γυναικείου κινήματος.³⁰ Με άλλα λόγια, το πρόβλημα είναι ότι οι γυναίκες αντιμετωπίζονται μέχρι σήμερα από τη μία ως *προκαθορισμένες οντότητες φύλου* και από την

28. Μετά το ομώνυμο έργο της Carole Pateman, 1988a.

29. Βλ. Amy G. Mazur, 2002.

30. Βλ. Judith Butler, 1990, σ. 148 κ.ε. Ακραίες εκφράσεις των προσεγγίσεων που αποδομούν το φύλο είναι οι *μεταφεμινιστικές* θεωρίες που υποβαθμίζουν εντελώς τη σημασία της συλλογικής δράσης των γυναικών και του ρόλου των κοινωνικών θεσμών και θεωρούν ότι τα άτομα μπορούν να δράσουν «ελεύθερα» ως υποκείμενα καθορίζοντας μόνα τους τη θέση και τους όρους αλλαγής της, ανάλογα με τα περιθώρια που αφήνει ο διαφορετικός βαθμός προσαρμογής τους στις κοινωνικές συμβάσεις.

άλλη ως *ενεργά υποκείμενα* που επιδιώκουν την απελευθέρωσή τους από τους παράγοντες που προσδιόρισαν τις ταυτότητές τους.

Οι διαφορετικές φεμινιστικές προσεγγίσεις της κοινωνικής θέσης των γυναικών και της έμφυλης κοινωνίας, καθώς επίσης και οι εξ αυτών απορρέοντες διαφορετικοί στόχοι της πολιτικής δράσης του γυναικείου και του φεμινιστικού κινήματος, διαμόρφωσαν το πλαίσιο στο οποίο αναπτύχθηκαν οι φεμινιστικές κριτικές του κράτους πρόνοιας από τη δεκαετία του 1960 μέχρι σήμερα.

1.2 Φεμινιστικές κριτικές του κράτους πρόνοιας

Η σχέση του κράτους πρόνοιας με τις γυναίκες και το φύλο απασχόλησε εκτενώς τη φεμινιστική έρευνα για τουλάχιστον τέσσερις λόγους: (α) το κράτος πρόνοιας προσφέρει υπηρεσίες που καλύπτουν ανάγκες του ιδιωτικού χώρου, ο οποίος έχει «αποδοθεί» στις γυναίκες, και ως εκ τούτου γυναίκες είναι η πλειονότητα των αποδεκτών αυτών των υπηρεσιών, (β) γυναίκες είναι η πλειονότητα των εργαζομένων στις κοινωνικές υπηρεσίες (εκπαίδευση, υγεία κ.λπ.), εφόσον τα επαγγέλματα αυτά θεωρούνται «γυναικεία», (γ) οι υπηρεσίες του κράτους πρόνοιας «παρεμβαίνουν» στις σχέσεις των φύλων μέσα στην οικογένεια και επηρεάζουν τον έμφυλο καταμερισμό της οικιακής εργασίας και της φροντίδας και (δ) ο πολιτικός και ιδεολογικός λόγος που αναπτύσσεται γύρω από το κράτος πρόνοιας διαμορφώνει τα πρότυπα του φύλου και τις καθημερινές πρακτικές αποδίδοντας διαφορετικές έννοιες στα *κοινωνικά δικαιώματα των ανδρών και των γυναικών*.³¹

Το ερευνητικό και πολιτικό ενδιαφέρον για την έμφυλη διάσταση του κράτους πρόνοιας αναπτύχθηκε στην Ευρώπη, κυρίως σε χώρες όπου αυτό υπήρξε ισχυρό, όπως είναι η Βρετανία, η Γερμανία και οι Σκανδιναβικές χώρες.³² Σε αυτές τις χώρες το φύλο ως σύστημα κοινωνικών σχέσεων ήταν αποδεκτή παράμετρος (και εργαλείο) της κοινωνικής ανάλυ-

31. Ανάμεσα στην πολύ πλούσια βιβλιογραφία για τη σχέση φύλου και κράτους πρόνοιας βλ. ενδεικτικά Ruth Lister, 1997, Μάρω Παντελίδου Μαλούτα, 1988, και Κυριακή Λαμπροπούλου, 1999, καθώς επίσης και τους συλλογικούς τόμους των Linda Gordon (επιμ.), 1990, Thomas P. Boje & Leira Arnlaug (επιμ.), 2000, και Barbara Hobson, Jane Lewis & Siim Birte (επιμ.), 2002.

32. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι περισσότερες συγκριτικές μελέτες αναφέρονται σε αυτές τις χώρες. Βλ. Mary Daly, 2000, και Diane Sainsbury (επιμ.), 1994.

σης, κυρίως μετά τη μαζική είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας και τις αλλαγές του οικογενειακού προτύπου κατά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Οι κριτικές του κράτους πρόνοιας από τη σκοπιά των γυναικών διαφοροποιήθηκαν ιστορικά ανάλογα με τις θεωρητικές επεξεργασίες του δεύτερου κύματος του φεμινιστικού κινήματος. Οι σημαντικότερες κριτικές διακρίνονται σε αυτές που προσεγγίζουν το κράτος πρόνοιας ως *φορέα διακρίσεων, φορέα κρατικής οργάνωσης της οικογενειακής ζωής και φορέα πατριαρχίας*.³³

Προσεγγίσεις του κράτους πρόνοιας ως προς τις γυναίκες

Τα φεμινιστικά ρεύματα που δίνουν έμφαση στην ισότητα των δικαιωμάτων, κατά την παράδοση του πρώτου κύματος του φεμινισμού, εντοπίζουν στο κράτος πρόνοιας σειρά από ρυθμίσεις και παρεμβάσεις που δημιουργούν *διακρίσεις σε βάρος των γυναικών*. Οι ανισότητες εντοπίζονται τόσο στις παροχές και τα επιδόματα, όσο και στις προστατευτικές διατάξεις που θεσπίστηκαν με βάση την αντίληψη των γυναικών ως υποδεέστερων πολιτών που χρήζουν προστασίας από την οικογένεια και τους συζύγους. Σύμφωνα με αυτό το ρεύμα σκέψης, η εξασφάλιση ίσων ευκαιριών και η ίση αντιμετώπιση των γυναικών και των ανδρών σε όλες τις λειτουργίες του κράτους πρόνοιας μπορεί να βελτιώσει την κοινωνική και οικονομική θέση των γυναικών και να τις καταστήσει έμπρακτα ισότιμους πολίτες. Η μητρότητα και η αναπαραγωγική λειτουργία δεν θα αποτελούν πλέον εμπόδιο για την ισότητα των φύλων, αν κατοχυρωθεί το δικαίωμα των γυναικών στην άμβλωση και την αντισύλληψη, καθώς επίσης και η νομική ισότητα των φύλων μέσα στην οικογένεια και τις σχέσεις των συζύγων. Με αυτή την έννοια, το κράτος πρόνοιας αντιμετωπίζεται ως σύνολο δημόσιων παρεμβάσεων στις οποίες οι γυναίκες πρέπει να έχουν πρόσβαση με ίσους όρους και να ανταγωνίζονται με τους άνδρες ισότιμα. Η πλήρης αναγνώριση της

33. Κατάταξη κάνει και η Fiona Williams, 1989, σσ. 41-86, η οποία αναφέρεται σε έξι τύπους κριτικών προσεγγίσεων του κράτους πρόνοιας από τον ελευθεριάζοντα (libertarian), τον φιλελεύθερο, τον προνοιακό (welfare), τον ριζοσπαστικό, τον σοσιαλιστικό και τον μαύρο φεμινισμό. (Βλ. και σχετικό κεφάλαιο στο Όλγα Στασινοπούλου, 1990, σσ. 119-134.) Ας σημειωθεί ότι οι προσδιορισμοί αυτοί συνάδουν προς την αγγλοσαξονική παράδοση, αφού στην Ελλάδα χρησιμοποιήθηκε ο όρος φεμινισμός από όλες σχεδόν τις ιδεολογικές τάσεις.

δυνατότητας των γυναικών να κάνουν ελεύθερα τις επιλογές τους αποτελεί προϋπόθεση για την άρση των διακρίσεων.

Κριτική του κράτους πρόνοιας έκαναν και οι πρώτες φεμινίστριες του δεύτερου κύματος που διαπίστωσαν ότι, εκτός από ταξικό ρόλο στην καπιταλιστική οικονομία, το κράτος πρόνοιας είχε και ενεργό ρόλο στην αναπαραγωγή, διατήρηση και νομιμοποίηση της πατριαρχικής κοινωνίας. Διαφοροποιώντας το ειδικό βάρος που έδινε το κράτος στην πατριαρχία και τον καπιταλισμό, υποστήριξαν αρχικά ότι προείχε η εξυπηρέτηση του καπιταλισμού και η διατήρηση συγκεκριμένης μορφής οικογένειας, ώστε να οργανωθεί κατάλληλα η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Με αυτή την έννοια, κατά την Elisabeth Wilson, το κράτος πρόνοιας αποτελεί την *κρατική οργάνωση της οικογενειακής ζωής*:

Η προνοιακή παροχή (σε αντιδιαστολή με τη νομοθεσία) λειτουργεί με έναν πιο ήπιο αλλά ίσως πιο επίμονο τρόπο, ώστε οι γυναίκες να συνεχίσουν να ασκούν το πρωταρχικό καθήκον τους ως ενηλίκων, την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης είναι προφανώς απαραίτητη για τη διατήρηση της οικονομίας και της κοινωνίας, αλλά, προκειμένου να γίνει αυτή με τον συγκεκριμένο τρόπο, της καπιταλιστικής οικονομίας, οι γυναίκες καθοδηγούνται από το κράτος.³⁴

Μεταγενέστερες αναλύσεις έδειξαν ότι ο τρόπος με τον οποίο αναπτύχθηκε το κράτος πρόνοιας για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες της καπιταλιστικής παραγωγής είναι *πατριαρχικός* και ότι τα οφέλη της εργατικής τάξης στο απόγειο του ευρωπαϊκού κράτους πρόνοιας μεταπολεμικά είχαν αντάλλαγμα τη διατήρηση της υποταγής και εξάρτησης των γυναικών από τους άνδρες.³⁵ Κατά συνέπεια, τα φεμινιστικά αιτήματα σχετικά με το κράτος πρόνοιας αφορούσαν αλλαγές της ίδιας της δομής της οικογένειας, της εργασίας και της καθημερινής ζωής, με τις οποίες θα μπορούσαν να κλονιστούν τόσο ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, όσο και οι πατριαρχικές σχέσεις, αφού θα επαναπροσδιοριζόταν η σχέση ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας. Η ανάλυση του κράτους ως φορέα της πατριαρχίας επικεντρώθηκε στον τρόπο με τον οποίο αυτό οργανώνει προς όφελος των ανδρών τον έλεγχο της σεξουαλικότητας και της αναπαραγωγικής λειτουργίας των γυναικών. Τα κρατικά

34. Βλ. Elisabeth Wilson, 1977, σ. 8 (μτφρ. της συγγραφέα).

35. Βλ. Gillian Pascall, 1986, και Hilary Rose, 1986.

συστήματα υγείας, η προνοιακή στήριξη του θεσμού της οικογένειας, η αστυνομία, το εκπαιδευτικό και το δικαστικό σύστημα, καθώς και οι τεχνολογίες αναπαραγωγής, αποτελούν εργαλεία τέτοιου ελέγχου. Η έλλειψη νομοθεσίας για τη δίωξη της βίας κατά των γυναικών, η προκατειλημμένη αντιμετώπιση των γυναικών από τους δικαστές, τους ιατρούς και τα άλλα στελέχη των δημόσιων κοινωνικών υπηρεσιών αποτελούν τα *πατριαρχικά* στοιχεία του κράτους πρόνοιας, τα οποία διαιωνίζουν την ανδρική υπεροχή.³⁶

Όλες οι παραπάνω προσεγγίσεις εστιάζονται στις επιπτώσεις που έχει το κράτος πρόνοιας στις *γυναίκες* και όχι απαραίτητα στο ρόλο του στην κατασκευή των έμφυλων ιεραρχιών, *ανεξάρτητα* από το βιολογικό φύλο των ατόμων που εμπλέκονται στη λειτουργία του. Για το λόγο αυτό προσέγγιση του κράτους πρόνοιας ως φορέα διακρίσεων αδυνατεί να εξηγήσει γιατί οι διακρίσεις συνεχίζονται ακόμα και όταν έχει επιτευχθεί η τυπική ισότητα. Η προσέγγιση του κράτους πρόνοιας ως φορέα κρατικής οργάνωσης της οικογενειακής ζωής και κοινωνικής παραγωγής δεν μπορεί να απαντήσει γιατί στην οικογένεια, ακόμα και όταν και οι δύο απασχολούνται, δεν αλλάζουν οι ρόλοι των φύλων. Τέλος, η προσέγγιση του πατριαρχικού κράτους πρόνοιας αδυνατεί να κατανοήσει τις δυνατότητες χειραφέτησης που δίνει στις γυναίκες η μετατόπιση της οικονομικής εξάρτησης από τους συζύγους προς το κράτος πρόνοιας.

36. Συμπληρωματικά στις απόψεις αυτές οι «μαύρες» φεμινίστριες που επισήμαναν τη σημασία των διακρίσεων *ανάμεσα* στις γυναίκες και υποστήριξαν ότι το κράτος πρόνοιας πρέπει να αναλυθεί όχι μόνο με γνώμονα την πατριαρχία και τον καπιταλισμό, αλλά και με βάση τη φυλετική συγκρότηση της κοινωνίας. Το κράτος πρόνοιας δεν αντιμετωπίζει όλες τις γυναίκες με τον ίδιο τρόπο, αλλά διαφοροποιεί τις παροχές του ανάλογα με τη φυλετική και εθνική ταυτότητά τους. Η άποψη ότι το κράτος πρόνοιας μπορεί να έχει και κάποια θετικά αποτελέσματα δεν ισχύει για τις μαύρες γυναίκες. Αυτές υφίστανται πρώτες τις αρνητικές συνέπειες της συρρίκνωσης του κράτους πρόνοιας, γιατί κατέχουν τις υποδεέστερες θέσεις στην αγορά εργασίας. Παράλληλα, πολλές έχουν αφήσει στις χώρες προέλευσης παιδιά και άλλα εξαρτημένα άτομα, με αποτέλεσμα να μην είναι σε θέση να απολαύσουν τις υπηρεσίες φροντίδας που προσφέρει το κράτος πρόνοιας. Τέλος, η ρατσιστική εικόνα της «παθολογίας της μαύρης οικογένειας», που συνοδεύεται από υψηλότερο κίνδυνο φτώχειας και χαμηλότερο επίπεδο υγείας, δεν αφήνει να φανεί ότι οι μαύρες γυναίκες ενδέχεται να έχουν τις ίδιες ανθρώπινες ανάγκες με τις λευκές. Βλ. Kum-Kum Bhavnani & Margaret Coulson, 1986, σσ. 81-92.

Έμφυλο κράτος πρόνοιας και διεκδικήσεις γυναικών

Η φεμινιστική κριτική συνεχίστηκε στο πλαίσιο της «πολιτικής οικονομίας» του κράτους πρόνοιας, που αναγνώρισε το ρόλο των γυναικών στην παραγωγή και την κατανάλωση. Κύριο στόχο του κράτους πρόνοιας στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες, σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, αποτελεί η *οργάνωση της κοινωνικής αναπαραγωγής*, δηλαδή της αναπαραγωγής ενός εργατικού δυναμικού με ικανοποιητικό επίπεδο μόρφωσης, κοινωνικής προστασίας και υγείας. Ακόμα, με τη διατήρηση μόνο ενός τμήματος του εργατικού δυναμικού εκτός αγοράς εργασίας, κυρίως των έγγαμων γυναικών, αφενός εξασφαλίζεται η κοινωνική αναπαραγωγή μέσω της μη αμειβόμενης εργασίας των γυναικών και αφετέρου αυξάνεται το επίπεδο κατανάλωσης από τις γυναίκες που απασχολούνται και χρειάζεται να αγοράζουν οικιακές υπηρεσίες και αγαθά.³⁷

Με την προσέγγιση του κράτους πρόνοιας ως φορέα αναπαραγωγής της έμφυλης κοινωνίας διευκολύνθηκε η εξήγηση της *κοινωνικής αντίφασης* που εντοπίστηκε στη λειτουργία του ως προς τις γυναίκες. Η αντίφαση έγκειται στο γεγονός ότι οι υπηρεσίες του κράτους πρόνοιας από τη μία υποστηρίζουν σε ατομική βάση μεγάλες ομάδες γυναικών και βελτιώνουν *βραχυπρόθεσμα* την καθημερινή ζωή τους και από την άλλη ενισχύουν *μακροπρόθεσμα* τα κοινωνικά πρότυπα φύλου, αφού θεσμοποιούν και νομιμοποιούν τους έμφυλους κοινωνικούς διαχωρισμούς. Πιο συγκεκριμένα, οι παροχές του κράτους πρόνοιας, ακριβώς επειδή απευθύνονται κυρίως σε γυναίκες, επιλύουν πολλά καθημερινά προβλήματα των γυναικών και παράλληλα προσφέρουν μεγάλο αριθμό «γυναικείων» θέσεων αμειβόμενης εργασίας. Το κράτος πρόνοιας ως εργοδότης ή ως φορέας παροχής υπηρεσιών προς την οικογένεια ενισχύει τις γυναίκες να αντιμετωπίσουν την ανδρική εξουσία και να αποδυναμώσουν τη σχέση εξάρτησης από τους συζύγους τους, προσφέροντας οικονομική και κοινωνική ανεξαρτησία. *Ταυτόχρονα* όμως η λειτουργία του κράτους πρόνοιας εμπεδώνει την έμφυλη κοινωνία. Η εκπαίδευση, η οικογένεια, το σύστημα υγείας είναι θεσμοί που, παρότι έχουν αναπτυχθεί με βάση τα έμφυλα πρότυπα και έχουν ενσωματώσει τις έμφυλες εξουσίες, «επιτρέπουν» ενίοτε σε μερικά άτομα και των δύο φύλων να διαπεράσουν τις διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στους «γυναικείους» και «ανδρικούς» χώρους,

37. Βλ. Ian Gough, 1979.

χρόνους και πρακτικές. Όμως, αυτές οι διαχωριστικές γραμμές, όπως άλλωστε και το φύλο της βίας, μετατοπίζονται πολύ δύσκολα. Δημιουργούνται και διατηρούνται όχι μόνο με τους κοινωνικούς θεσμούς και γενικότερα τον τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας, αλλά και με τις καθημερινές πρακτικές των έμφυλων υποκειμένων, ανδρών και γυναικών.

Οι αντιφατικές αυτές λειτουργίες του κράτους πρόνοιας δυσκολεύουν τη διατύπωση διεκδικήσεων, αφού κάποια αιτήματα μπορούν να βελτιώσουν άμεσα την κατάσταση ορισμένων γυναικών, ενώ παράλληλα κινδυνεύουν να παγιώσουν την κοινωνικά υποδεέστερη θέση τους. Για παράδειγμα, η στήριξη της οικογένειας ως ενιαίας κοινωνικής μονάδας έρχεται σε αντίθεση με την προώθηση της οικονομικής ανεξαρτησίας των γυναικών και της ενδυνάμωσής τους ως ισότιμων πολιτών. Τα *παράγωγα* κοινωνικά δικαιώματα εξυπηρετούν άμεσα μεγάλες ομάδες γυναικών σε αντίθεση με τα *εξατομικευμένα δικαιώματα*, που δημιουργούν όμως τις προϋποθέσεις για τη μελλοντική εξίσωση των φύλων. Ακόμα, η πρόωρη συνταξιοδότηση των γυναικών εξισορροπεί το διπλό ωράριο εργασίας τους, αλλά ταυτόχρονα υπονομεύει την επαγγελματική εξέλιξη όλων των γυναικών των επόμενων γενεών.³⁸

Ορισμένες φεμινιστικές διεκδικήσεις σχετικά με τη λειτουργία του κράτους πρόνοιας προσπάθησαν να άρουν την αντίφαση, συνδυάζοντας τις άμεσες παροχές προς τις γυναίκες με την εξασθένηση των έμφυλων διαχωρισμών. Αναφέρονται, για παράδειγμα, στη συλλογική δραστηριοποίηση των γυναικών για να αναδιοργανωθούν οι κοινωνικές υπηρεσίες σε νέα βάση, ώστε να δημιουργηθούν γυναικείοι δημόσιοι χώροι, όπως κέντρα υποδοχής κακοποιημένων γυναικών για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας, κέντρα συμβουλευτικής για την αντισύλληψη και τα αναπαραγωγικά δικαιώματα, ομάδες αυτοβοήθειας, χώροι συνάντησης και πληροφόρησης των γυναικών και εναλλακτικές μορφές οργάνωσης της φροντίδας των εξαρτημένων ατόμων. Ακόμα, ζητήθηκαν αλλαγές, όπως η συνολική οργάνωση του χρόνου της αμειβόμενης εργασίας προς όφελος των εργαζόμενων γυναικών και ανδρών, η παροχή φροντίδας στα παιδιά με συλλογικό τρόπο και αντισεξιστικά πρότυπα, η ενίσχυση της

38. Για μεγαλύτερη ανάλυση των αιτημάτων των γυναικών σχετικά με το κράτος πρόνοιας βλ. Μάρω Παντελίδου Μαλούτα, 1988, Fiona Williams, 1989, Sylvia Walby, 1990, Clare Ungerson & Mary Kember, 1997, Barbara Bagilhole, 1997, κ.ά.

αναπαραγωγικής ελευθερίας των γυναικών κ.λπ. Οι διεκδικήσεις περιέλαβαν δημόσια εκπαίδευση με μη σεξιστικές μεθόδους, ώστε να εξασθενήσουν οι στερεοτυπικές ταυτότητες του φύλου, στις οποίες στηρίζονται οι επαγγελματικές επιλογές, αλλά και το ποιος ή ποια φροντίζει τα παιδιά.³⁹

Με άλλα λόγια, τα αιτήματα για *περισσότερο* κράτος πρόνοιας, δηλαδή για πιο πολλές και καλύτερες δομές φροντίδας για τα εξαρτημένα μέλη της οικογένειας και μεγαλύτερες κοινωνικές δαπάνες για την αντιμετώπιση της φτώχειας και της βίας κατά των γυναικών, αποτελούν παρεμβάσεις που στηρίζουν τις γυναίκες ως άτομα και ως κοινωνική κατηγορία. Οι γυναίκες ως άμεσα επωφελούμενες από τη λειτουργία του κράτους πρόνοιας έχουν λόγους να εναντιώνονται στις περικοπές των κοινωνικών δαπανών (στις χώρες που ήταν υψηλές) ή να διεκδικούν την αύξησή τους στις χώρες που ήταν χαμηλές, όπως στην Ελλάδα.⁴⁰ Σε κάθε περίπτωση η εξάρτηση από το κράτος θεωρήθηκε «προτιμότερη» από την εξάρτηση από την οικογένεια. Από τη στιγμή που οι γυναίκες δεν «ζουν με το κράτος» αλλά με τους άνδρες τους μπορούν να διεκδικούν συλλογικά περισσότερες διευκολύνσεις από το κράτος παρά ατομικά από τους συζύγους τους.⁴¹ Παράλληλα, τα αιτήματα για *καλύτερο* κράτος πρόνοιας αφορούν τις μεταρρυθμίσεις που στοχεύουν στη σταδιακή μακροπρόθεσμη αλλαγή των κοινωνικών προτύπων του φύλου, όπως, για παράδειγμα, με τη σταδιακή προώθηση της ουσιαστικής ισότητας των φύλων και την υποστήριξη νέων μορφών οικογένειας.

Όμως, σε κάθε περίπτωση οι φεμινιστικές διεκδικήσεις σχετικά με το κράτος πρόνοιας προσέκρουσαν τη δεκαετία του 1980 στον περιορισμό των δημόσιων κοινωνικών δαπανών, ο οποίος είχε αποτέλεσμα να «επιστρέφουν» σταδιακά στην οικογένεια περισσότερες ευθύνες φροντίδας και κοινωνικής πρόνοιας. Ακόμα, οι φεμινιστικές διεκδικήσεις βρήκαν εμπόδιο τις εγγενείς αντιστάσεις της ίδιας της έμφυλης συγκρότησης του κράτους και των δημόσιων πολιτικών, ενώ η συνολικότερη δυναμική του

39. Αυτές διατυπώθηκαν κυρίως στο Ηνωμένο Βασίλειο τη δεκαετία του 1980. Ανάμεσα σε άλλα βλ. Fiona Williams, 1989, σσ. 54 κ.ε.

40. Οι κοινωνικές δαπάνες αυξήθηκαν κατά την τελευταία δεκαετία, χωρίς όμως θεαματικά αποτελέσματα. Βλ. Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος και Χαράλαμπος Οικονόμου, 2006.

41. Βλ. Carole Pateman, 1988α και 1988β.

γυναικείου και φεμινιστικού κινήματος περιορίστηκε αισθητά μετά την κατάκτηση της νομικής ισότητας.⁴²

1.3 Έμφυλα καθεστώτα ευημερίας

Η αλλαγή της μορφής του κράτους πρόνοιας στην Ευρώπη, ως αποτέλεσμα της τάσης συρρικνώσής του μετά την οικονομική κρίση του 1975, οδήγησε στην εισαγωγή του όρου *καθεστώσ ευημερίας* (welfare regime).⁴³ Με τον όρο αυτό περιγράφηκαν επιτυχέστερα τα διάφορα μοντέλα κράτους πρόνοιας που προέκυπταν από τη σταδιακή μετάθεση μέρους των κοινωνικών παρεμβάσεων από τον κρατικό μηχανισμό στον τρίτο τομέα της οικονομίας, τη δεκαετία του 1990. Ακόμα, διευκολύνθηκε η συγκριτική μελέτη στην Ευρώπη και η διερεύνηση του ρόλου των κυβερνητικών χειρισμών, των ιδεολογικών προσανατολισμών, των οικονομικών περιορισμών και των ορίων κοινωνικής ανοχής στα διαφορετικά πρότυπα καθεστώτων ευημερίας.⁴⁴

Οι σχέσεις *οικογένειας*, *κράτους* και *αγοράς* αναδείχθηκαν κεντρικός παράγοντας διαμόρφωσης των καθεστώτων ευημερίας. Η συγκριτική ανάλυση των καθεστώτων ευημερίας οδήγησε στην τυπολογία των καθεστώτων ανάλογα με τον τρόπο σύνδεσης του *κράτους* με την *αγορά* και την *οικογένεια*. Από τη μία η αύξηση της ανεργίας και η μείωση των εισφορών κοινωνικής ασφάλισης και από την άλλη η είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας και η προώθηση της τυπικής ισότητας αποτέλεσαν το υπόβαθρο αυτής της νέας προσέγγισης. Με αυτή συνδέθηκε στενά το *ιδιωτικό* με το *δημόσιο* και εντάχθηκαν στην ανάλυση των κοινωνικών παρεμβάσεων του κράτους οι εξελίξεις της οργάνωσης της οικιακής εργα-

42. Στην Ελλάδα η νομική ισότητα επιτεύχθηκε τη δεκαετία του 1980 ως αποτέλεσμα του Συντάγματος του 1975, της ένταξης στην ΕΕ και της διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ και της δράσης του μεταπολιτευτικού γυναικείου κινήματος.

43. Ο όρος *καθεστώσ ευημερίας* «υποδηλώνει τη σχέση ανάμεσα στο κράτος και την οικονομία και ειδικότερα τη διερεύνηση του συνόλου των θεσμικών και οργανωτικών χαρακτηριστικών που συγκροτούν αυτή τη σχέση». Βλ. Gøsta Esping-Andersen, 2006α, σ. 12 (πρόλογος Μαρίας Πετμεζίδου).

44. Οι συγκριτικές αναλύσεις εντάχθηκαν στο πλαίσιο της συζήτησης σχετικά με τις κατευθύνσεις της κοινωνικής πολιτικής της ΕΕ.

σίας, της φροντίδας και των όρων καθημερινής ζωής και εργασίας των ανδρών και γυναικών.⁴⁵

Πρώτος ο Esping-Andersen συμπεριέλαβε στην τυπολογία των *καθεστώτων ευημερίας* κριτήρια που αναφέρονται στη σχέση του κράτους με την *οικογένεια* και όχι μόνο με την αγορά, αναδεικνύοντας την ανεπάρκεια του χρησιμοποιούμενου μέχρι τότε κριτηρίου του ύψους των δημόσιων κοινωνικών δαπανών, χωρίς να προσδιορίζονται παράλληλα «τα οργανωτικά χαρακτηριστικά του κράτους πρόνοιας σε συνδυασμό με το είδος των κοινωνικών δικαιωμάτων που αποκρυσταλλώνονται μέσα από αυτό, οι επιδράσεις της κοινωνικής πολιτικής στη διανομή του εισοδήματος και η κοινωνική στρωμάτωση».⁴⁶

Τα κριτήρια για την κατάταξη των καθεστώτων ευημερίας σε τρία είδη, το *φιλελεύθερο*, το *συντηρητικό-κορπορατιστικό* και το *σοσιαλδημοκρατικό*, είναι τα εξής: (α) ο βαθμός που τα απαραίτητα αγαθά για την κάλυψη βασικών αναγκών αποτελούν κοινωνικό δικαίωμα και «*αποεμπορευματοποιούνται*», (β) ο βαθμός που τα κοινωνικά αγαθά είναι καθολικά και αποτελούν μηχανισμό διόρθωσης των κοινωνικών ανισοτήτων και (γ) το είδος της σχέσης ανάμεσα στο κράτος, την αγορά και την οικογένεια που διαμορφώνει το επίπεδο και το είδος της κοινωνικής προστασίας. Ως προς την οικογένεια, αυτή μπορεί να στηρίζεται είτε *επικουρικά*, όταν δεν μπορεί να αντεπεξέλθει στο ρόλο της (στα συντηρητικά και φιλελεύθερα καθεστώτα), είτε *προληπτικά*, με στόχο να περιορίσει την εξάρτηση των μελών της από την ίδια (στα σοσιαλδημοκρατικά καθεστώτα).

Η έντονη φεμινιστική κριτική του έργου του Esping-Andersen σχετικά με την υποβάθμιση της σημασίας των έμφυλων σχέσεων μέσα στην οικογένεια στην οργάνωση της κοινωνικής προστασίας⁴⁷ τον οδήγησε να χρησιμοποιήσει τον όρο *απο-οικογενειοποίηση*,⁴⁸ για να εκφράσει το βαθμό στον οποίο η εργασία φροντίδας των εξαρτημένων μελών της οικογένειας μεταφέρεται από την οικογένεια στο κράτος και την αγορά. Από το βαθμό

45. Για πληρέστερη ανάλυση βλ. Ruth Lister, 2000.

46. Βλ. Gosta Esping-Andersen, 2006α, σ. 10 (πρόλογος της Μαρίας Πετμεζίδου, ελληνόγλωσση βιβλιογραφία). Το έργο εκδόθηκε στα αγγλικά το 1990.

47. Για παράδειγμα, βλ. Jane Lewis, 1992 και (επιμ.) 1993, Julia O'Connor, 1993 και 1996, Ann Shola Orloff, 1993.

48. Ο όρος είχε ήδη χρησιμοποιηθεί στα κείμενα των E. McLaughlin & C. Glendinning, 1994, και Chiara Saraceno, 1997.

απο-οικογενειοποίησης των υπηρεσιών πρόνοιας εξαρτώνται άμεσα οι όροι απασχόλησης των γυναικών, η συνακόλουθη αύξηση της ζήτησης οικιακών υπηρεσιών και τελικά η ανεξαρτητοποίηση των γυναικών από την οικογένεια. Η συμπερίληψη της οικογένειας στην ανάλυση οδήγησε το μελετητή στον εμπλουτισμό των κριτηρίων των καθεστώτων ευημερίας στην Ευρώπη χωρίς όμως να προσαρμόσει ανάλογα τη βασική τυπολογία του.⁴⁹

Η οικογένεια και το φύλο στη διαμόρφωση του κράτους ευημερίας

Επιχειρώντας μια περισσότερο ουσιαστική ένταξη της οικογένειας στην ανάλυση και κατάταξη των καθεστώτων ευημερίας και του ρόλου της απασχόλησης των γυναικών στη συγκρότησή τους, η Jane Lewis εισήγαγε το κριτήριο του *πρότυπου οικογένειας* που αυτά προωθούν. Στο ένα άκρο βρίσκεται το πρότυπο οικογένειας στο οποίο ο άνδρας είναι *κουβαλητής* (breadwinner) και η γυναίκα *νοικοκυρά*. Σε αυτό:

Οι έγγαμες γυναίκες αποκλείονται από την αγορά εργασίας, υποτάσσονται στους συζύγους τους για να είναι καλυμμένες ως προς την κοινωνική ασφάλιση και τη φορολογία, ενώ αναμένεται από αυτές να αναλάβουν τη φροντίδα (των παιδιών και των άλλων εξαρτημένων ατόμων) στο σπίτι χωρίς στήριξη από το κράτος.⁵⁰

Στο άλλο άκρο βρίσκεται το πρότυπο οικογένειας *διπλής σταδιοδρομίας* και διπλού μισθού. Με κριτήριο το πρότυπο οικογένειας «*άνδρα κουβαλητή / γυναίκας νοικοκυράς*» τα καθεστώτα ευημερίας κατηγοριοποιούνται σε *ισχυρά*, *τροποποιημένα* και *αδύναμα*. Οι διαφοροποιήσεις αφορούν το μέγεθος και την ποιότητα της απασχόλησης των γυναικών, την έκταση των κοινωνικών υπηρεσιών φροντίδας, τα δικαιώματα που συνδέονται με τη μητρότητα και το μέγεθος των ανισοτήτων των φύλων ως προς τα ασφαλιστικά δικαιώματα.⁵¹

Η Diane Sainsbury προχώρησε περισσότερο στην ένταξη του

49. Βλ. Gosta Esping-Andersen, 1999 και 2006β. Όπως επισημάνθηκε προφορικά από την Αθηνά Βλαχαντώνη απουσιάζουν τα κατεχοχρή «οικογενειακά» καθεστώτα ευημερίας, όπως αυτό της Ελλάδας. Για περαιτέρω αναλύσεις του κράτους πρόνοιας στη Νότια Ευρώπη βλ. τους συλλογικούς τόμους των Μάνου Ματσαγγάνη (επιμ.), 1999, και Maurizio Ferrera (επιμ.), 2005.

50. Βλ. Jane Lewis, 1992, σ. 172 (μτφρ. της συγγραφέα).

51. Για εφαρμογή των τυπολογιών αυτών στην ανάλυση των συνταξιοδοτικών συστημάτων στην Ελλάδα βλ. Μαρία Καραμεσίνη, 2002α, σσ. 3-32.

φύλου στην ανάλυση του καθεστώτος ευημερίας προσπαθώντας να «διορθώσει» τη «μονομέρεια» της τυπολογίας της Jane Lewis, η οποία χρησιμοποίησε ως βασικό κριτήριο κατάταξης ένα «προϊόν» του παραδοσιακού καταμερισμού της εργασίας, τον *άνδρα κουβαλητή*. Η Sainsbury πρότεινε τη διεύρυνση των κριτηρίων με άλλα στοιχεία που συγκροτούν την ιδεολογία της οικογένειας και επηρεάζουν τη μορφή τόσο της κοινωνικής πολιτικής, όσο και των άλλων δημόσιων πολιτικών. Στα κριτήρια αυτά συγκαταλέγονταν η βάση θεμελίωσης των κοινωνικών δικαιωμάτων, το είδος των παροχών, ο βαθμός του καταμερισμού εργασίας μέσα στο σπίτι, τα όρια της ιδιωτικής / δημόσιας σφαίρας και ο βαθμός που η εργασία φροντίδας είναι αμειβόμενη ή μη. Τα συγκεκριμένα κριτήρια οδήγησαν στη διατύπωση δύο *προτύπων κράτους πρόνοιας*: (α) του *προτύπου του άνδρα κουβαλητή* (male breadwinner model), όπως είχε κάνει και η Lewis, στο οποίο τα κοινωνικά δικαιώματα θεμελιώνονται με τη συμμετοχή στην αγορά εργασίας, και (β) του *εξατομικευμένου προτύπου* (individual model), στο οποίο τα κοινωνικά δικαιώματα θεμελιώνονται με την ιδιότητα του πολίτη. Οι σημαντικότερες διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα δύο πρότυπα παρουσιάζονται στον Πίνακα 1.⁵²

Την επικέντρωση των παραπάνω αναλύσεων στα βορειοευρωπαϊκά πρότυπα καθεστώτων ευημερίας επισήμανε η Rossana Trifiletti, η οποία υποστήριξε ότι οι χώρες της Νότιας Ευρώπης δεν εμπίπτουν σε κανένα από τα παραπάνω πρότυπα. Σε αυτές η λειτουργία της εκτεταμένης οικογένειας αναλαμβάνει μεγάλο μέρος των πρωτογενών κοινωνικών κινδύνων που αντιμετωπίζουν οι πολίτες ως άτομα. Το κράτος πρόνοιας καλείται να παράσχει προστασία από κοινωνικούς κινδύνους που δεν μπορεί να αντιμετωπίσει η οικογένεια, δηλαδή να προστατεύσει ορισμένες κατηγορίες του πληθυσμού από εξαιρετικούς και έκτακτους κινδύνους. Οι κοινωνικές παροχές απευθύνονται έτσι σε μικρότερες κοινωνικές ομάδες, μπορεί όμως να είναι ισχυρότερες σε σχέση με εκείνες των καθεστώτων ευημερίας όπου τα κοινωνικά δικαιώματα είναι καθολικά. Γενικά, ο τρόπος που αντιμετωπίζει το κράτος τις γυναίκες αποτελεί συστατικό στοιχείο του τύπου του καθεστώτος ευημερίας, όπως φαίνεται στο Σχήμα 1.⁵³

52. Βλ. Diane Sainsbury, 1996, σσ. 41-42 (μτφρ. της συγγραφέα).

53. Βλ. Rossana Trifiletti, 1999, σ. 54 (μτφρ. της συγγραφέα).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1 Πεδία διαφοροποίησης του κράτους πρόνοιας		
Πεδία διαφοροποίησης του κράτους πρόνοιας	Πρότυπο του άνδρα κουβαλητή	Εξατομικευμένο πρότυπο
Ιδεολογία της οικογένειας	Εξιδανίκευση του γάμου Αυστηρός καταμερισμός εργασίας κατά φύλο Ο άνδρας = κερδίζει Η γυναίκα = φροντίζει	Καμία προτίμηση στη μορφή οικογένειας Μοιρασμένοι ρόλοι Ο πατέρας = κερδίζει και φροντίζει Η μητέρα = κερδίζει και φροντίζει
Δικαιώματα	Διαφορετικά για τους δύο συζύγους	Όμοια
Θεμελίωση δικαιωμάτων	Ο κουβαλητής (μισθοδοτούμενος)	Η ιδιότητα του πολίτη ή ο τόπος διαμονής
Αποδέκτης του δικαιώματος / επιδόματος	Ο αρχηγός του νοικοκυριού	Το άτομο
Μονάδα του δικαιώματος / επιδόματος	Το νοικοκυριό ή η οικογένεια	Το άτομο
Μονάδα των εισφορών	Το νοικοκυριό	Το άτομο
Φορολογία	Κοινή φορολογία Απαλλαγές για τα εξαρτημένα άτομα	Ξεχωριστή (ατομική) φορολογία Ίσες φορολογικές απαλλαγές
Πολιτικές απασχόλησης και μισθών	Προτεραιότητα στους άνδρες	Απευθύνεται και στα δύο φύλα
Η σφαίρα της φροντίδας	Κύρια η ιδιωτική σφαίρα	Ισχυρή παρέμβαση του κράτους (δημόσια σφαίρα)
Η εργασία φροντίδας	Μη αμειβόμενη	Μερικώς αμειβόμενη

ΣΧΗΜΑ 1 **Τυπολογία των καθεστώτων ευημερίας**

<p>Το κράτος αντιμετωπίζει τις γυναίκες ως συζύγους και μητέρες</p> <p>Το κράτος προστατεύει από την αγορά</p> <p>ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΕΥΗΜΕΡΙΑΣ «ΑΝΔΡΑ ΚΟΥΒΑΛΗΤΗ»</p>	<p>Το κράτος αντιμετωπίζει τις γυναίκες ως εργαζόμενες</p> <p>ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΠΡΟΝΟΙΑΚΟΥ ΚΑΘΕΣΤΩΤΟΣ ΕΥΗΜΕΡΙΑΣ</p>
<p>Μεγιστοποίηση των διακρίσεων φύλου</p> <p>ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΕΥΗΜΕΡΙΑΣ</p> <p>Το κράτος δεν προστατεύει από την αγορά</p>	<p>Ελαχιστοποίηση των διακρίσεων φύλου</p> <p>ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΕΥΗΜΕΡΙΑΣ</p>

Σύμφωνα με αυτή την ανάλυση, το πρότυπο του *άνδρα κουβαλητή* απαιτεί τουλάχιστον ένα μισθό, ενώ το *μεσογειακό* πρότυπο απαιτεί πολλές μερικές απασχολήσεις. Και τα δύο όμως στηρίζουν και στηρίζονται από τις ανισότητες των φύλων. Αντίθετα, το πρότυπο του *καθολικού* καθεστώτος ευημερίας ενθαρρύνει την απασχόληση των γυναικών και το *φιλελεύθερο* την επιβάλλει, με αποτέλεσμα και τα δύο να μειώνουν τις ανισότητες, αλλά για αντίθετους λόγους. Πιο συγκεκριμένα, το *μεσογειακό* πρότυπο αντιμετωπίζει τις γυναίκες ως συζύγους και μητέρες, ενώ παράλληλα τις προωθεί στην αγορά εργασίας χωρίς προστασία όταν υπάρχει οικονομική ανάγκη. Με άλλα λόγια, ελέγχει την αμειβόμενη και τη μη αμειβόμενη εργασία των γυναικών, αφού δεν υπάρχουν επαρκείς κοινωνικές παροχές και η εργασία φροντίδας θεωρείται «γυναικεία». Αποτέλεσμα είναι η αμειβόμενη εργασία των γυναικών να προστατεύεται κοινωνικά μόνο στην περίπτωση της πλήρους απασχόλησης.

Μεταγενέστερες προσπάθειες τυπολογίας των καθεστώτων ευημερίας με την οπτική του φύλου πρότειναν τη χρησιμοποίηση ως κριτηρίου του είδους των *πολιτικών για το φύλο* (gender policy model). Σύμφωνα με αυτό, τα καθεστώτα ευημερίας μπορούν να διακριθούν σε καθεστώτα *διπλού*

μισθού (dual earner), καθεστώτα *στήριξης της οικογένειας* (general family support) ή καθεστώτα *προσανατολισμένα στην αγορά* (market-oriented).⁵⁴ Ακόμα, πιο πρόσφατες αναλύσεις υποστήριξαν την ένταξη του κριτηρίου της *ακεραιότητας του σώματος* (bodily integrity) στην κατάταξη, αναδεικνύοντας με αυτό τον τρόπο τη μεγάλη σημασία να περιοριστεί η άσκηση βίας που υποβαθμίζει το επίπεδο κοινωνικής προστασίας και καθημερινής ζωής πολλών πολιτών.⁵⁵

Όλες οι παραπάνω θεωρητικές επεξεργασίες, ανεξάρτητα από τις επιμέρους διαφορές τους, αναγνωρίζουν άμεσα ή έμμεσα ότι το είδος των έμφυλων σχέσεων που προωθούνται (π.χ. ο βαθμός που προμοδοτείται η οικογένεια έναντι της απασχόλησης των γυναικών και ο τρόπος που εξελίσσεται η ιδεολογία του φύλου) αποτελούν σημαντική διάσταση της συγκρότησης των καθεστώτων ευημερίας.⁵⁶ Οι χώρες της Ευρώπης μπορούν να κατηγοριοποιηθούν στη βάση κριτηρίων σχετικών με το φύλο, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι πρέπει να υποβαθμιστούν οι διαφορές ανάμεσα στις χώρες της ίδιας ομάδας. Για παράδειγμα, στο εσωτερικό των καθεστώτων ευημερίας των Σκανδιναβικών χωρών παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς την αντίληψη της μητρότητας. Το κόστος των υπηρεσιών προς τις μητέρες με μικρά παιδιά είναι χαμηλό στη Νορβηγία, όπως άλλωστε και η συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας, σε σχέση με τη Δανία και τη Σουηδία.⁵⁷

Σε κάθε περίπτωση, η *κοινωνική οργάνωση της μητρότητας και της φροντίδας των παιδιών* (ή αλλιώς το ερώτημα ποιος /-α και πώς φροντίζει τα παιδιά) αποτελεί κεντρικό ζήτημα, όχι μόνο στο διάλογο για την αναδιάρθρωση του κράτους πρόνοιας, αλλά και στο διάλογο για το περιεχόμενο των *εννοιών ιδιότητα του πολίτη, κοινωνικά δικαιώματα, κοινωνικός αποκλεισμός και φύλο* στις σύγχρονες κοινωνίες.⁵⁸ Οι φεμινιστικές θεωρητικές επεξεργασίες της σχέσης του φύλου με το καθεστώς ευημερίας οδήγησαν στη διατύπωση της ανάγκης για ένα νέο *μοντέλο κοινωνικής πολιτι-*

54. Βλ. Walter Korpi, 2000, σσ. 127-191.

55. Βλ. Keith Pringle, 2006, και την προγενέστερη αναφορά στο ζήτημα αυτό της Fiona Williams, 2000.

56. Βλ. Ann Shola Orloff, 2002, σ. 19.

57. Βλ. Leira Arnlaug, 1992.

58. Όπως έδειξαν οι αναλύσεις των Jane Jenson & Mariette Sineau, 2001, και των Barbara Hobson, Jane Lewis & Siim Birte (επιμ.), 2002.

κής,⁵⁹ το οποίο να αναγνωρίζει τη φροντίδα όχι μόνο ως οικονομικό μέγεθος, αλλά και ως στοιχείο κοινωνικής και προσωπικής ευημερίας. Η φροντίδα άλλωστε δεν είναι δυνατό ούτε επιθυμητό να μετακινηθεί στο σύνολο της έξω από την οικογένεια. Για να αναγνωριστεί η φροντίδα ως στοιχείο ευημερίας, χωρίς ταυτόχρονα να υπονομευτεί ο στόχος της ισότητας των φύλων, απαιτείται πλήρης αναδιοργάνωση του τρόπου με τον οποίο κατανέμεται κοινωνικά ο χρόνος, καθώς επίσης και η ανατροπή του αξιακού συστήματος σύμφωνα με το οποίο απαξιώνεται η εργασία της φροντίδας προς όφελος της μισθωτής εργασίας.⁶⁰

1.4 Η κοινωνική πολιτική ως δημόσια πολιτική

Μετά τη διερεύνηση της έμφυλης διάστασης του κράτους πρόνοιας και των καθεστώτων ευημερίας, οι φεμινιστικές έρευνες επεκτάθηκαν και στην κριτική αποτίμηση της έμφυλης κατασκευής της κοινωνικής πολιτικής, δηλαδή των συνθηκών που υπαγορεύουν την ανάπτυξη και εφαρμογή των κοινωνικών παρεμβάσεων του κράτους. Έμφαση δόθηκε στην αντιμετώπιση της κοινωνικής πολιτικής ως τμήματος ενός ευρύτερου συνόλου πολιτικών από τις οποίες αυτή εξαρτάται άμεσα ή έμμεσα (π.χ. από τη δημοσιοοικονομική πολιτική). Στόχος ήταν να εξεταστεί γιατί παρά τις σημαντικές κινητοποιήσεις των γυναικείων και φεμινιστικών οργανώσεων σε κομβικά ζητήματα του κράτους πρόνοιας και παρά τη συνεχιζόμενη ρητή αναγνώριση της ανισότητας των φύλων ως *προβλήματος* στο πλαίσιο των δημόσιων πολιτικών δεν έχουν αλλάξει ριζικά τα πρότυπα φύλου που προωθούνται.⁶¹ Παρουσιάζονται εδώ, συνοπτικά, δύο μόνο στοιχεία της κατασκευής της κοινωνικής πολιτικής ως δημόσιας πολιτικής: (α) η συμβολή των *συλλογικών φορέων* και των κοινωνικών κινημάτων (κοινωνία των πολιτών) στην ανάπτυξη των μέτρων της κοινω-

59. Η για την «αλλαγή του παραδείγματος» κατά τον Peter A. Hall, 1993, που κατέταξε τις αλλαγές των μέτρων κοινωνικής πολιτικής σε *πρώτου* βαθμού (επιδόματα και παροχές), *δεύτερου* βαθμού (αλλαγές των εργαλείων της πολιτικής) και *τρίτου* βαθμού (αλλαγές των ίδιων των στόχων της πολιτικής).

60. Βλ. Jane Lewis, 2002.

61. Οι προσεγγίσεις αυτές αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο των *σπουδών της δημόσιας πολιτικής* (public policy studies) και της *θεωρίας των κοινωνικών κινήματων* (social movement theory) της δεκαετίας του 1990.

νικής πολιτικής και (β) η κατασκευή του *πολιτικού λόγου* και η δημιουργία της διάστασης ανάμεσα στις διακηρύξεις και την εφαρμογή της πολιτικής.

Οι φορείς της κοινωνικής πολιτικής

Η εκάστοτε μορφή της κοινωνικής πολιτικής προκύπτει ως συνισταμένη μεγάλου αριθμού παραγόντων, όπως είναι η ιδεολογία της πολιτικής εξουσίας, η λειτουργία των κρατικών και κοινωνικών θεσμών, οι διεκδικήσεις των επιχειρήσεων, των εργαζομένων και των άλλων συλλογικών φορέων των πολιτών κ.ά. Η δράση των συνδικαλιστικών οργανώσεων, των μη κυβερνητικών οργανώσεων και των κοινωνικών κινήματων επηρεάζουν σημαντικά τις αποφάσεις σχετικά με τη λήψη των μέτρων κοινωνικής πολιτικής, καθώς και τον τρόπο και την αποτελεσματικότητα της εφαρμογής τους. Ανάμεσα στους φορείς δημιουργούνται συμμαχίες και αντιθέσεις, τα αιτήματά τους μπορεί να συμπίπτουν ή να αποκλίνουν, ενώ η τελική μορφή των πολιτικών εκφράζει το *σημείο ισορροπίας* ανάμεσα σε αντικρουόμενες ιδεολογικές τάσεις, πολιτικές εξουσίες, συλλογικά ενδιαφέροντα και προσωπικά συμφέροντα. Στην περίπτωση της Ελλάδας, και λιγότερο ή περισσότερο στις άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, κεντρικό ρόλο στην ανάπτυξη και την εφαρμογή των δημόσιων πολιτικών παίζουν οι ευρωπαϊκές πολιτικές.⁶² Η ΕΕ, παρόλο που δεν έχει ρητές αρμοδιότητες σε ζητήματα κοινωνικής ασφάλισης και κοινωνικής προστασίας, επηρεάζει την άσκηση της κοινωνικής πολιτικής σε μεγάλο βαθμό μέσω των παρεμβάσεων στην οικονομία και την αγορά εργασίας. Διαμορφώνει άμεσα ή έμμεσα την πολιτική απασχόλησης και την πολιτική κοινωνικής συνοχής με την κοινοτική διαδικασία της Ανοικτής Μεθόδου Συντονισμού⁶³ και τις χρηματοδοτήσεις του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.⁶⁴

Γύρω από συγκεκριμένους στόχους της κοινωνικής πολιτικής συγκροτούνται πολιτικές συμμαχίες ανάμεσα σε ομάδες και άτομα σε όλα τα επίπεδα άσκησης της πολιτικής (την τοπική αυτοδιοίκηση, το κράτος, την Ευρω-

62. Για τις πολιτικές ισότητες των φύλων βλ. Μαρία Στρατηγάκη, 2006.

63. Σύμφωνα με την οποία «συντονίζονται» και «αποτιμώνται» οι εθνικές πολιτικές στη βάση κοινών κατευθυντήριων γραμμών που αποφασίζει το Συμβούλιο της ΕΕ.

64. Όλες οι νέου τύπου κοινωνικές υποδομές και υπηρεσίες στην Ελλάδα (βρεφονηπιακοί σταθμοί, ολοήμερο σχολείο, «βοήθεια στο σπίτι», κέντρα υποδοχής θυμάτων εμπορίας, προγράμματα κοινωνικής ένταξης μεταναστριών κ.λπ.) αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης.

παϊκή Ένωση). Οι συμμαχίες αυτές συγκροτούν τυπικά ή άτυπα *δίκτυα διεκδίκησης* (advocacy networks),⁶⁵ που προωθούν τις πολιτικές στις κατευθύνσεις που προδιαγράφουν οι στόχοι τους. Δυναμικά τέτοια δίκτυα, και μάλιστα *διεθνικά*, έχουν σχηματιστεί πολλές φορές γύρω από ζητήματα ισότητας των φύλων. Αυτά αποτελούνται από στρατηγικές συμμαχίες ανάμεσα σε κρατικούς μηχανισμούς για την ισότητα των φύλων, φεμινίστριες πολιτικούς, γυναικείες οργανώσεις και φεμινιστικές ομάδες.⁶⁶ Για παράδειγμα, στο επίπεδο της ΕΕ δημιουργήθηκε ισχυρό διεθνικό δίκτυο διεκδίκησης ευρωπαϊκής οδηγίας για τη σεξουαλική παρενόχληση στους χώρους εργασίας. Το δίκτυο λειτούργησε περισσότερο από 10 χρόνια ασκώντας πολιτικές πέσεις μέχρι που υιοθετήθηκε τελικά η σχετική οδηγία το 2002.⁶⁷

Διεθνής συγκριτική μελέτη αποτίμησης της «επιτυχίας» ή «αποτυχίας» του στόχου της ισότητας των φύλων μέσα από την άσκηση κοινωνικής πολιτικής έδειξε ότι σε κάθε χώρα και σε κάθε πεδίο απαιτούνται διαφορετικές συμμαχίες και διαφορετικού τύπου λειτουργία των κοινωνικών θεσμών και δράση των εμπλεκόμενων φορέων. Για παράδειγμα, στο πεδίο της απασχόλησης ο ρόλος των κρατικών μηχανισμών φαίνεται να είναι ο σημαντικότερος για την προώθηση της ισότητας των φύλων. Στο πεδίο της φροντίδας των παιδιών οι κοινωνικές αντιλήψεις σχετικά με τα στερεότυπα του φύλου φαίνεται να επηρεάζουν περισσότερο την επίτευξη της ισότητας, ενώ για την αντιμετώπιση της βίας κατά των γυναικών η νομοθεσία φαίνεται να παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο.⁶⁸

Ο πολιτικός λόγος της κοινωνικής πολιτικής

Για την κατανόηση της διάστασης ανάμεσα στη ρητορική και την εφαρμογή της πολιτικής χρησιμοποιήθηκε ως βασικό αναλυτικό εργαλείο η έννοια του *νοηματικού πλαισίου* (conceptual frame) της δημόσιας πολιτικής.⁶⁹ Το εργαλείο προέκυψε από τη διαπίστωση ότι η αποτελεσματικό-

65. Βλ. Paul Sabatier, 1998, και πολλά άρθρα που έχουν δημοσιευτεί στα επιστημονικά περιοδικά *Journal of European Public Policy*, *European Journal of Social Policy* κ.λπ.

66. Τα δίκτυα αυτά λειτουργούν και κατά τη φάση εφαρμογής της πολιτικής, μεγιστοποιώντας την αποτελεσματικότητά της.

67. Βλ. Kathrin S. Zippel, 2006.

68. Βλ. την εκτενή διεθνή συγκριτική μελέτη της Amy G. Mazur, 2002.

69. Βλ. Donald Schön & Martin Rein, 1994.

τητα των πολιτικών παρεμβάσεων δεν εξαρτάται μόνο από τις αντικειμενικές συνθήκες, όπως το είδος των θεσμών και των πολιτικών προτεραιοτήτων που διαμορφώνουν την πολιτική. Καθορίζεται και από τον τρόπο με τον οποίο περιγράφεται και γίνεται αντιληπτή η πραγματικότητα από τους φορείς και τα πρόσωπα που εμπλέκονται σε αυτή. Διευρύνθηκε δηλαδή η κατανόηση της διαδικασίας κοινωνικής κατασκευής της πολιτικής με την ανάλυση του τρόπου με τον οποίο ο πολιτικός λόγος *ονοματίζει* τα κοινωνικά προβλήματα που χρήζουν λύσης και *κατασκευάζει* τις αλήθειες και τα πραγματικά και συμβολικά αποτελέσματα των μέτρων πολιτικής. Με άλλα λόγια, το νοηματικό πλαίσιο είναι ένα ερμηνευτικό σχήμα το οποίο δομεί το νόημα της πραγματικότητας, δεν την περιγράφει αλλά τη *νοηματοδοτεί*, δηλαδή διαμορφώνει το πώς αντιλαμβανόμαστε την πραγματικότητα και, ως εκ τούτου, πώς οργανώνουμε την αλλαγή της.

Περαιτέρω έμφαση στη δύναμη του λόγου (discourse) να διαμορφώνει την ανθρώπινη συνείδηση *αποδομώντας* την πραγματικότητα οδήγησε στην εισαγωγή της έννοιας της *αναπαράστασης* του «προβλήματος» από τον δημόσιο λόγο. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρητική προσέγγιση, ο πολιτικός λόγος μπορεί να αυτονομηθεί από την *αντικειμενική* πραγματικότητα και να αναπαραστήσει μια άλλη *υποκειμενική* πραγματικότητα. Το «πρόβλημα» χάνει έτσι την ουσία του, αποδομείται, γίνεται λόγος και αναπαρίσταται κατά τη διαδικασία της κοινωνικής διαπραγμάτευσης, μέσω κειμένων, πολιτικών διακηρύξεων και γενικότερα της ρητορικής του κράτους, των μέσων μαζικής ενημέρωσης, των μη κυβερνητικών οργανώσεων κ.ά. Οι πολιτικές που προσπαθούν να αντιμετωπίσουν το «πρόβλημα» γίνονται έτσι μέρος της *ρητορικής κατασκευής* του.⁷⁰ Με άλλα λόγια, η γλώσσα, οι έννοιες και οι κατηγορίες που χρησιμοποιούνται για να πλαισιώσουν νοηματικά ένα ζήτημα επηρεάζουν αυτό που *φαίνεται* να είναι το ζήτημα.

Με την *ανάλυση του νοηματικού πλαισίου* (conceptual frame analysis) του πολιτικού λόγου διερευνήθηκε ο τρόπος με τον οποίο η πραγματικότητα «κατασκευάζεται» και στη συνέχεια γίνεται αντικείμενο διαπραγμάτευσης από τους κοινωνικούς και πολιτικούς φορείς που χρησιμοποιούν το λόγο και τη *ρητορική* για να νομομοποιήσουν τα αιτήματά

70. Άμεση συνέπεια της μεταφοράς των θεωριών της *αποδόμησης* στην πολιτική πρακτική αποτελεί ο κίνδυνος να θεωρηθεί η πολιτική δράση αναποτελεσματική και χωρίς ουσία.

τους και να επιβληθούν πολιτικά και κοινωνικά. Η ανάλυση του νοηματικού πλαισίου μπορεί να γίνει σε τέσσερα επίπεδα: (α) στο επίπεδο της *διάγνωσης* (ποιο είναι το πρόβλημα), (β) στο επίπεδο της *απόδοσης της ευθύνης* (ποιος / τι φταίει για το πρόβλημα), (γ) στο επίπεδο της *λύσης* (τι πρέπει να γίνει) και (δ) στο επίπεδο του *φορέα* που πρέπει να κινητοποιηθεί (ποιος πρέπει να κάνει κάτι).⁷¹ Εξετάζοντας τις απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα διαπιστώνονται ο βαθμός στον οποίο υπάρχουν αντιθέσεις και αντικρουόμενα συμφέροντα, καθώς και διαφορές στην αντίληψη του «προβλήματος» ανάμεσα στις ομάδες που επηρεάζουν την άσκηση δημόσιας πολιτικής. *Κατασκευάζεται έτσι κοινωνικά* η δημόσια πολιτική και το περιεχόμενό της.⁷² Ας σημειωθεί ότι η κατασκευή νοηματικών πλαισίων δεν είναι αναγκαστικά μια *ηθελημένη* και *συνειδητή* διαδικασία.⁷³ Επιπλέον, το νοηματικό πλαίσιο που εκφράζεται στη ρητορική μπορεί στην πράξη να οδηγήσει σε αποτελέσματα αντίθετα από αυτά που ρητά διακηρύσσει.

Η Carol Lee Bacchi εισήγαγε το φύλο στην ανάλυση του νοηματικού πλαισίου της δημόσιας πολιτικής, προσπαθώντας να διερευνήσει ποιο φαίνεται να είναι το πρόβλημα της ανισότητας των γυναικών, ποια όψη του *αναπαρίσταται* με το λόγο και ποια μένει στην αφάνεια. Στην ανάλυσή της, η Bacchi επιχείρησε να συνθέσει τις απόψεις εκείνες που υποστηρίζουν ότι οι πολιτικές είναι κοινωνικά κατασκευασμένες με εκείνες που θεωρούν ότι οι πολιτικές παράγονται από τις διαφορετικές ανάγνώσεις των κειμένων και του πολιτικού λόγου.⁷⁴ Συγκεκριμένα, υποστήριξε ότι όταν εξετάζεται μια πολιτική πρέπει να δίνεται προσοχή στο *ποιο* είναι το πρόβλημα που αναπαρίσταται, με σκοπό όχι να αμφισβητηθεί η πραγματική βάση του προβλήματος και να θεωρηθεί ότι αυτό έχει κατασκευαστεί από το λόγο και μόνο, αλλά να εντοπιστούν οι επιπτώσεις του συγκεκριμένου τρόπου αναπαράστασης του προβλήματος στις ομάδες του πληθυσμού που πλήττονται. Με αυτή την οπτική, η Bacchi μελέτησε διεξοδικά πώς αναπαρίστανται από τον δημόσιο λόγο ορισμένα βασικά ζητήματα

71. Βλ. David A. Snow & Robert D. Benford, 1992.

72. Παραδειγματική περίπτωση συγκρουόμενων νοηματικών πλαισίων αποτελεί το «πρόβλημα» της άμβλωσης και των διαφορετικών ερμηνειών του. Βλ. Myra Marx Ferree κ.ά., 2002.

73. Βλ. Carol Lee Bacchi, 2005.

74. Βλ. Carol Lee Bacchi, 1999, σ. 11.

πολιτικής που συνδέονται με το φύλο, όπως η ισότητα αμοιβών, οι διακρίσεις σε βάρος των γυναικών, η ισότητα στην εκπαίδευση, η φροντίδα των παιδιών, η άμβλωση, η ενδοοικογενειακή βία και η σεξουαλική παρενόχληση. Για παράδειγμα, το πρόβλημα της *φροντίδας των παιδιών* παρουσιάζεται ως πρόβλημα *ισότητας των φύλων*, ενώ στην πραγματικότητα αποσκοπεί στην υποτίμηση της απλήρωτης εργασίας των γυναικών των χαμηλών εισοδηματικών τάξεων, οι οποίες καλούνται να ενταχθούν στην αγορά εργασίας με εξαιρετικά άνιστους όρους. Αντίθετα, οι γυναίκες των υψηλών εισοδηματικών τάξεων, εγκλωβισμένες ανάμεσα στη ρητορική κατασκευή του προτύπου της καλής μητέρας και στην ανάγκη προσωπικής ολοκλήρωσης μέσα από την αμειβόμενη εργασία, λύνουν το πρόβλημα της φροντίδας των παιδιών με την απασχόληση μεταναστριών.⁷⁵

Επεξεργασίες του λόγου συγκεκριμένων πολιτικών κειμένων και του νοήματος της ισότητας των φύλων που αυτά εμπεριέχουν οδήγησαν στη διατύπωση ενός *εξειδικευμένου πλαισίου ανάλυσης του φύλου στον πολιτικό λόγο*.⁷⁶ Με αυτό εξετάστηκαν στοιχεία του πολιτικού λόγου που αναδεικνύουν την έμφυλη συγκρότησή του. Για παράδειγμα, το «ποιος μιλάει», «ποιο φαίνεται να είναι το πρόβλημα», «ποιος μπορεί να ευθύνεται για τη δημιουργία του προβλήματος», «ποια πρέπει να είναι η λύση του προβλήματος», «ποιος καλείται να κινητοποιηθεί» κ.ά. είναι ερωτήματα με έντονες έμφυλες διαστάσεις. Το εξειδικευμένο αυτό πλαίσιο χρησιμοποιήθηκε σε διακρατική ευρωπαϊκή έρευνα σε επιλεγμένους τομείς των δημόσιων πολιτικών και στην Ελλάδα. Η συγκριτική ανάλυση του πολιτικού λόγου έδειξε, μεταξύ άλλων, σοβαρές αντιφάσεις και αποκλίσεις ανάμεσα στην ανάλυση του προβλήματος των διαφορών φύλου και στη λύση που δίνεται ακόμα και μέσα στο ίδιο το κείμενο πολιτικής.⁷⁷

Στα επόμενα κεφάλαια του βιβλίου εξετάζεται η έμφυλη συγκρότηση πέντε πεδίων κοινωνικής πολιτικής: της οικογένειας, της φροντίδας, της αμειβόμενης εργασίας, της βίας κατά των γυναικών και της κοινωνικής ένταξης των

75. Βλ. Carol Lee Bacchi, 1999, σσ. 130-147.

76. Βλ. Mieke Verloo, 2005.

77. Στο πρόγραμμα MAGEEQ (www.mageeq.net) εξετάστηκαν ανάμεσα σε άλλα κείμενα πολιτικής σχετικά με τη συζυγική βία και τη σωματεμπορία των γυναικών. Βλ. Andromachi Hadjiyanni & Fray Kamoutsi, 2005, και Maria Thanopoulou & Joanna Tsiganou, 2005.

οικονομικών μεταναστριών. Η ανάλυση επικεντρώνεται περισσότερο στο ρόλο των κρατικών θεσμών και στους στόχους των δημόσιων πολιτικών παρά στον τρόπο διαμόρφωσής τους ως αποτέλεσμα της ατομικής ή συλλογικής δράσης των έμφυλων υποκειμένων που εμπλέκονται σε αυτά τα πεδία πολιτικής.⁷⁸ Εξαίρεση ως προς αυτό αποτελούν σύντομες αναφορές στο γυναικείο και το φεμινιστικό κίνημα που επηρέασε αποφασιστικά την ανάπτυξη του νομοθετικού πλαισίου της ισότητας μετά τη μεταπολίτευση. Ακόμα, μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις, επισημαίνονται ζητήματα σχετικά με τον πολιτικό λόγο της κοινωνικής πολιτικής και το νοηματικό πλαίσιο στο οποίο κατασκευάζεται το πρόβλημα της ανισότητας των φύλων.

78. Ας σημειωθεί ότι οι μελέτες που αναφέρονται στους άνδρες και τις γυναίκες αποδέκτες/-τριες των κοινωνικών παροχών και υπηρεσιών στην Ελλάδα είναι ιδιαίτερα περιορισμένες έως ανύπαρκτες.

Αμειβόμενη εργασία και κοινωνική ασφάλιση

Ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας στις σύγχρονες κοινωνίες κατασκευάζεται όχι μόνο μέσα στην οικογένεια αλλά και μέσω της οργάνωσης της παραγωγής και της αγοράς εργασίας. Οι διαχωρισμοί της ανθρώπινης εργασίας σε «εργασία» και «μη εργασία», σε αμειβόμενη και μη αμειβόμενη και σε «ανδρική» και «γυναικεία»¹ χαρακτηρίζουν την κοινωνική οργάνωση της εργασίας σε όλες τις σύγχρονες κοινωνίες. Οι διαχωρισμοί αυτοί αντανακλώνται στη δομή, οργάνωση και λειτουργία της αγοράς εργασίας, στα κριτήρια κοινωνικής και οικονομικής αξιολόγησης των θέσεων εργασίας, στους μηχανισμούς καθορισμού των μισθών και των αμοιβών, καθώς επίσης και στις αρχές που διέπουν τα συστήματα κοινωνικής προστασίας και ασφάλισης. Άμεσο αποτέλεσμα αυτών των διαχωρισμών είναι τα διαφορετικά *εργασιακά πρότυπα* ανδρών και γυναικών και οι διαφορετικές και άνισες θέσεις των φύλων στην αγορά εργασίας, αλλά και παράλληλα στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική ζωή.

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζονται οι θεωρητικοί προβληματισμοί και σχολιάζονται τα εμπειρικά δεδομένα που αφορούν τέσσερις όψεις των έμφυλων ανισοτήτων στην αμειβόμενη εργασία και την κοινωνική ασφάλιση στην Ελλάδα. Στην πρώτη ενότητα (4.1) αναλύονται οι δυσκολίες πλήρους *διαχωρισμού των χώρων απασχόλησης και οικογένειας*, κυρίως για τις γυναίκες, δυσκολίες που προδιαγράφουν τους όρους πρόσβασης στην απασχόληση και την κοινωνική ασφάλιση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της *οικογενειακής επιχείρησης*, στην οποία συγχέονται οι εργασιακές και οι οικογενειακές σχέσεις. Στη δεύτερη ενότητα (4.2) εξετά-

1. Αντίστοιχοι, αλλά όχι απαραίτητα ταυτιζόμενοι, διαχωρισμοί είναι οι εξής: «εργασία στον ιδιωτικό / δημόσιο χώρο», «οικογένεια / αγορά εργασίας», «παραγωγική / αναπαραγωγική εργασία», «πλήρης / μερική απασχόληση», «σχεδιασμός / χρήση τεχνολογίας», γύρω από τους οποίους διαμορφώνονται τα εργασιακά πρότυπα ανδρών και γυναικών.

ζεται ο έμφυλος χαρακτήρας της αγοράς εργασίας και η σημασία του *διαχωρισμού των θέσεων εργασίας σε «γυναικείες» και «ανδρικές»*. Έμφαση δίνεται στο ρόλο της οργάνωσης της εργασίας και της *τεχνολογίας* στη διαμόρφωση του φύλου των επαγγελματιών. Στην τρίτη ενότητα (4.3) διερευνώνται οι οικονομικές ανισότητες, που οφείλονται στα διαφορετικά εργασιακά πρότυπα των ανδρών και των γυναικών, με έμφαση στις *αμοιβές* και τις *συντάξεις*. Άμεση συνέπεια των ανισοτήτων αυτών αποτελεί ο έντονα «γυναικείος» χαρακτήρας της *φτώχειας*. Στην τέταρτη ενότητα (4.4) αποτιμάται η αποτελεσματικότητα του *θεσμικού πλαισίου* για την ίση μεταχείριση και των *ενεργών πολιτικών* που στοχεύουν στην ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας και στη μείωση των άμεσων και έμμεσων διακρίσεων στην απασχόληση και την κοινωνική ασφάλιση.

4.1 Ζητήματα απασχόλησης των γυναικών στην Ελλάδα

Παρά τη μεγάλη αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στην απασχόληση τις τελευταίες δύο δεκαετίες, το ποσοστό απασχόλησής τους παραμένει ακόμη χαμηλό, περίπου στο 46,2% σε σύγκριση με το 56,3% της ΕΕ των 25 το 2005, ενώ η απασχόληση των ανδρών είναι 74,5% σε σύγκριση με το αντίστοιχο 71,2%. Επιπλέον, το ποσοστό ανεργίας των γυναικών το 2006 είναι 15,5%, δηλαδή κατά 6 ποσοστιαίες μονάδες υψηλότερο απ' ό,τι το μέσο ποσοστό της ΕΕ των 25 (9,6%) και περισσότερο από διπλό συγκριτικά με των ανδρών, που είναι 6,4%.²

Μεγάλο μέρος της εργασίας των γυναικών *απαξιώνεται* οικονομικά και κοινωνικά, πολλές γυναίκες *εξαρτώνται* άμεσα από την οικονομική δραστηριότητα του συζύγου και οι όροι *ένταξης* τους στην αγορά εργασίας είναι *υποδεέστεροι* αυτών των ανδρών (*αμοιβές, συνθήκες εργασίας, προοπτικές επαγγελματικής εξέλιξης κ.λπ.*). Αποτέλεσμα αυτών είναι να *οξύνονται* οι ανισότητες των φύλων στην κοινωνική ασφάλιση και να *αυξάνονται* οι κίνδυνοι *φτώχειας* για τις γυναίκες. Για την κατάσταση αυτή *ευθύνονται* σε μεγάλο βαθμό οι *ιδιαιτερότητες* της απασχόλησης των γυναικών στην Ελλάδα, όπως, για παράδειγμα, η *μεγάλη έκταση* των οικογενειακών *επιχειρήσεων* που δημιουργούν *επικαλύψεις* των εργασιακών με τις οικογενειακές σχέσεις.

2. Βλ. European Commission, 2006. Για συγκρίσεις μεταξύ των χωρών της ΕΕ βλ. Jill Rubery, Mark Smith & Colette Fagan, 1999.

Ασαφείς διαχωρισμοί και συσσώρευση ρόλων

Τα διαχωριστικά όρια ανάμεσα στην οικογένεια και την αγορά εργασίας μετακινούνται ανάλογα με το φύλο των εργαζομένων. Οι γυναίκες είναι αυτές που *καλούνται* να δραστηριοποιηθούν και στους δύο χώρους, ενώ οι άνδρες *εργάζονται* κυρίως στην αγορά εργασίας και *αναπαύονται* απολαμβάνοντας τις υπηρεσίες φροντίδας των συζύγων τους, δηλαδή *αναπαράγουν* την εργατική δύναμη κατά τον μαρξιστικό όρο. Η «υποχρέωση» των γυναικών να εργαστούν και στους δύο αυτούς «κόσμους» δημιουργεί *συγκρούσεις* ανάμεσα στους χώρους, τους χρόνους και τα καθήκοντα της εργασίας. Οι όροι με τους οποίους οι γυναίκες *συμμετέχουν* στην απασχόληση και οι *απολαβές* από αυτή (*αμοιβή, ασφαλιστικά δικαιώματα, κοινωνική καταξίωση κ.λπ.*) *εξαρτώνται* σε μεγάλο βαθμό από την *έκβαση* αυτών των συγκρούσεων.

Η φεμινιστική θεωρία *ανέδειξε* τη σημασία της *αλληλεπίδρασης* των δύο διαχωρισμένων «κόσμων», της οικογένειας και της αγοράς εργασίας, στη διαμόρφωση τόσο των *έμφυλων ιεραρχιών*, όσο και των *πεδίων δράσης* για την *ανατροπή* τους.³ Η *αναγνώριση* της αλληλεπίδρασης αυτής *συνέβαλε* καθοριστικά στην *εξήγηση* των τρόπων *αναπαραγωγής* των *έμφυλων καταμερισμών* εργασίας, αφού οι *διαχωρισμοί* στον έναν «κόσμο» *αντανακλούν* και *συναρτώνται* με τους *διαχωρισμούς* στον άλλο. Με άλλα λόγια, ο *κατά φύλο επαγγελματικός διαχωρισμός* της αγοράς εργασίας *αποτελεί* την *άλλη όψη* της *διαφοροποίησης* των ρόλων των φύλων μέσα στην οικογένεια. *Ακόμα* και οι *αμειβόμενες εργασίες* που *θεωρούνται* ότι *αποτελούν* *προέκταση* του ρόλου των γυναικών στο σπίτι (*φροντίδα, εκπαίδευση, εξυπηρέτηση, ψυχολογική στήριξη κ.λπ.*) *αναλαμβάνονται* κατά *πλειονότητα* από *γυναίκες* και *αποκτούν* έντονα «γυναικεία» χαρακτηριστικά.

Η έννοια της *συμπληρωματικότητας* των φύλων μέσα στην οικογένεια *μεταφέρεται* και στην αγορά εργασίας και *νομιμοποιεί* τη *διάκριση* «ανδρικών» / «γυναικείων» *επαγγελματιών* και *θέσεων* εργασίας ως «*φυσική*» και *κοινωνικά αναγκαία* και ως *εκ τούτου* *αδιαμφισβήτητη*. Με αυτό τον τρόπο *υποβαθμίζονται* οι *άνισες υλικές συνέπειες* του *επαγγελ-*

3. Ανάμεσα σε πολλά άλλα έργα βλ. Ann Oakley, 1974, Veronica Beechey, 1979, σσ. 66-82, Heidi Hartmann, 1979, σσ. 1-33 και Christine Delphy & Leonard Daniels, 1992.

ματικού διαχωρισμού στα δύο φύλα, αφού αυτός αποδίδεται στη διαφορετική κοινωνική αξιολόγηση του χώρου και του χρόνου εργασίας και της προσωπικής ζωής των ανδρών και των γυναικών.⁴

Η αλληλεπίδραση των δύο «κόσμων» γίνεται ιδιαίτερα εμφανής στις περιπτώσεις στις οποίες τα διαχωριστικά όρια δεν είναι ρητά και θεσμικά κατοχυρωμένα, όπως συμβαίνει σε τρεις «γυναικείες» εργασιακές καταστάσεις που καταλαμβάνουν σημαντική θέση στην Ελλάδα: (α) την εργασία των γυναικών στον αγροτικό χώρο, (β) την εργασία των συμβοηθούτων και μη αμειβόμενων μελών στις οικογενειακές επιχειρήσεις, στη μεταποίηση και τις υπηρεσίες και (γ) την *κατ' οίκον αμειβόμενη εργασία* (φασόν). Και στις τρεις περιπτώσεις, τα όρια μεταξύ οικογένειας και αγοράς εργασίας και ανάμεσα στην αμειβόμενη και τη μη αμειβόμενη εργασία δεν είναι απολύτως διακριτά. Αυτοί οι ασαφείς διαχωρισμοί σε συνδυασμό με τις ελλείψεις θεσμικές ρυθμίσεις που τις ορίζουν δημιουργούν συχνά «παράδοξες» εργασιακές και ασφαλιστικές καταστάσεις. Τέτοιες είναι, για παράδειγμα, η αγρότισσα που έχει παντρευτεί τον «εργοδότη» της, η μητέρα του νεαρού επιχειρηματία που καταγράφεται ως «νοικοκυρά» παρά την καθημερινή παραγωγική εργασία της στην επιχείρηση του υιού της και, τέλος, η «ελεύθερη επαγγελματίας», της οποίας όμως ο πελάτης αποφασίζει το είδος και την τιμή του προϊόντος εργασίας της.⁵

Η *οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση* αντιμετωπίζεται θεσμικά ως μια οικογενειακή επιχείρηση με εργαζομένους τα μέλη της οικογένειας. Ο άνδρας είναι αρχηγός της εκμετάλλευσης και σύζυγος, ενώ η γυναίκα είναι σύζυγος και εργαζόμενη σε αυτή. Η αμοιβή της εργασίας τους αποτελεί το εξ αδιαιρέτου οικογενειακό εισόδημα. Συζυγική και εργασιακή σχέση βρίσκονται τόσο στενά συνδεδεμένες, ώστε η ανατροπή της μιας να σημαίνει και την ανατροπή της άλλης. Το γεγονός ότι η οικογενειακή εκμετάλλευση αποτελεί τη σχεδόν αποκλειστική μορφή εκμετάλλευσης στον αγροτικό χώρο στην Ελλάδα οδήγησε στην αναγνώριση της εργασίας των αγροτισσών ως στατιστικά μετρήσιμης απασχόλησης,

4. Για συνολτική αποτίμηση των σχετικών αναλύσεων βλ. Ντίνα Βαΐου & Μαρία Στρατηγάκη, 1989, σσ. 15-24.

5. Περισσότερα για το ζήτημα των οικογενειακών επιχειρήσεων και της σύγχυσης ανάμεσα στις οικογενειακές σχέσεις και τις εργασιακές σχέσεις στη Νότια Ευρώπη βλ. Costis Hadjimichalis & Dina Vaiou, 1990.

υπό τον όρο «συμβοηθούτα και μη αμειβόμενα μέλη της οικογένειας». Ο χαρακτηρισμός αυτός υποδηλώνει σαφώς ότι το μέρος του αγροτικού εισοδήματος που αναλογεί στην αγροτική εργασία των γυναικών δεν θεωρείται αμοιβή, αλλά προκύπτει ως αποτέλεσμα της συζυγικής σχέσης.⁶

Στις *οικογενειακές επιχειρήσεις του δευτερογενούς και τριτογενούς τομέα* πολλές γυναίκες δεν απολαμβάνουν ούτε καν τη στατιστική αναγνώριση τους ως απασχολούμενων, αφού η οικογενειακή επιχείρηση στη μεταποίηση και το εμπόριο δεν είναι θεσμοθετημένη ως ιδιαίτερο είδος επιχείρησης. Η επαγγελματική δραστηριότητα των γυναικών συζύγων, μητέρων ή θυγατέρων των, συνήθως, ανδρών επιχειρηματιών δεν καταγράφεται ούτε αναγνωρίζεται, αφού θεωρείται ότι εκτελείται στο πλαίσιο της οικογενειακής σχέσης ως προέκταση της οικιακής εργασίας. Ενώ αυτή αποτελεί σαφώς παραγωγική εργασία και συμβάλλει στην οικονομική ανάπτυξη, ως προς τα δικαιώματα αμοιβής και κοινωνικής ασφάλισης παραμένει *άτυπη*. Παρέχεται στον ιδιωτικό χώρο στον οποίο αναπτύσσονται προσωπικές και οικογενειακές σχέσεις εμπιστοσύνης, αλληλοβοήθειας αλλά και εξάρτησης. Όταν θελήσουν ή αναγκαστούν, λόγω αλλαγής της οικογενειακής σχέσης, να αποχωρήσουν από τη συγκεκριμένη επιχείρηση και να αναζητήσουν αλλού εργασία, οι γυναίκες αυτές στερούνται κάθε κοινωνική προστασία. Συχνά δεν διαθέτουν τα απαραίτητα τυπικά προσόντα και ούτε αναγνωρίζονται η εργασιακή εμπειρία και οι επαγγελματικές δεξιότητες που απόκτησαν στην οικογενειακή επιχείρησή.⁷

Το τρίτο είδος «γυναικείας» εργασίας που βρίσκεται στο μεταίχμιο των δύο «κόσμων» είναι η *εργασία κατ' οίκον* (φασόν). Αυτή αμειβεται με το κομμάτι, δηλαδή ανάλογα με την ποσότητα του παραγόμενου προϊόντος και όχι με το χρόνο της εργασίας. Η εργασία κατ' οίκον αφορά τόσο την παραγωγή βιομηχανικών προϊόντων, όσο και την παροχή υπηρεσιών και μεταβάλλεται ανάλογα με την εξέλιξη των τεχνολογιών παραγωγής και την κατά-

6. Ο οικογενειακός χαρακτήρας των αγροτικών εκμεταλλεύσεων έχει ερευνηθεί εκτενώς στην Ελλάδα. Βλ. Maria Stratigaki, 1988, Ισαβέλλα Γιδάρκου, 1996, Isabella Gidaraku, Leonidas Kazakopoulos, Eleni Arachoviti & Dimitris Papadopoulos, 2000, Ισαβέλλα Γιδάρκου, Ελένη Δημοπούλου & Λεωνίδας Καζακόπουλος, 2005, Κωνσταντίνα Σαφιλίου & Απόστολος Παπαδόπουλος, 2004.

7. Για τη θέση των γυναικών στις επιχειρήσεις στην Ελλάδα βλ. Σοφία Σκορδίλη, 2005, και Θεοδοσία Ανθοπούλου, 2005. Επίσης βλ. τη διεξοδική έρευνα των Κούλα Κασιμάτη, Μαρία Θανοπούλου και Πάρις Τσάρτας, 1995, για τον κλάδο τουρισμού.

σταση της οικονομίας. Η μορφή αυτή απασχόλησης τείνει να μειώνεται στις αναπτυσσόμενες χώρες και να αυξάνεται στις αναπτυσσόμενες. Στην εργασία κατ' οίκον ο χώρος και ο χρόνος της οικιακής εργασίας και της αμειβόμενης απασχόλησης συμπίπτει και ταυτίζεται με το χώρο κατοικίας και τον προσωπικό χώρο της εργαζόμενης. Το γεγονός αυτό υποβαθμίζει τις συνθήκες εργασίας, αφού δεν τηρούνται οι προδιαγραφές υγιεινής και ασφάλειας των χώρων εργασίας, ενώ παράλληλα ο οικιακός χώρος στον οποίο ζουν και τα άλλα μέλη της οικογένειας επιβαρύνεται σημαντικά από τα υλικά παραγωγής (κόλλες, υφάσματα κ.λπ.). Επιπλέον, οι αποδοχές περιορίζονται, αφού η ποσότητα του παραγόμενου προϊόντος ή της παρεχόμενης υπηρεσίας και το ύψος των αμοιβών καθορίζονται μονομερώς από τους προμηθευτές των πρώτων υλών. Αυτοί είναι ταυτόχρονα και «πελάτες», εφόσον οι εργαζόμενες κατ' οίκον λειτουργούν τυπικά ως «ελεύθερες επαγγελματίες».⁸

Στις παραπάνω τρεις χαρακτηριστικές περιπτώσεις *χωρικής ή χρονικής σύμπτωσης της οικογένειας και της απασχόλησης* οι γυναίκες εργάζονται σε συνθήκες συνεχούς αντιπαράθεσης ανάμεσα στις υποχρεώσεις και τα καθήκοντα που απορρέουν από τρεις διαφορετικούς ρόλους: της συζύγου, της μητέρας και της απασχολούμενης. Αυτές οι εργαζόμενες έχουν περιορισμένες δυνατότητες σε σχέση με τις άλλες απασχολούμενες να αξιοποιήσουν τα πλεονεκτήματα που προσφέρει η αμειβόμενη εργασία (οικονομική ανεξαρτησία και εξατομικευμένη ασφαλιστική κάλυψη), για να αντικρούσουν την ανδρική εξουσία μέσα στην οικογένεια. Αντίστοιχα, έχουν λιγότερες ευκαιρίες να αντισταθούν στις σχέσεις εκμετάλλευσης στην απασχόληση, στηριζόμενες στη συναισθηματική και οικονομική ασφάλεια που μπορεί να προσφέρει ενδεχομένως η οικογένεια. Για το λόγο αυτό, πολλές εργαζόμενες προτιμούν να υφίστανται τα αυξημένα βάρη της συσσώρευσης των ρόλων στην οικογένεια και την απασχόληση παρά τους κινδύνους και τις απώλειες που θα είχαν αν περιορίζονταν στον έναν ή τον άλλο χώρο.⁹

8. Για μια πρώτη αποτίμηση του φαινομένου στην Ελλάδα βλ. Ντίνα Βαΐου, Μαρία Στρατηγάκη & Ζώγια Χρονάκη, 1991.

9. «Οι εργαζόμενες προσπαθώντας να υπηρετήσουν δύο αφεντάδες, τους συζύγους και τους εργοδότες, καταφέρνουν να ξεφύγουν από την ολική κυριαρχία καθενός από αυτούς. Η ελευθερία και η καταπίεση συνυπάρχουν και στην οικογένεια και στο χώρο δουλειάς και τα συμφέροντα των γυναικών βρίσκονται στην άρνησή τους να περιοριστούν σε κάποιο από τα δύο», βλ. Ντίνα Βαΐου & Μαρία Στρατηγάκη, 1989, σ. 22.

Εργασιακά πρότυπα γυναικών στη μισθωτή εργασία

Η αλληλεπίδραση της οικογένειας και της απασχόλησης και η συσσώρευση των ρόλων των γυναικών εμφανίζονται και στην περίπτωση της *μισθωτής εργασίας των γυναικών*, που παρέχεται σε χώρους πλήρως διαχωρισμένους από την οικογένεια. Παρόλο που η μαζική είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας μεταπολεμικά θεωρήθηκε φαινόμενο κοινωνικού εκσυγχρονισμού και παράγοντας αλλαγών στην οικογένεια και την αγορά εργασίας, η μισθωτή εργασία δεν είναι απαλλαγμένη από παραδοσιακά στοιχεία.¹⁰ Οι στάσεις και αντιστάσεις των γυναικών απέναντι στη μισθωτή εργασία, καθώς και τα κίνητρα που υπερίσχυαν κάθε φορά, εξελίχθηκαν σημαντικά από τη δεκαετία του 1950 μέχρι σήμερα, όπως έδειξαν οι σχετικές κοινωνικές έρευνες στην Ελλάδα.¹¹ Στην περίπτωση των εργατριών της Πειραιϊκής Πατραϊκής στα Μέγαρα, τη δεκαετία του 1950, το νεωτερικό στοιχείο της απασχόλησης ήρθε σε σύγκρουση με το παραδοσιακό κοινωνικό στοιχείο της απόλυτης προτεραιότητας που είχε η οικογένεια. Η έμφαση στην οικογένεια μπορεί να έλαβε νέα μορφή, δεν ανατράπηκε όμως η πρωταρχική θέση της, με αποτέλεσμα οι εργάτριες να αντιμετωπίσουν μια αντιφατική κατάσταση. Απαξιώθηκαν ως γυναίκες, επειδή απομακρύνθηκαν από το σπίτι και την οικογένεια για να εργαστούν στο εργοστάσιο, ενώ εκείνες το έκαναν με μοναδικό κίνητρο να συγκεντρώσουν χρήματα για την προίκα, η οποία θα τους πρόσφερε ευκαιρίες κοινωνικής κινητικότητας.¹²

Σε ένα άλλο παράδειγμα, στην περίπτωση των βιοτεχνιών της Νέας Ιωνίας στην αρχή της δεκαετίας του 1980, η απασχόληση των γυναικών έγινε κοινωνικά αποδεκτή μόνο όταν εγγράφηκε μέσα στην οικογενειακή στρατηγική μιας διαγενεακής οικονομικής και κοινωνικής κινητικότητας, δηλαδή συνδέθηκε με την επιθυμία να παρέχουν στα παιδιά τους τα απαραίτητα εφόδια για κοινωνική ανέλιξη. Οι γυναίκες θεωρούσαν ότι η απασχόλησή τους βελτίωνε όχι μόνο τις προοπτικές ανόδου του βιοτικού επιπέδου των παιδιών τους, αλλά και τις σχέσεις μέσα στην οικογένεια.¹³

10. Όπως τεκμηριώνεται στο Λουκία Μ. Μουσοπούρου, 1985.

11. Η αμειβόμενη εργασία των γυναικών στην Ελλάδα διερευνήθηκε από πολλές σκολπιές και με διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις. Για συνοπτική παρουσίαση των ερευνών βλ. Μαρία Θανοπούλου, 1992, και Χριστίνα Αθανασιάδου, Γεωργία Μιμίκου & Στεφανία Πετροπούλου, 2001.

12. Γι' αυτή την πρωτοποριακή για την Ελλάδα έρευνα πεδίου βλ. Ioanna Lambiri, 1965.

13. Βλ. Τζένη Καβουνίδη, 1996.

Τη δεκαετία του 1990, η μισθωτή εργασία των γυναικών αποτελεί πλέον μια κοινωνικά αποδεκτή κατάσταση, η οποία μάλιστα επηρεάζει σημαντικά τις επιλογές των γυναικών σχετικά με τον αριθμό των παιδιών και τη σύνθεση της οικογένειας.¹⁴ Οι ατομικοί κύκλοι οικογενειακής ζωής αλλάζουν, όταν η γυναίκα εργάζεται με αμοιβή και παράλληλα η επαγγελματική απασχόληση συνδέεται στενά με τον προσανατολισμό των γυναικών προς την οικογένεια. Οι αποφάσεις σχετικά με την οικογενειακή ζωή και την απασχόληση είναι αποτέλεσμα αποτίμησης κόστους και οφέλους, η οποία όμως δεν στηρίζεται αποκλειστικά σε οικονομικά κριτήρια. Χρησιμοποιούνται κριτήρια, όπως η ποιότητα των σχέσεων με το σύζυγο και το συγγενικό και κοινωνικό περιβάλλον, καθώς επίσης και οι ψυχικές και σωματικές επιβαρύνσεις από την καθημερινή σύγκρουση των καθηκόντων και των αισθημάτων ενοχής και ικανοποίησης.¹⁵

Στις αρχές της δεκαετίας του 2000 νεότερες έρευνες έδειξαν ότι οι γυναίκες αναγνωρίζουν ότι «επιλέγουν» ή «αναγκάζονται» να αποκτήσουν αμειβόμενη εργασία, κυρίως στον τριτογενή τομέα και σε οικογενειακές επιχειρήσεις του αγροτικού τομέα, ως μέρος των οικογενειακών στρατηγικών επιβίωσης. Η απασχόληση των γυναικών αυξάνεται συνεχώς λόγω βελτίωσης του εκπαιδευτικού επιπέδου τους, καθώς και εξαιτίας της επιθυμίας τους να βελτιώσουν την οικονομική θέση τους μέσα στην οικογένεια παρά την αυξημένη επιβάρυνση και κόπωση που αυτή συνεπάγεται. Αποτελεί πλέον αναγκαιότητα και αυτό δημιουργεί μια νέα δυναμική για την ανακατανομή των ρόλων μέσα στην οικογένεια. Όμως, ο ρυθμός αυτών των αλλαγών παραμένει πολύ πιο αργός από το ρυθμό εισόδου των γυναικών στη μισθωτή εργασία. Οι αλλαγές στη μορφή και τη δομή της οικογένειας φαίνεται να εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τις στάσεις των ανδρών και τις δημόσιες πολιτικές για την οικογένεια και την κοινωνική προστασία.¹⁶

Ανεξάρτητα από την εκάστοτε μορφή της, η αλληλεπίδραση της οικογένειας με την αγορά εργασίας διαμορφώνει καθοριστικά το *εργασιακό πρότυπο των γυναικών* στην Ελλάδα. Παρά τις σημαντικές οικονομικές, κοι-

14. Όπως έδειξαν έρευνες μεγάλης κλίμακας για την εξέλιξη της γονιμότητας και την απασχόληση των γυναικών. Βλ. Χάρη Συμεωνίδου, 1990 και 2000.

15. Με αυτή την έννοια η μαζική απασχόληση των γυναικών θεωρήθηκε φαινόμενο με μεγάλες επιπτώσεις στον κοινωνικό μετασχηματισμό της σύγχρονης Ελλάδας, όπως υποστηρίχθηκε διεξοδικά στο Λουκία Μ. Μουσούρου, 2005.

16. Βλ. Μαρία Στρατηγάκη, 2004β.

νωνικές και τεχνολογικές αλλαγές του β' μισού του 20ού αιώνα, η ελληνική αγορά εργασίας χαρακτηρίζεται από έντονους έμφυλους διαχωρισμούς, που έχουν αποτέλεσμα την υποδεέστερη θέση των γυναικών στην απασχόληση, τις συνθήκες και τους όρους εργασίας, τις αμοιβές, τις προοπτικές επαγγελματικής εξέλιξης, το εύρος των εργασιακών επιλογών και το επίπεδο κοινωνικής ασφάλισης και προστασίας. Οι άνδρες εξακολουθούν να διαθέτουν υψηλό μερίδιο συμμετοχής στα υψηλά και μεσαία αμειβόμενα επαγγέλματα, ενώ οι γυναίκες συγκεντρώνονται στα χαμηλά αμειβόμενα, που αποτελούν περισσότερο από το 1/3 της γυναικείας μισθωτής εργασίας.

Ο ρυθμός μεταβολής της απασχόλησης στα υψηλά αμειβόμενα επαγγέλματα είναι υψηλότερος απ' ό,τι στα μεσαία και χαμηλά, γεγονός που ευνοεί τους άνδρες περισσότερο από τις γυναίκες, παρόλο που και εκείνες έχουν αυξήσει το μερίδιό τους σε αυτά.¹⁷ Έχει υπολογιστεί ότι στο σύνολο των επιχειρήσεων που απασχολούν πάνω από 10 εργαζομένους οι γυναίκες αντιμετωπίζουν διπλή δυσκολία απ' ό,τι οι άνδρες να καταλάβουν αντίστοιχες θέσεις μισθολογικής ιεραρχίας. Δηλαδή ο γενικός δείκτης της *γυάλινης οροφής* είναι 2.¹⁸ Ακόμα, διαπιστώθηκε ότι ο επαγγελματικός διαχωρισμός εντάθηκε κατά την τελευταία δεκαετία. Το 1993 θα απαιτούνταν να αλλάξουν επάγγελμα το 29,5% των ανδρών και των γυναικών, προκειμένου να εξαλειφθεί πλήρως το φαινόμενο του επαγγελματικού διαχωρισμού, ενώ το 2003 το αντίστοιχο ποσοστό έφτασε το 33,6%.¹⁹

4.2 Κοινωνική κατασκευή του φύλου των θέσεων εργασίας

Τα διαφορετικά εργασιακά πρότυπα ανδρών και γυναικών δεν κατασκευάζονται μόνο ως αποτέλεσμα της έμφυλης διάστασης της σχέσης οικογένειας και αγοράς εργασίας, αλλά και σε συνάρτηση με τον εξ αυτής προκύπτοντα έντονο *κατά φύλο επαγγελματικό διαχωρισμό*, που αναπαράγεται μέσω του συστήματος κοινωνικής αξιολόγησης των επαγγελμάτων και θέσεων εργασίας. Στη διαδικασία κοινωνικής κατασκευής των «ανδρικών» και των «γυναικείων» θέσεων εργασίας, οι τεχνολογικές εξελίξεις στην

17. Βλ. Μαρία Καραμεσίνη, 2002γ.

18. Βλ. Νίκος Ντερμανάκης, 2004.

19. Βλ. Νίκος Ντερμανάκης, 2005, σ. 4.

παραγωγική διαδικασία και η οργάνωση της εργασίας παίζουν σημαντικό ρόλο. Έρευνες για την ιστορική εξέλιξη της αμειβόμενης εργασίας έδειξαν ότι αυτή καθορίστηκε όχι μόνο από τον τρόπο παραγωγής, όπως τεκμηριώνεται στα κλασικά μαρξιστικά κείμενα, αλλά και από τις σχέσεις εξουσίας του φύλου που χαρακτηρίζουν όλες τις γνωστές κοινωνίες.²⁰ Το είδος και οι συνθήκες της μισθωτής εργασίας των γυναικών πριν και κατά την εκβιομηχάνιση επηρεάστηκαν κατ' αρχάς από την κοινωνική τάξη. Η αμειβόμενη εργασία έξω από το σπίτι θεωρούνταν «ντροπή» για την αστική τάξη, ενώ ήταν αναγκαιότητα για την εργατική τάξη, της οποίας οι γυναίκες υποχρεώθηκαν να εργαστούν σε συνθήκες εξαθλίωσης στα πρώτα εργοστάσια και αργότερα στις πρώτες επιχειρήσεις παροχής υπηρεσιών και εμπορίου. Οι γυναίκες και τα παιδιά ήταν τα πρώτα άτομα που εργάστηκαν στις βιομηχανίες του 19ου αιώνα, όταν η επέκταση της παραγωγής προκάλεσε μεγάλη ζήτηση εργατικών χεριών και στην οργάνωση της εργασίας δεν είχαν σημασία τα βιολογικά χαρακτηριστικά των εργαζομένων.²¹

Αργότερα, οι «ανδρικές» συντεχνίες και οι ανεξάρτητες επαγγελματικές ενώσεις που αποτελούσαν την προηγούμενη οργανωτική δομή της παραγωγής εξασθένησαν σταδιακά, με αποτέλεσμα οι άνδρες να εισέλθουν μαζικά στη βιομηχανία. Αυτοί απαιτήσαν «οικογενειακό μισθό», δηλαδή διεκδίκησαν να έχουν τη δυνατότητα να συντηρούν την οικογένειά τους, αναβαθμίζοντας παράλληλα τις υλικές συνθήκες αναπαραγωγής του έθνους-κράτους. Ως αποτέλεσμα, οι περισσότερες γυναίκες και τα παιδιά επέστρεψαν στο χώρο της οικογένειας, ενώ όσες γυναίκες παρέμειναν στη βιομηχανική παραγωγή διεκδίκησαν ίση πρόσβαση και ίση αμοιβή στα επαγγέλματα και τους κλάδους απασχόλησης. Οι διεκδικήσεις οδήγησαν συχνά σε μεγάλες κινητοποιήσεις που καταστάθηκαν από την αστυνομία με βία και αίμα.²² Σε κάθε περίπτωση, ήταν ευκολότερη η πρόσβαση των γυναικών σε επαγγέλματα και κλάδους που συνιστούσαν απόρροια των

20. Κλασικό σχετικό ιστορικό έργο είναι το Louise Tilly & Joan Scott, 1989, ενώ πληροφορίες για την εργασία των γυναικών σε προκαπιταλιστικές κοινωνίες περιέχονται στο Όλουεν Χάφτον, 2003.

21. Ανάμεσα σε άλλα βλ. Michelle Perrot, 1988 (ελληνόγλωσση βιβλιογραφία), και Σίλα Ρουμπόθαμ, 1984.

22. Η Παγκόσμια Ημέρα της Γυναίκας (8 Μαρτίου) αποτελεί επέτειο μιας τέτοιας εξέγερσης, της διαδήλωσης υφαντριών στη Νέα Υόρκη για ίσους όρους εργασίας με τους άνδρες το 1857.

παραδοσιακών ρόλων των γυναικών μέσα στην οικογένεια, όπως η εκπαίδευση και η παροχή υπηρεσιών φροντίδας. Επαγγέλματα γοήτρου και δημόσιου χώρου, όπως οι στρατιωτικοί, οι μηχανικοί και οι επιστήμονες, θεωρήθηκαν «ανδρικά» και ήταν κλειστά για τις γυναίκες.²³

Η μαζική παραγωγή προϊόντων ευρείας κατανάλωσης, αλλά και οι κοινωνικοί αγώνες των γυναικών για χειραφέτηση και οικονομική ανεξαρτησία στις αρχές του 20ού αιώνα, είχαν αποτέλεσμα τη ραγδαία αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας. Οι εξελίξεις στην οργάνωση της παραγωγής και της εργασίας διαφοροποιούσαν ως προς τη μορφή, αλλά τελικά ενίσχυαν το διαχωρισμό σε «ανδρικά» και «γυναικεία» επαγγέλματα, χρησιμοποιώντας νέα κριτήρια και δημιουργώντας νέα έμφυλα εργασιακά πρότυπα. Για παράδειγμα, η σωματική μυϊκή δύναμη των ανδρών χρησιμοποιήθηκε ως κριτήριο διάκρισης των εργασιών κατ' αναλογία με το ρόλο που έπαιξε η αναπαραγωγική βιολογική λειτουργία των γυναικών στη «νομιμοποίηση» του φύλου της φροντίδας μέσα στην οικογένεια. Έτσι, συχνά ακόμα και ασήμαντες διαφορές στη σωματική διάπλαση λειτουργούσαν ως «λόγοι» αποκλεισμού (ή περιορισμού του αριθμού) των γυναικών από μεγάλες κατηγορίες επαγγελμάτων, όπως τα σώματα δημόσιας ασφάλειας. Αντίστοιχα, διαφορές στις ψυχολογικές αντιδράσεις και τις συναισθηματικές εκφράσεις, που τις καλλιεργούσε η διαφορετική κοινωνικοποίηση των κοριτσιών και των αγοριών σύμφωνα με τους έμφυλους συμβολισμούς, λειτούργησαν ως λόγοι «αποθάρρυνσης» των ανδρών από επαγγέλματα και δεξιότητες φροντίδας.

Έμφυλες διαστάσεις της τεχνολογίας στην παραγωγή και τις υπηρεσίες

Η ανάπτυξη της τεχνολογίας που χρησιμοποιήθηκε στην παραγωγική διαδικασία δεν φαίνεται να άμβλυνε τους έμφυλους διαχωρισμούς της αμειβόμενης εργασίας. Αντίθετα, συχνά η χρήση της τεχνολογίας επέτεινε και ισχυροποίησε το φύλο των θέσεων εργασίας. Ορισμένα νέα επαγγέλματα, οικονομικοί κλάδοι, δεξιότητες και ειδικότητες έγιναν «ανδρικά» ή «γυναικεία» με την εφαρμογή των νέων τεχνολογικών συστημάτων και στη συνέχεια ο έμφυλος χαρακτήρας τους επηρέασε τον περαιτέρω σχεδιασμό των τεχνολογιών οργάνωσης και παραγωγής.²⁴

23. Για την ιστορία των διεκδικήσεων των εργαζόμενων γυναικών στις ΗΠΑ βλ. Ruth Milkman (επιμ.), 1985.

24. Βλ. Cynthia Cockburn, 1983, 1985 και 1994, Cynthia Cockburn & Susan Ormrod, 1993. Ακόμα, τον πρόσφατο συλλογικό τόμο των Danielle Chabaud-Rychter &

Για παράδειγμα, στον κλάδο της τυπογραφίας αυτοματοποιήθηκε πλήρως η παραγωγική διαδικασία με αντικατάσταση του τεχνολογικού συστήματος της λινοτυπίας από το ηλεκτρονικό σύστημα της φωτοσύνθεσης. Οι εκδοτικές επιχειρήσεις μετρίασαν τις αντιστάσεις των ανδρών λινοτυπών απέναντι στις τεχνολογικές αλλαγές, αντικαθιστώντας τους με γυναίκες φωτοσυνθέτριες, αφού αυτές κατείχαν τις νέες δεξιότητες πληκτρολόγησης κατά το πρότυπο της γραφομηχανής. Αυτή η «αλλαγή φύλου» υποβάθμισε το κοινωνικό γόητρο του επαγγέλματος, περιόρισε τη διαπραγματευτική δύναμη των συνδικάτων και μείωσε το επίπεδο των αποδοχών του κλάδου. Οι στοιχειοθέτες «προτίμησαν» να μείνουν άνεργοι, υπεραμυνόμενοι του «ανδρικού» χαρακτήρα του επαγγέλματός τους, παρά να υποβιβαστούν κοινωνικά απασχολούμενοι σε θέσεις εργασίας που απαιτούσαν δεξιότητες καταγραμμένες ιστορικά ως «γυναικείες» και, κατά συνέπεια, «κατώτερες».²⁵ Ιστορικά, με την εφαρμογή της τεχνολογίας στην παραγωγική διαδικασία, παρατηρήθηκαν μεγάλες αλλαγές στο χειρισμό των τεχνολογικών εργαλείων. Από τον «άνδρα χειριστή εργαλείων» της πρώτης φάσης της εκμηχάνισης η επέκταση της παραγωγής δημιούργησε τη «γυναίκα χειρίστρια» και στη συνέχεια η αυτοματοποίηση οδήγησε στην κατάργηση του χειρισμού.²⁶

Διαφορετική εξέλιξη είχε ο κλάδος του έτοιμου ενδύματος, ο οποίος ήταν «γυναικείος» και ως εκ τούτου χαμηλού κόστους, γεγονός που έκανε την πλήρη αυτοματοποίηση ασύμφορη. Όταν οι αμοιβές των γυναικών αυξήθηκαν και πλησίασαν τα επίπεδα των ανδρών στις αναπτυγμένες χώρες και ο κλάδος των υπηρεσιών διογκώθηκε προσελκύνοντας μαζί τις γυναίκες, ο κλάδος του έτοιμου ενδύματος «εξήχθη» σε αναπτυσσόμενες χώρες, όπου υπήρχε απεριόριστο, φτηνό γυναικείο εργατικό δυναμικό.²⁷

Η μαζική είσοδος των γυναικών στη μισθωτή εργασία συνδέθηκε άμεσα με την ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα και αυτή με την αναδιοργάνωση της εργασίας κάνοντας χρήση των τεχνολογιών πληροφόρησης και επικοινωνίας (ΤΠΕ). Τα τρία αυτά αλληλένδετα φαινόμενα χαρακτηρίσαν

Delphine Gardey (επιμ.), 2002. Για σύντομη επισκόπηση στα ελληνικά βλ. Μαρία Στρατηγάκη, 1996 και 2005.

25. Βλ. Cynthia Cockburn, 1983.

26. Βλ. Cynthia Cockburn, 1985, Ann Game & Rosemary Pringle, 1983.

27. Βλ. Swasti Mitter (επιμ.), 1992, Swasti Mitter & Sheila Rowbotham (επιμ.), 1995.

την αγορά εργασίας στις αναπτυγμένες χώρες από τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Βασικό ρόλο στην «ταύτιση» των γυναικών με τις υπηρεσίες έπαιξαν αναμφισβήτητα οι έμφυλες διαστάσεις των νέων επαγγελματικών ειδικοτήτων, που σχηματίστηκαν από την εισαγωγή των ΤΠΕ στον τριτογενή τομέα. Οι πρώτες μεγάλες έρευνες στις ΗΠΑ σε «γυναικείους» κλάδους και θέσεις εργασίας όπως οι ασφάλειες, τα λογιστήρια, οι τηλεφωνικές εταιρείες, τα νοσοκομεία και η γραμματειακή στήριξη έδειξαν ότι οι ΤΠΕ αναπτύχθηκαν με άξονα τις ανισότητες ανάμεσα στα φύλα ως προς την παρεχόμενη εκπαίδευση, τη συμμετοχή των εργαζομένων στις τεχνολογικές αποφάσεις, την υγιεινή και ασφάλεια, τη σταθερότητα, τις προοπτικές εργασίας και τους μισθούς.²⁸ Η μεγάλη αύξηση της ολιγόωρης, εναλλασσόμενης και κακοπληρωμένης εργασίας των γυναικών στα ταμεία των καταστημάτων λιανικού εμπορίου, καθώς και η (σχεδόν) αποκλειστικά γυναικεία παρουσία στις υπηρεσίες ζωντανής ή τηλεφωνικής πληροφόρησης του κοινού, αποτέλεσαν νέες όψεις της ανισότητας των φύλων στην αγορά εργασίας. Η μαζική παρουσία γυναικών στις θέσεις αυτές διαμόρφωσε στη συνέχεια τις συνθήκες εργασίας, τη σύνθεση των καθηκόντων αλλά και την κατεύθυνση ανάπτυξης της τεχνολογίας στους αντίστοιχους κλάδους.²⁹

Ας σημειωθεί ότι, εκτός από την όξυνση των έμφυλων διαχωρισμών στην αγορά εργασίας, οι ΤΠΕ διευκόλυναν την «επιστροφή» των γυναικών στο σπίτι και την εργασία κατ' οίκον στον τριτογενή τομέα, το «ηλεκτρονικό φασόν». Για παράδειγμα, στις ΗΠΑ ο κλάδος των ασφαλίσεων αναδιάρθρωθηκε, αφού προσέλκυσε στην τηλεργασία μεγάλο αριθμό γυναικών που βρίσκονταν εκτός αγοράς εργασίας και ζούσαν στα προάστια των μεγάλων πόλεων.³⁰ Η δυνατότητα ηλεκτρονικής σύνδεσης μέσω υπολογι-

28. Βλ. Heidi Hartmann, Robert E. Kraut & Louise A. Tilly (επιμ.), 1986, και Heidi Hartmann (επιμ.), 1987.

29. Για τις υπηρεσίες γραφείου βλ. Juliet Webster, 1989, και Jane Margolis & Allan Fisher, 2002, σχετικά με τον τρόπο που διαμορφώνεται η σχέση των κοριτσιών με τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές στην εκπαίδευση.

30. Όμως, η τηλεργασία δεν αναπτύχθηκε στο βαθμό που αναμενόταν, όταν πρωτοεμφανίστηκε ως ευέλικτη μορφή απασχόλησης και θεωρήθηκε ότι θα έδινε τη δυνατότητα στις γυναίκες να συνδυάσουν την απασχόληση με την οικογένεια. Οι ευκαιρίες απασχόλησης που δημιούργησε αντισταθμίστηκαν από τους κινδύνους απομόνωσης και περιορισμού στο χώρο του σπιτιού και την οικογένεια. Βλ. Ewa Gunnarsson & Ursula Huws (επιμ.), 1997, όπου υποστηρίζεται ότι υπάρχει μεγάλη

στή με την επιχείρηση επέτρεψε μεν την απασχόληση των γυναικών χωρίς να χρειαστεί να απομακρυνθούν από το χώρο κατοικίας, διευρυνε όμως τις ανισότητες των φύλων στις ευκαιρίες επαγγελματικής σταδιοδρομίας.³¹

Οι έρευνες σχετικά με τη δημιουργία «ανδρικών» και «γυναικείων» θέσεων εργασίας στις υπηρεσίες ως συνάρτηση της εφαρμογής των ΤΠΕ στην Ελλάδα επικεντρώθηκαν κυρίως στον *τραπεζικό κλάδο*. Συγκεκριμένα, στην Εθνική Τράπεζα διερευνήθηκαν οι μηχανισμοί που διαμόρφωσαν το φύλο των νέων θέσεων εισαγωγής στοιχείων, χειρισμού Η / Υ, προγραμματισμού και ανάλυσης, καθώς και της νέας θέσης των ταμειολογιστών. Η ύπαρξη έμφυλων σχέσεων εξουσίας μέσα στην τράπεζα (και μέσα στη συνδικαλιστική οργάνωση) επηρέασαν την οργάνωση και τις συνθήκες εργασίας, με αποτέλεσμα οι γυναίκες να καταλάβουν κατά πλειονότητα τις νέες πολυάριθμες θέσεις των ταμειολογιστών. Οι θέσεις αυτές, πολύ κρίσιμες για την εξυπηρέτηση των πελατών και την εικόνα της τράπεζας, απαιτούσαν δεξιότητες, όπως ταχύτητα χειρισμού ηλεκτρονικών υπολογιστών (ευέλικτα δάχτυλα), ευχέρεια στις διαπροσωπικές σχέσεις, ευχάριστη εξωτερική εμφάνιση κ.λπ., οι οποίες λόγω του «γυναικείου» χαρακτήρα τους δεν βρίσκονταν ψηλά στην κοινωνική αξιολόγηση και τη μισθολογική κλίμακα. Αντίθετα, οι θέσεις εργασίας που διατήρησαν το κοινωνικό γόητρο, τα ανώτερα μισθολογικά κλιμάκια και τον έλεγχο του μηχανικού εξοπλισμού της τράπεζας (θέσεις χειρισμού Η / Υ και προγραμματισμού) παρέμειναν κυρίως «ανδρικές».³² Στην Εμπορική Τράπεζα διαπιστώθηκε ότι η επέκταση των ΤΠΕ τυποποίησε τις τραπεζικές εργασίες και ελάττωσε το χρόνο εκμάθησης της δουλειάς, με αποτέλεσμα να μειωθεί παράλληλα και το επίπεδο των απαιτούμενων εξειδικευμένων δεξιοτήτων για την επιχείρηση. Αυτή η εξέλιξη οδήγησε σταδιακά στην αύξηση του αριθμού των εργαζόμενων γυναικών στην τράπεζα παρά την ύπαρξη ισχυρών εσωτερικών αγορών εργασίας στον κλάδο τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο της έρευνας.³³

Συνολικά στην Ελλάδα οι ΤΠΕ στις τράπεζες φαίνεται ότι διευρύναν τις επαγγελματικές ευκαιρίες μεγάλου αριθμού γυναικών, δεν μείωσαν όμως τις «ανδρικές» και «γυναικείες» ειδικότητες και, κατά συνέπεια,

διαφορά ανάμεσα στην ευελιξία που σημαίνει «προσωπική ελευθερία» και σε αυτή που σημαίνει «πλήρη διαθεσιμότητα απέναντι στις ανάγκες της εργοδοσίας».

31. Βλ. Barbara Baran, 1985.

32. Βλ. Μαρία Στρατηγάκη, 1989 και 1996.

33. Βλ. Ξανθή Πετρινώτη, 1998.

ούτε τις διαφορές ανάμεσά τους ως προς τους όρους και τις συνθήκες εργασίας. Τα νέα κριτήρια διαχωρισμού μπορεί να άλλαξαν ριζικά τη μορφή των εργασιακών καθηκόντων των γυναικών και των ανδρών σε σχέση με την προηγούμενη τεχνολογική περίοδο, διατήρησαν όμως την υποδεέστερη θέση των γυναικών στην επαγγελματική ιεραρχία μέσω του συστήματος κοινωνικής και οικονομικής αξιολόγησης των νέων ειδικοτήτων, δεξιοτήτων και επαγγελμάτων.

Η ανάπτυξη των ΤΠΕ και η «θηλυκοποίηση» του τριτογενούς τομέα, και ιδιαίτερα των υπηρεσιών γραφείου και εξυπηρέτησης, είναι άρρηκτα συνδεδεμένες. Οι ΤΠΕ έδωσαν τη δυνατότητα να ολοκληρώνεται η εργασιακή διαδικασία της παροχής μιας υπηρεσίας σε *ενιαίο χώρο και χρόνο* μέσω ηλεκτρονικού υπολογιστή, χωρίς να απαιτείται πλήρες εργασιακό ωράριο και ενίοτε ούτε η παρουσία της εργαζόμενης στο χώρο της επιχείρησης. Οι επιπτώσεις της δυνατότητας αυτής στο εργασιακό πρότυπο των γυναικών διαφοροποιούνται ανάλογα με τους όρους συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας. Σε γενικές γραμμές στην Ελλάδα το βασικό κριτήριο του έμφυλου διαχωρισμού της εργασίας φαίνεται ότι μετατρέπεται σταδιακά από το δίπολο «μισθωτή παραγωγική εργασία / μη αμειβόμενη εργασία μέσα στην οικογένεια» στο δίπολο «μισθωτή πλήρους απασχόλησης / μισθωτή μερικής απασχόλησης με διατήρηση της μη αμειβόμενης εργασίας μέσα στην οικογένεια».³⁴ Δηλαδή η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στις «ανδρικές» και «γυναικείες» θέσεις εργασίας μετακινήθηκε προς το εσωτερικό της αγοράς εργασίας και πλησίασε σε μεγάλο βαθμό τη διαχωριστική γραμμή που διακρίνει την *κύρια* από τη *δευτερεύουσα* αγορά εργασίας. Τα δύο αυτά τμήματα της αγοράς εργασίας χαρακτηρίζονται από αυξανόμενο χάσμα αμοιβών και συνθηκών εργασίας, αλλά και από ισχυρό έμφυλο χαρακτήρα.³⁵

Το φύλο της οργάνωσης εργασίας

Στενά συνυφασμένα με την τεχνολογική αναδιάρθρωση της εργασιακής διαδικασίας είναι ορισμένα στοιχεία της οργάνωσης εργασίας που συμβάλλουν στη διαμόρφωση αφενός των θέσεων εργασίας και των προοπτι-

34. Βλ. Μαρία Στρατηγάκη, 1996, σσ. 225-231.

35. Συνοπτική παρουσίαση των οικονομικών θεωριών για τις διακρίσεις στην αγορά εργασίας βλ. στο Ελένη Παυλίδου, 1989.

κών σταδιοδρομίας των γυναικών και των ανδρών και αφετέρου των έμφυλων σχέσεων που χαρακτηρίζουν το εργασιακό περιβάλλον της επιχείρησης γενικότερα. Πολλές οργανωτικές αποφάσεις, παρότι φαίνονται «ουδέτερες» απέναντι στα φύλα, δημιουργούν καταστάσεις στις οποίες διευκολύνονται οι διακρίσεις σε βάρος των γυναικών. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η «υποχρεωτική» υπερωριακή εργασία και τα εκπαιδευτικά σεμινάρια επιμόρφωσης σε χρόνο εκτός του ωραρίου εργασίας. Σε αυτές τις περιπτώσεις αποκλείονται έμμεσα οι εργαζόμενοι/-ες που έχουν υποχρεώσεις φροντίδας παιδιών. Παράλληλα, οργανωτικές αποφάσεις σχετικά με τη διευθέτηση του χώρου εργασίας μπορούν να ενθαρρύνουν ή να αποθαρρύνουν την εμφάνιση σεξουαλικών παρενοχλήσεων και εκβιασμών.³⁶

Μια πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση του τρόπου με τον οποίο κατασκευάζεται το φύλο μέσα στην επιχείρηση στηρίχτηκε σε πολυετείς εμπειρικές μελέτες και εντόπισε συνολικά τέσσερις διακριτούς μηχανισμούς στη διαδικασία της δημιουργίας «ανδρικών» και «γυναικείων» εργασιών και καθημερινών πρακτικών στο χώρο εργασίας. Αυτοί οι μηχανισμοί είναι: (α) η δημιουργία έμφυλων διαχωρισμών μέσω των κανονικών και ρητών διαδικασιών και αποφάσεων, (β) η δημιουργία συμβόλων, εικόνων και συνειδήσεων που νομιμοποιούν τους έμφυλους αυτούς διαχωρισμούς, (γ) η ανάπτυξη πολλαπλών σχέσεων ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες, από τις οποίες προκύπτουν καταστάσεις κυριαρχίας και υποταγής, (δ) οι έμφυλες κοινωνικές κατασκευές της πραγματικότητας στη συνείδηση των εργαζομένων, όπως, για παράδειγμα, αυτές που αφορούν τους τρόπους αναπαράστασης του φύλου μέσα στην επιχείρηση.³⁷

Ιδιαίτερα ως προς το τελευταίο οι συμβολικές αναπαραστάσεις του φύλου, το οποίο *συγκεκριμενοποιείται* ανάλογα με το περιβάλλον και την κατάσταση και *σημασιοδοτείται* από το λόγο και την εικόνα, συμβάλλουν σημαντικά στην κατασκευή της έμφυλης πραγματικότητας μέσα στις επιχειρήσεις. Με αυτή την έννοια φαίνεται ότι πολλές νέες θέσεις εργασίας κατασκευάζονται από την αρχή με συγκεκριμένα στερεότυπα φύλου, τα

36. Βλ. την κλασική έρευνα της Moss R. Kanter, 1977, και Cynthia Cockburn, 1991, όπου αναλύονται οι μηχανισμοί και τα εμφανή ή αφανή εμπόδια που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες προκειμένου να εξελιχτούν ιεραρχικά μέσα στις επιχειρήσεις. Ακόμα, βλ. Catherine Itzin & Janet Newman (επιμ.), 1995.

37. Βλ. Joan Acker, 1990, 1992 και 1994.

οποία αναπαράγονται με τις καθημερινές πρακτικές των εργαζομένων. Η μεγάλη αύξηση της αμειβόμενης εργασίας των γυναικών δεν θεωρείται πλέον μόνο αποτέλεσμα της διεύρυνσης των ευκαιριών απασχόλησης που «ταιριάζουν» στις γυναίκες, αλλά εξίσου αποτέλεσμα μιας ενσυνείδητης δημιουργίας ειδικών κατώτερων θέσεων εργασίας και εργασιακών πρακτικών, οι οποίες επιδιώκουν να προσελκύσουν τις γυναίκες ως φτηνό εργατικό δυναμικό.³⁸ Οι θέσεις αυτές προσφέρουν τη δυνατότητα ελεύθερης έκφρασης διάφορων τύπων θηλυκότητας, ενώ στις ανώτερες θέσεις υπάρχουν μικρότερα περιθώρια έκφρασης ορισμένων γυναικείων ταυτοτήτων.

4.3 Φτώχεια και ανισότητες στις αμοιβές και τις συντάξεις

Στην Ελλάδα η αλληλεξάρτηση της οικογένειας και της αγοράς εργασίας, όπως και οι έμφυλοι διαχωρισμοί των θέσεων εργασίας που περιγράφηκαν παραπάνω, δημιουργούν μεγάλες διαφορές στα εργασιακά πρότυπα των γυναικών και των ανδρών. Οι διαφορές αυτές αντανακλώνται και στο επίπεδο της κοινωνικής ασφάλισης, αφού αυτή εξαρτάται από το ύψος των εισφορών των εργαζομένων και δεν αποτελεί *καθολικό δικαίωμα όλων των πολιτών*, όπως συμβαίνει σε άλλες χώρες. Έτσι, στις *οικογενειακές επιχειρήσεις* μεγάλο μέρος της εργασίας των γυναικών παρέχεται χωρίς αμοιβή και απολαμβάνει παράγωγων ασφαλιστικών δικαιωμάτων, ενώ στη *μισθωτή εργασία* ο έντονος επαγγελματικός διαχωρισμός κατά φύλο προκαλεί μεγάλες ανισότητες στις αμοιβές και, κατά συνέπεια, και στις συντάξεις.

Πιο συγκεκριμένα, μεγάλο μέρος των γυναικών που εργάζονται σε οικογενειακές επιχειρήσεις έχουν *έμμεση ασφαλιστική κάλυψη* λόγω γάμου και όχι αυτοτελή κάλυψη λόγω απασχόλησης. Οι αγρότισσες που καταγράφονται ως απασχολούμενες στην κατηγορία «συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη της οικογένειας» και οι γυναίκες που «συμβοηθούν και δεν αμειβονται» σε οικογενειακές επιχειρήσεις του τριτογενούς τομέα και της μεταποίησης, αλλά δεν προσμετρούνται στο εργατικό δυναμικό, δεν τεκμηριώνουν αυτόνομη ασφαλιστική κάλυψη. Τα ασφαλιστικά δικαιώματα των γυναικών αυτών είναι *παράγωγα*, δηλαδή δικαιώματα που εξαρτώνται

38. Για παράδειγμα, στους κλάδους των τραπεζών, του τουρισμού και στις θέσεις υπαλλήλων γραφείου. Βλ. Ντίνα Βαϊου & Μαρία Στρατηγάκη, 2001, για μεγαλύτερη ανάλυση των έμφυλων στερεότυπων στη μισθωτή εργασία.

άμεσα από τη συζυγική σχέση και το επίπεδο των αμοιβών της εργασίας των συζύγων. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν επίσης και οι γυναίκες οι οποίες δεν παρείχαν ποτέ αμειβόμενη εργασία, αλλά μόνο φροντίδα των εξαρτημένων ατόμων και οικιακή εργασία στο πλαίσιο της οικογένειας.

Στη μισθωτή εργασία οι μέσες αποδοχές των γυναικών υπολείπονται από τις μέσες ανδρικές κατά 25 ποσοστιαίες μονάδες στις υπηρεσίες και κατά 29 μονάδες στη βιομηχανία. Η ανάλυση του χάσματος έδειξε ότι το 51% του χάσματος στις υπηρεσίες και το 57% αυτού στη βιομηχανία οφείλονται στον επαγγελματικό και κλαδικό διαχωρισμό στη βάση του φύλου. Οι διαφορές φύλου στα παρατηρούμενα ατομικά χαρακτηριστικά ερμηνεύουν το 25% του χάσματος στις υπηρεσίες και το 17% στη βιομηχανία με σημαντικότερο χαρακτηριστικό την επαγγελματική εμπειρία. Το υπόλοιπο 24% του χάσματος στις υπηρεσίες και το υπόλοιπο 27% στη βιομηχανία οφείλονται τόσο στις μισθολογικές διακρίσεις, όσο και σε άλλες διαφορές που επηρεάζουν το ύψος των αποδοχών. Τέλος, υπολογίστηκε ότι, αν η εργασία των γυναικών δεν υπόκειτο σε διακρίσεις, οι επαγγελματικοί μισθοί τους θα ήταν κατά μέσο όρο 5,9% υψηλότεροι στις υπηρεσίες, αφού η θέση των γυναικών επαγγελματιών στη μισθολογική ιεραρχία θα είχε αναβαθμιστεί.³⁹

Περαιτέρω ελεξεργασία των διαφορών στις αμοιβές σε τρεις κλάδους (λιανικό εμπόριο, τράπεζες και τουρισμός) έδειξε τον αυξητικό ρόλο για το μισθολογικό χάσμα που παίζει στο λιανικό εμπόριο η υποεκπροσώπηση των γυναικών σε θέσεις διοίκησης και εποπτείας, ιδιαίτερα στην απασχόληση των ηλικιών 30-44 ετών και στην απασχόληση αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Αντίστοιχα στον κλάδο του τουρισμού αύξηση του μισθολογικού χάσματος προκαλεί η υποεκπροσώπηση των γυναικών στην απασχόληση με χρόνους υπηρεσίας άνω των 6 ετών και η υπερεκπροσώπησή τους σε μικρές επιχειρήσεις. Στις τράπεζες αύξηση του μισθολογικού χάσματος προκαλεί η υποεκπροσώπηση των γυναικών στην απασχόληση των μεγαλύτερων ηλικιακών ομάδων και αυτών που διαθέτουν χρόνο υπηρεσίας άνω των 18 ετών.⁴⁰ Στον ιδιαίτερα ευμετάβλητο ως προς τις συνθήκες εργασίας κλάδο του τουρισμού σημαντικό ρόλο στη διατήρηση των ανισοτήτων των αμοιβών παίζει η υπολειτουργία των ελεγκτικών μηχανισμών του κράτους και των συνδικάτων για την εφαρμογή των

39. Βλ. Μαρία Καραμεσίνη & Ηλίας Ιωακείμογλου, 2003.

40. Βλ. Νίκος Ντερμανάκης, 2003.

νομικών διατάξεων περί ισότητας αμοιβών, αλλά και των σχετικών ρυθμίσεων των συλλογικών συμβάσεων εργασίας.⁴¹

Το χάσμα των αμοιβών ανδρών και γυναικών δημιουργεί μεγάλες ανισότητες στις συντάξεις ιδιαίτερα στην Ελλάδα, όπου ο γενικός προσαυτολισμός του συστήματος κοινωνικής προστασίας και ασφάλισης διέπεται από την αρχή της ασφάλισης από τους κινδύνους γήρατος, θανάτου και ανεργίας και όχι από την αρχή της κοινωνικής αλληλεγγύης.⁴² Το σύστημα κοινωνικής προστασίας που βασίζεται στην οικογενειακή μονάδα και στην ανταποδοτικότητα της ασφάλισης λειτουργεί έτσι, ώστε να αναπαράγονται και να επιτείνονται οι εισοδηματικές ανισότητες των φύλων. Ακόμα και στην περίπτωση της αυτόνομης ασφαλιστικής κάλυψης λόγω απασχόλησής τους, οι γυναίκες τεκμηριώνουν πιο δύσκολα πλήρη συνταξιοδοτικά δικαιώματα και υψηλές συντάξεις εξαιτίας του περιορισμένου χρόνου παραμονής τους στην αγορά εργασίας.

Ανισότητες διαπιστώνονται και στην κατά φύλο κατανομή των συντάξεων, αφού γυναίκες και άνδρες δεν συμμετέχουν εξίσου στα δύο βασικά είδη συντάξεων (γήρατος και θανάτου), τα οποία και διαφοροποιούνται σημαντικά ως προς το ύψος. Για παράδειγμα, το 1999 οι γυναίκες αποτελούσαν το 37,06% των συνταξιούχων του ΙΚΑ λόγω γήρατος, με μέση μηνιαία σύνταξη 143.532 δρχ., και το 97,42% των συνταξιούχων του ΙΚΑ λόγω θανάτου, με μέση μηνιαία σύνταξη 100.200 δρχ. (ποσό που αναλογεί στο 69,8% της σύνταξης λόγω γήρατος). Στο σύνολο των συνταξιούχων του ΙΚΑ το 51,5% ήταν γυναίκες, εκ των οποίων το 48,3% είχαν σύνταξη λόγω θανάτου (που είναι χαμηλότερη από τη σύνταξη λόγω γήρατος), έναντι μόνο 1,6% των ανδρών συνταξιούχων του ΙΚΑ που βρίσκονταν στην ίδια κατηγορία.⁴³

41. Βλ. Μαρία Θανοπούλου, 2003. Γενικότερα, για το ρόλο των συλλογικών διαπραγματεύσεων στην ισότητα των φύλων βλ. Ματίνα Γιαννακούρου & Ευαγγελία Σουμेलή, 2003.

42. Στα ασφαλιστικά συστήματα που διέπονται από την αρχή της ασφάλισης το ύψος και η ποιότητα της κοινωνικής προστασίας εξαρτώνται άμεσα από τη διάρκεια της επαγγελματικής ζωής κάθε ατόμου και το ύψος των ασφαλιστικών εισφορών συναρτάται με το μισθό κάθε εργαζομένου. Αντίθετα, σε αυτά που διέπονται από την αρχή της κοινωνικής αλληλεγγύης η κοινωνική προστασία είναι κοινή για όλους τους πολίτες και οι ασφαλιστικές εισφορές εξαρτώνται από το ατομικό εισόδημα. Μονάδα του συστήματος αποτελεί ο πολίτης και όχι το εργαζόμενο άτομο.

43. Βλ. Μαρία Στρατηγάκη, 2004γ.

Επεξεργασία των συνολικών στοιχείων των ατόμων που πήραν σύνταξη του ΙΚΑ το έτος 1995 (16.048 άτομα) έδειξε μεγάλες διαφορές ανάμεσα στα φύλα. Η μέση ηλικία συνταξιοδότησης ήταν 60,4 έτη για τους άνδρες και 58 έτη για τις γυναίκες. Ο μέσος πραγματικός χρόνος ασφάλισης ήταν 25,6 έτη για τους άνδρες και 19,6 έτη για τις γυναίκες, ενώ το μέσο ύψος της σύνταξης έφτανε τις 143.870 δρχ. για τους άνδρες και τις 99.858 δρχ. για τις γυναίκες.⁴⁴ Είναι σαφές ότι οι γυναίκες διαθέτουν συνολικά λιγότερα συντάξιμα χρόνια από τους άνδρες, είτε λόγω αποκλειστικής ενασχόλησης με την οικιακή εργασία είτε λόγω μεγάλων διακοπών στην απασχόληση είτε, τέλος, εξαιτίας της απασχόλησής τους με τη μορφή «συμβοηθούτων και μη αμειβόμενων» (και μη ασφαλιζόμενων) μελών οικογενειακών επιχειρήσεων. Δεδομένου μάλιστα ότι ο μέσος όρος ζωής των γυναικών είναι μεγαλύτερος από των ανδρών, το χάσμα μεγαλώνει ακόμα περισσότερο. Έτσι, το διαφορετικό εργασιακό πρότυπο των γυναικών σε σχέση με αυτό των ανδρών (μεγαλύτερα διαστήματα ανασφάλιστης εργασίας και μεγαλύτερες διακοπές της εργασιακής ζωής για να ανταποκριθούν στις ανάγκες φροντίδας των μελών της οικογένειας) ενισχύουν την αδυναμία θεμελίωσης του δικαιώματος για κατώτατη σύνταξη και ακόμα περισσότερο για πλήρη σύνταξη. Η κατάσταση αυτή αποτελεί έμμεση διάκριση κατά των γυναικών, η οποία αυξάνεται όσο μεγαλώνει ο βαθμός ανταποδοτικότητας του συνταξιοδοτικού συστήματος.⁴⁵

Φτώχεια και γυναίκες

Στην Ελλάδα οι πιο πρόσφατες μετρήσεις της φτώχειας και της οικονομικής επισφάλειας (κίνδυνος φτώχειας) έγιναν στο πλαίσιο της έρευνας Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (EU-SILC).⁴⁶ Η κατά φύλο ανάλυση της οικονομικής επισφάλειας⁴⁷ δείχνει ότι η πλειονό-

44. Βλ. Πίνακα 6 στο Μαρία Καραμεσίνη 2002α.

45. Για περαιτέρω ανάλυση βλ. Μαρία Καραμεσίνη, 2002α και 2002β.

46. Σύμφωνα με τον σύγχρονο ορισμό της φτώχειας, που χρησιμοποιείται από τη EUROSTAT, η γραμμή της φτώχειας υπολογίζεται στο 60% του διαμέσου εισοδήματος συνολικού διαθέσιμου εισοδήματος του νοικοκυριού. Ο «διάμεσος» αντικατέστησε τον «μέσο όρο», γιατί δεν επηρεάζεται τόσο από ακραίες τιμές, εφόσον ορίζεται ως το εισόδημα εκείνο μεγαλύτερο του οποίου κατέχει το 50% των νοικοκυριών και μικρότερο το υπόλοιπο 50% αυτών. Βλ. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος & Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 2004, σ. 7.

47. Το 2003 η έρευνα στην Ελλάδα υπολόγισε το όριο της φτώχειας στα 4.800 ευρώ, ποσό το οποίο σημαίνει ότι 2.165.107 άτομα βρίσκονται κάτω από το όριο αυτό ή

τητα των φτωχών είναι γυναίκες και έχουν αυξημένο ποσοστό επισφάλειας (21,5% έναντι 20,70% των ανδρών). Στην κατηγορία των συνταξιούχων η διαφορά αυτή αυξάνεται (29,80% έναντι 23,60% των ανδρών). Προηγούμενος υπολογισμός της φτώχειας των γυναικών είχε δείξει μια διαφορά 2 εκατοστιαίων μονάδων στο δείκτη «επιμονής της φτώχειας» ανάμεσα στους άνδρες (10%) και τις γυναίκες (12%). Οι μεγαλύτερες διαφορές σε βάρος των γυναικών ήταν στις ηλικίες άνω των 50, και στις απασχολούμενες και στις συνταξιούχες. Οι αυτοαπασχολούμενες και οι άνεργες παρουσίαζαν μικρότερη επισφάλεια από τους άνδρες.⁴⁸

Οι γυναίκες αντιμετωπίζουν μεγαλύτερους κινδύνους φτώχειας σε σύγκριση με τους άνδρες, εξαιτίας της έμφυλης λειτουργίας της αγοράς εργασίας (μικρότερες αμοιβές λόγω προσωρινής και ευέλικτης εργασίας και περιορισμένη κινητικότητα και ανέλιξη στην επαγγελματική ιεραρχία), της πατριαρχικής δομής της οικογένειας (οικονομική εξάρτηση από το σύζυγο)⁴⁹ και των άμεσων και έμμεσων διακρίσεων του συστήματος κοινωνικής προστασίας και κοινωνικής ασφάλισης (πριμοδότηση των «κανονικών», δηλαδή των «ανδρικών», εργασιακών προτύπων). Παράλληλα, η μικρότερη πρόσβαση στα οικονομικά αγαθά (ιδιοκτησία, κινητή και ακίνητη περιουσία, πλουτοπαραγωγικές πηγές κ.λπ.), ο μεγαλύτερος χρόνος που απαιτείται για να αποκτηθεί το εισόδημα, καθώς επίσης και συχνά η άνιση μεταβίβαση της ιδιοκτησίας ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας, λειτουργούν ως συμπληρωματικοί παράγοντες για τη φτώχεια των γυναικών.⁵⁰ Σε κάθε περίπτωση όμως, η αυξημένη φτώχεια των γυναικών επηρεάζει εκτός από τις υλικές συνθήκες διαβίωσης των ίδιων και αυτές της

αλλιώς ότι το ποσοστό οικονομικής επισφάλειας στο σύνολο του ελληνικού πληθυσμού είναι 21,10% έναντι 15% στην ΕΕ των 15.

48. Βλ. Evgenia Moukanou, 2004, σ. 25.

49. Αναγνώριση ότι «οι γυναίκες που ζουν με συντάξεις λόγω θανάτου του συζύγου αποτελούν το τμήμα εκείνο των ηλικιωμένων που αντιμετωπίζει τον μεγαλύτερο κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού» γίνεται στο Εθνικό Σχέδιο για την Κοινωνική Ενσωμάτωση. Βλ. Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, 2003.

50. Περισσότερα για τη φτώχεια των γυναικών βλ. στα Hilary Graham & Jennie Popay, 1989, Caroline Gelndinning & Jane Millar (επιμ.), 1992, Sakiko Fuku da-Parr, 1999, και Γιώτα Κραβαρίτου, 1991. Πρόσφατη συγκριτική μελέτη στην ΕΕ ανέδειξε το ρόλο της εθνικής καταγωγής, της μετανάστευσης και της βίας κατά των γυναικών στη θηλυκοποίηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Βλ. Colette Fagan κ.ά., 2006.

επόμενης γενιάς. Για παράδειγμα, η πλημμελής φροντίδα της υγείας και η κακή διατροφή των φτωχών γυναικών στη διάρκεια της εγκυμοσύνης μπορεί να αποβεί καθοριστική στη δημιουργία προβλημάτων υγείας στα παιδιά, αναπαράγοντας έτσι τις συνθήκες της φτώχειας.

Επιπρόσθετους κινδύνους φτώχειας αντιμετωπίζουν οι γυναίκες που αποφασίζουν ή αναγκάζονται να ζήσουν μόνες (μονομελή νοικοκυριά) με μοναδικό εισόδημα το μισθό τους. Ο κίνδυνος φτώχειας των γυναικών σε διάσταση και των διαζευγμένων γυναικών είναι πολλαπλάσιος αυτού των ανδρών στην αντίστοιχη κατάσταση.⁵¹ Η *μονογονεϊκότητα* αποτελεί έναν επιπλέον σημαντικό επιβαρυντικό παράγοντα της οικονομικής κατάστασης των γυναικών, αφού κατά τα ισχύοντα κοινωνικά πρότυπα φροντίδας οι γυναίκες είναι αυτές που αναλαμβάνουν την υποχρέωση της ανατροφής των παιδιών σε περίπτωση διαζυγίου. Η οικονομική κατάσταση των μονογονεϊκών οικογενειών γίνεται ακόμα χειρότερη, όταν στηρίζονται μόνο σε έναν «γυναικείο» μισθό, χωρίς δηλαδή την οικονομική συνεισφορά του πατέρα, και ζουν σε κοινωνίες με ισχυρό κράτος πρόνοιας και περιορισμένες δημόσιες υποδομές φροντίδας, όπως η Ελλάδα.⁵²

Ακόμα μεγαλύτερες επιβαρύνσεις δημιουργούνται στις *ανύπαντρες μητέρες*, οι οποίες εκτός των άλλων αντιμετωπίζουν και τις αρνητικές, δυστυχώς ακόμη, κοινωνικές προκαταλήψεις σε βάρος τους. Οι καταστάσεις αυτές, εκτός από τα οικονομικά προβλήματα που τις χαρακτηρίζουν, μπορούν να προκαλέσουν και προβλήματα κοινωνικής ένταξης τόσο των ανύπαντρων μητέρων, όσο και των παιδιών τους. Συχνά, ακόμα και τα υποστηρικτικά οικογενειακά δίκτυα εξασθενούν σημαντικά λόγω κοινωνικών αντιστάσεων απέναντι στην αποδοχή διαφορετικών προτύπων από τα «κανονικά» σχετικά με τον τρόπο διαβίωσης.

4.4 Θεσμικό πλαίσιο της ισότητας στις εργασιακές σχέσεις και την κοινωνική ασφάλιση

Στην Ελλάδα η αρχή της ισότητας των φύλων διέπει το νομοθετικό πλαίσιο στους τομείς της απασχόλησης, κοινωνικής ασφάλισης και γονικής μέριμνας.

51. Ποσοστό 34,4% έναντι 14,7% για τα άτομα σε διάσταση και 26,1% έναντι 12% για τα διαζευγμένα άτομα. Βλ. Αλίκη Μουρίκη, 2005α.

52. Βλ. Δήμητρα Κογκίδου, 1995, σσ. 147-150.

Οι δύο βασικοί νόμοι, ο Νόμος 1414 / 1984 για την «εφαρμογή της αρχής της ισότητας των φύλων στις εργασιακές σχέσεις» και ο Νόμος 1483 / 1984 για την «προστασία και διευκόλυνση των εργαζομένων με οικογενειακές υποχρεώσεις», ήταν άμεσο αποτέλεσμα της εναρμόνισης της Ελλάδας με το Κοινωνικό Δίκαιο, δηλαδή τις Οδηγίες 75 / 117 / ΕΟΚ για την εφαρμογή της αρχής της ισότητας των αμοιβών⁵³ και 76 / 207 / ΕΟΚ για την εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών όσον αφορά την πρόσβαση σε απασχόληση και την επαγγελματική εκπαίδευση και προώθηση και τις συνθήκες εργασίας.⁵⁴ Οι οδηγίες που ακολούθησαν την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΕ⁵⁵ ενσωματώθηκαν στη συνέχεια στο Ελληνικό Δίκαιο, διευρύνοντας τα πεδία θεσμικής κατοχύρωσης της ισότητας των φύλων στην αγορά εργασίας.

Η εναρμόνιση της χώρας με την τελευταία Οδηγία 2002 / 73 / ΕΚ για την εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών όσον αφορά την πρόσβαση στην απασχόληση, την επαγγελματική εκπαίδευση και προώθηση, τους όρους και τις συνθήκες εργασίας⁵⁶ έγινε πρόσφατα με το Νόμο 3488 / 2006. Ο νόμος αυτός επιφέρει τις πιο σημαντικές νομικές αλλαγές στην ισότητα στην απασχόληση μετά το Νόμο 1414 / 1984. Με αυτόν διευκρινίζεται ότι «η αρχή της ίσης μεταχείρισης συνεπάγεται την απουσία κάθε διάκρισης που βασίζεται στο φύλο είτε

53. Η έννοια της αμοιβής είναι ευρύτερη από την έννοια του μισθού ή του ανταλλάγματος της εργασίας. Περιλαμβάνει όλες τις παροχές που καταλαμβάνονται πραγματικά από τον εργοδότη, ανεξάρτητα ή / και πέρα από τις νόμιμες ή συμφωνημένες και ανεξάρτητα από την ονομασία τους (επιδόματα, ποσοστά κερδών, διευκολύνσεις). Βλ. Σοφία Κουκούλη Σπηλιωτοπούλου, 1998, σσ. 202-203.

54. Τις «ελλείψεις» των ελληνικών νόμων σε σχέση με τις Ευρωπαϊκές Οδηγίες αναλύει η Σοφία Κουκούλη Σπηλιωτοπούλου, 1998.

55. Οδηγία 86 / 613 / ΕΟΚ σχετικά με την εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών που ασκούν ανεξάρτητη δραστηριότητα, συμπεριλαμβανομένης της γεωργικής, καθώς και για την προστασία της μητρότητας (ΕΕ L 359, 19.12.1986), Οδηγία 92 / 85 / ΕΟΚ σχετικά με την εφαρμογή μέτρων που αποβλέπουν στη βελτίωση της υγείας και της ασφάλειας κατά την εργασία των εγκύων, λεχώνων και γαλουχουσών εργαζομένων (ΕΕ L 348, 28.11.1992), Οδηγία 96 / 34 / ΕΚ σχετικά με τη Συμφωνία-Πλαίσιο για τη γονική άδεια (ΕΕ L 145, 19.6.1996) και τέλος Οδηγία 97 / 80 / ΕΚ σχετικά με το βύρος απόδειξης σε περιπτώσεις διακριτικής μεταχείρισης λόγω φύλου (ΕΕ L 14, 20.1.1998).

56. Τροποποιεί και βελτιώνει την προηγούμενη Οδηγία 76 / 207 / ΕΟΚ για την ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών στην απασχόληση.

άμεσα είτε έμμεσα, σε συσχετισμό ιδίως με την οικογενειακή κατάσταση», και δίνεται σαφής ορισμός της «άμεσης» και της «έμμεσης» διάκρισης. Ως διάκριση λόγω φύλου ορίζεται και η σεξουαλική παρενόχληση,⁵⁷ ενώ αποκτούν νομική βάση τα θετικά μέτρα «με σκοπό την εξάλειψη υφισταμένων διακρίσεων σε βάρος του λιγότερου εκπροσωπούμενου φύλου και την επίτευξη της ουσιαστικής ισότητας». Η διάταξη αυτή συνάδει με το άρθρο 116, παρ. 2 του αναθεωρημένου ελληνικού Συντάγματος (2000).⁵⁸

Ας σημειωθεί ότι στην Ελλάδα η εφαρμογή του Ευρωπαϊκού Δικαίου και των αντίστοιχων ελληνικών νόμων για την ισότητα των φύλων στην αγορά εργασίας προσκρούει σε εμπόδια που οφείλονται κυρίως σε χαρακτηριστικά της αγοράς εργασίας τα οποία περιορίζουν δραστικά το πεδίο εφαρμογής των νόμων. Τα κυριότερα είναι το μεγάλο μερίδιο του άτυπου τομέα της οικονομίας, ο έντονος οικογενειακός χαρακτήρας των επιχειρήσεων και το μεγάλο ποσοστό ανεργίας των γυναικών σε σχέση με τους ευρωπαϊκούς μέσους όρους. Λόγω αυτών των χαρακτηριστικών μένει χωρίς νομική κάλυψη μεγάλο μέρος της αμειβόμενης εργασίας των γυναικών. Όμως, ακόμα και στις μορφές απασχόλησης που εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του νόμου, οι δυνατότητες προσφυγής στη δικαιοσύνη για διακρίσεις λόγω φύλου είναι πολύ περιορισμένες, ιδιαίτερα στον ιδιωτικό τομέα, όπου η ευάλωτη θέση στην αγορά εργασίας και η απειλή άμεσης απόλυσης αποθαρρύνουν τις γυναίκες. Πράγματι, οι σχετικές προσφυγές είναι ελάχιστες σε σχέση με άλλων ευρωπαϊκών χωρών και ακόμα λιγότερες είναι αυτές που απευθύνονται στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο. Μόνο στις περιπτώσεις του δημόσιου τομέα η εφαρμογή των νόμων για την ισότητα φαίνεται να έχει φέρει ουσιαστικά αποτελέσματα στην πράξη.

Η ισότητα των φύλων στην κοινωνική ασφάλιση ορίζεται από τις

57. Για τη σεξουαλική παρενόχληση ως διάκριση λόγω φύλου στο χώρο εργασίας βλ. Κεφάλαιο 5 του παρόντος τόμου.

58. Το άρθρο ορίζει ότι «Δεν αποτελεί διάκριση λόγω φύλου η λήψη θετικών μέτρων για την προώθηση της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών. Το κράτος μεριμνά για την άρση των ανισοτήτων που υφίστανται στην πράξη, ιδίως σε βάρος των γυναικών», και αντικαθιστά προηγούμενη διάταξη που επέτρεπε αποκλίσεις από την αρχή της ισότητας των φύλων. Το άρθρο διεκδίκησαν σθεναρά οι γυναικείες οργανώσεις και ιδιαίτερα ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματά της Γυναίκας, γιατί «εθαρρύνει» τη λήψη θετικών μέτρων υπέρ των γυναικών σε όλους τους τομείς της δημόσιας ζωής και όχι μόνο στην απασχόληση. Βλ. Αλίκη Γιωτοπούλου Μαραγκοπούλου, 2001.

Οδηγίες της ΕΕ 79 / 7 / ΕΟΚ σχετικά με την προοδευτική καθιέρωση της αρχής της ισότητας μεταχείρισης μεταξύ ανδρών και γυναικών στον τομέα της κοινωνικής ασφάλισης και 96 / 97 / ΕΚ για την εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών στα επαγγελματικά συστήματα κοινωνικής ασφάλισης. Λόγω της προσφυγής στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο, πολλά ασφαλιστικά ταμεία υποχρεώθηκαν να δώσουν ίσα επιδόματα σε μητέρες και πατέρες συμμορφούμενα με αυτές τις οδηγίες.⁵⁹ Ακόμα, σημαντικό βήμα προς την ουσιαστική εφαρμογή της αρχής της ισότητας στην κοινωνική ασφάλιση έγινε με απόφαση του Συμβουλίου Επικρατείας, όπου ορίζεται ότι οι ευνοϊκοί όροι συνταξιοδότησης που προβλέπονται για τις μητέρες ανήλικων τέκνων παύουν να απορρέουν από την ιδιαίτερη φύση της σχέσης μητέρας-παιδιού και εκπηγάζουν από την αναγνώριση της «κοινωνικής ανάγκης αφοσίωσης στην ανατροφή» των παιδιών. Αυτό συνεπάγεται ότι και οι πατέρες δικαιούνται τέτοιους ευνοϊκούς όρους, όταν πρόκειται για τη μέριμνα των ανήλικων παιδιών.⁶⁰

Η πρόσφατη, και συνεχιζόμενη μέχρι σήμερα, συζήτηση για τη μεταρρύθμιση του ασφαλιστικού συστήματος, ώστε να διασφαλιστεί η βιωσιμότητά του, έφερε στο φως μια σειρά από σημαντικές έμμεσες διακρίσεις σε βάρος των γυναικών, με σημαντικότερη την ίδια τη δομή του, λόγω της άμεσης εξάρτησής του από τις εισφορές. Η μεταρρύθμιση συνάντησε τις έντονες αντιδράσεις των συνδικαλιστικών οργανώσεων, οι οποίες προσπάθησαν να αντισταθούν στον περιορισμό των ασφαλιστικών δικαιωμάτων. Παρόλο που οι αλλαγές δεν είχαν στόχο να αποκαταστήσουν την ισότητα των φύλων, άνοιξε με πρωτοβουλία ορισμένων φεμινιστριών δημόσια συζήτηση για την εξατομίκευση των δικαιωμάτων, η οποία έχει απασχολήσει εδώ και πολύ καιρό την ΕΕ.⁶¹ Τα επιχειρήματα που αναπτύχθηκαν περιστράφηκαν γύρω από το βασικό δίλημμα: (α) πρέπει να καταργηθούν όλες οι «προστατευτικές διατάξεις», όπως οι δια-

59. Βλ. Σοφία Κουκουλή Σπηλιωτοπούλου, 2002.

60. Απόφαση υπ' αριθμόν 1379 / 98.

61. Την πρωτοβουλία πήρε η Άννα Καραμάνου, ευρωβουλευτίνα του ΠΑΣΟΚ και πρόεδρος της Επιτροπής του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για τα δικαιώματα των γυναικών και την ισότητα των φύλων, που διοργάνωσε ημερίδα (3 / 12 / 2001) με θέμα «Μεταρρύθμιση ασφαλιστικών συστημάτων και ισότητα των φύλων» με τη συμμετοχή συνδικαλιστριών, πολιτικών και εμπειρογνομόνων. Για τα πρακτικά βλ. Άννα Καραμάνου (επιμ.), 2002.

φορές στην ηλικία συνταξιοδότησης, και να εξατομικευτούν τα επιδόματα, για να εξασφαλιστεί η τυπική ισότητα, καθώς η διατήρησή τους ενθαρρύνει τις γυναίκες να παραμείνουν στο ρόλο φροντίδας και οικονομικής εξάρτησης από τους άνδρες και εμποδίζει στη συνέχεια την ουσιαστική ισότητα, ή (β) πρέπει να διατηρηθεί η διαφορετική μεταχείριση των φύλων στο ασφαλιστικό σύστημα, αφού αυτές λειτουργούν ως «αντιστάθμισμα» των ανισοτήτων που υφίστανται οι γυναίκες στην οικογενειακή και εργασιακή ζωή. Απαιτείται δηλαδή να θεσπιστούν περισσότερες ειδικές ρυθμίσεις υπέρ των γυναικών ως αναγνώριση του διπλού ρόλου τους.⁶² Λύση του διλήμματος αυτού αποτελεί η σταδιακή κατάργηση των προστατευτικών μέτρων με παράλληλη βελτίωση των κοινωνικών υποδομών φροντίδας και των μέτρων ίσης κατανομής των οικογενειακών υποχρεώσεων ανάμεσα στα φύλα.⁶³

Οι πιο σημαντικές αλλαγές που έγιναν στο ασφαλιστικό σύστημα στην Ελλάδα στην κατεύθυνση της ισότητας των φύλων συνοψίζονται στις παρακάτω τέσσερις ρυθμίσεις:

1. Το 1992 με το Νόμο 2084 / 1992 καταργήθηκε το μέτρο που έδινε δικαίωμα *ελάχιστης σύνταξης μετά τη δεκαπενταετία* στις παντρεμένες, χήρες, διαζευγμένες και ανύπαντρες μητέρες που δούλευαν στον δημόσιο τομέα. Το μέτρο ήταν διάκριση απέναντι στους άνδρες, καθώς επίσης και στις γυναίκες του ιδιωτικού τομέα, και αποτελούσε «ένα σκανδαλώδες κίνητρο προς τις παντρεμένες και τις μητέρες για εγκατάλειψη της αμειβόμενης εργασίας και ακραία μορφή ενσωμάτωσης της πατριαρχικής ιδεολογίας στο ελληνικό ασφαλιστικό σύστημα».⁶⁴

2. Το 1992 θεσπίστηκε επίσης η *αύξηση των ορίων συνταξιοδότησης* για τις δύο μεγάλες κατηγορίες εργαζόμενων γυναικών, αυτών που εισέρχονται στην αγορά εργασίας μετά την 1.1.1993 και όσων ήταν ήδη ενεργές πριν από την 1.1.1993. Ο νόμος επέβαλε διαφορετικά όρια ανάλογα με τις κατηγορίες συνταξιούχων, τα ασφαλιστικά ταμεία, το φύλο και την οικογενειακή κατάσταση (παντρεμένες μητέρες με ανήλικα παιδιά ή παιδιά ανίκανα για εργασία, χήρες, διαζευγμένες, ανύπαντρες μητέρες με ανήλικα παιδιά κ.λπ.). Η αύξηση των ορίων συνταξιοδότησης προκάλεσε την κατα-

62. Βλ. Άννα Καραμάνου, 2002.

63. Όπως τεκμηριώνεται στο Μαρία Καραμεσίνη, 2002α.

64. Βλ. Μαρία Καραμεσίνη, 2002α, σ. 15.

κραυγή των συνδικαλιστριών όχι μόνο το 1992, αλλά και κατά τη συζήτηση για την επόμενη συνταξιοδοτική μεταρρύθμιση δέκα χρόνια αργότερα.⁶⁵

3. Το 2002 με το Νόμο 3029 / 2002 (άρθρο 7) θεσπίστηκε *πλασματικός χρόνος ασφάλισης* ενός, ενάμιση ή δύο χρόνων για τις μητέρες με ένα, δύο ή τρία παιδιά αντίστοιχα. Ο πλασματικός αυτός χρόνος παρέχεται για να συμπληρώσει η μητέρα (σε περίπτωση που εκείνη δεν κάνει χρήση, τότε ο πατέρας) το όριο συνταξιοδότησης. Από τον πλασματικό χρόνο αφαιρείται ο χρόνος γονικής άδειας (εφόσον την έχει πάρει), η οποία έτσι κι αλλιώς προσμετράται ως χρόνος ασφάλισης. Η ρύθμιση αυτή αποτελεί την αναγνώριση ενός μέρους από την απλήρωτη εργασία των γυναικών για το μέγεθος των παιδιών στη θεμελίωση δικαιώματος σύνταξης. Αφορά τις / τους ασφαλισμένες / -ους στο ΙΚΑ.

4. Το 2004 με το Νόμο 3232 / 2004 θεσπίστηκε ο *επιμερισμός της σύνταξης στο διαζύγιο*, για να προστατευτούν τα συνταξιοδοτικά δικαιώματα των διαζευγμένων γυναικών σε συνέχεια των αλλαγών των προτύπων του γάμου. Το ζήτημα ετέθη με πρωτοβουλία βουλευτίνων προκαλώντας έντονη κριτική των κομμάτων της αντιπολίτευσης, κατά την κοινοβουλευτική συζήτηση του νομοσχεδίου για το ασφαλιστικό.⁶⁶ Υποστηρίχθηκε ότι η ρύθμιση «προϋποθέτει» την οικονομική εξάρτηση των γυναικών από τους συζύγους και έτσι διαιωνίζει τον ανδροκρατικό προσανατολισμό του ελληνικού συνταξιοδοτικού συστήματος. Ακόμα συνεπάγεται την παραδοχή ότι οι γυναίκες δεν έφεραν ευθύνη για το διαζύγιο.

Στη δημόσια συζήτηση γύρω από τη μεταρρύθμιση του συνταξιοδοτικού συστήματος που συνεχίζεται έχουν κατατεθεί συγκεκριμένες προτάσεις σχετικά με την προώθηση της ισότητας των φύλων και τον περιορισμό των άμεσων και έμμεσων διακρίσεων σε βάρος των γυναικών στο ασφαλιστικό σύστημα. Η πιο ολοκληρωμένη από αυτές αναφέρεται σε ένα συνταξιοδοτικό σύστημα τριών επιπέδων που περιλαμβάνει: (α) *σύνταξη του πολίτη* από τον κρατικό προϋπολογισμό, (β) *αναλογική σύνταξη* μέσω του αναδιανεμητικού ισχύοντος συστήματος και (γ) *πρόσθετη προαιρετική αποταμειωτική σύνταξη*.⁶⁷ Ένα τέτοιο σύστημα θα μπορούσε να περιορίσει δραστικά

65. Για εμπειριστωμένη ανάλυση της έμφυλης διάστασης της ασφαλιστικής μεταρρύθμισης του 1992 βλ. Athina Vlachantoni, 2007.

66. Πρακτικά της Βουλής στις 29.1.2004.

67. Βλ. Μάνος Ματσογγάνης & Αθηνά Πετρόγλου, 2001.

τις έμμεσες διακρίσεις λόγω φύλου, αφού θα μείωνε τον ανταποδοτικό χαρακτήρα του συστήματος και θα έδινε έμφαση στην εξατομίκευση των δικαιωμάτων με γνώμονα την ιδιότητα του πολίτη και όχι την εργασιακή κατάσταση. Σε κάθε περίπτωση, η μεταρρύθμιση των συνταξιοδοτικών συστημάτων στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής προοπτικής και της ενιαίας αγοράς εργασίας βρίσκεται στην κατεύθυνση της κατάρτησης των ειδικών ρυθμίσεων υπέρ των γυναικών και της δημιουργίας υπηρεσιών και υποδομής για τη στήριξη της οικογένειας και των εξαρτημένων μελών της.⁶⁸

4.5 Ενεργές πολιτικές για την απασχόληση των γυναικών

Στην Ελλάδα οι πρώτες *ενεργές πολιτικές* για την προώθηση της ισότητας στην αγορά εργασίας εμφανίστηκαν σε πιλοτική μορφή αμέσως μετά την ένταξη της χώρας στην ΕΕ το 1981. Μοχλό για την ανάπτυξη των πολιτικών αυτών αποτέλεσαν οι δράσεις που συγχρηματοδότησε το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (ΕΚΤ) και υποστήριξαν το Κοινοτικό Δίκαιο για την ίση μεταχείριση και τα δύο πρώτα Μεσοπρόθεσμα Κοινοτικά Προγράμματα για ίσες ευκαιρίες μεταξύ ανδρών και γυναικών (1982-1985 και 1986-1990). Στόχος των δράσεων ήταν η εφαρμογή της αρχής της ισότητας στην απασχόληση, η ενίσχυση της επαγγελματικής κατάρτισης και η ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας των γυναικών.⁶⁹ Η Κοινοτική Πρωτοβουλία NOW του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου (1990) και το Α' Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης (1989-1993) έδωσαν στις ενεργές πολιτικές για την ισότητα των φύλων πραγματική ώθηση, ενισχύοντας σημαντικά το χρηματοδοτικό πλαίσιο.⁷⁰ Οι στόχοι των δράσεων διευρύνθηκαν και περιέλαβαν μέτρα για τη μείωση του επαγγελματικού διαχωρισμού στην αγορά εργασίας και την προώθηση των γυναικών στην επαγγελματική ιεραρχία.

Καινοτομία των πολιτικών την περίοδο αυτή αποτέλεσε η *ολιστική προσέγγιση* των αναγκών των γυναικών σε σχέση με την ισότιμη ένταξή τους στην αγορά εργασίας, γεγονός που έφερε στο προσκήνιο το πρόβλημα της φροντίδας των παιδιών και των παιδικών σταθμών.⁷¹ Παράλ-

68. Βλ. Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, 2002, σσ. 153-161.

69. Για περισσότερα βλ. Μαρία Στρατηγάκη, 2002.

70. Βλ. Maria Karamessini, 2005β.

71. Βλ. Maria Karamessini, 2005β, σ. 243. Ας σημειωθεί ότι στο πλαίσιο αυτό υιοθετήθηκε και η Σύσταση του Συμβουλίου σχετικά με τη φύλαξη των παιδιών (ΕΕ L 123, 8.5.1992).

ληλα, οι κοινοτικές χρηματοδοτήσεις οδήγησαν στην ανάπτυξη υποδομών και τεχνογνωσίας στον τομέα του σχεδιασμού και υλοποίησης προγραμμάτων κατάρτισης και ένταξης των γυναικών στην αγορά εργασίας, καθώς και στη δημιουργία νέων αναγκών σε επαγγελματικά στελέχη «ισότητας» στην κεντρική δημόσια διοίκηση και την τοπική αυτοδιοίκηση.⁷² Σε αυτό το πλαίσιο δημιουργήθηκαν *Συμβουλευτικά Κέντρα Γυναικών σε θέματα απασχόλησης και κοινωνικής ένταξης*, όπως και άλλες σχετικές υποδομές και υπηρεσίες.⁷³ Η κοινοτική χρηματοδότηση των ενεργών πολιτικών για την ισότητα των φύλων στην αγορά εργασίας ενισχύθηκε από τους αυξημένους πόρους του Β' Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης (1994-1999). Τα μέτρα επεκτάθηκαν σε επιδοτήσεις της πρόσληψης και της επιχειρηματικότητας και μάλιστα εφαρμόζοντας *θετικές δράσεις υπέρ των γυναικών*, όπως, για παράδειγμα, στην περίπτωση της αυξημένης επιδότησης των γυναικών σε σχέση με αυτή των ανδρών.⁷⁴

Περισσότερο πολιτικά και τεχνικά δύσκολη ήταν η ένταξη του στόχου της ισότητας των φύλων στα ετήσια *Εθνικά Σχέδια Δράσης για την Απασχόληση* (ΕΣΔΑ), τα οποία περιλαμβάνουν το σύνολο των εθνικών πολιτικών απασχόλησης ανεξάρτητα από την πηγή χρηματοδότησής τους. Από το 1998 μέχρι το 2003 τα ΕΣΔΑ εκπονήθηκαν σύμφωνα με τις κατευθυντήριες γραμμές της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την Απασχόληση (ΕΣΑ).⁷⁵ Ένας από τους τέσσερις πυλώνες της ΕΣΑ αφορούσε την ισότητα των φύλων στην αγορά εργασίας.⁷⁶ Ακόμα, όλα τα μέτρα των ενεργών πολιτικών των ΕΣΔΑ έπρεπε να σχεδιαστούν σύμφωνα με την αρχή της *διπλής στρατηγικής* για

72. Σχετικά με τα νέα επαγγέλματα που δημιουργήθηκαν λόγω των ευρωπαϊκών προγραμμάτων για την ισότητα βλ. Maria Stratigaki, 2001.

73. Για παράδειγμα, στηρίχτηκε σημαντικά η λειτουργία του Κέντρου Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ), που εποπτεύεται από τη Γενική Γραμματεία Ισότητας.

74. Βλ. Maria Karamessini, 2005β, σ. 244.

75. Η ΕΣΑ υιοθετήθηκε από το Συμβούλιο το 1997, σύμφωνα με τις νέες διατάξεις της Συνθήκης του Άμστερνταμ (άρθρα 125-130), και υλοποιείται με τη νέα κοινοτική διαδικασία, την *Ανοικτή Μέθοδο Συντονισμού*, η οποία περιλαμβάνει και τη διατύπωση συστάσεων προς το κράτος μέλος.

76. Οι άλλοι πυλώνες αφορούσαν την *απασχολησιμότητα* του εργατικού δυναμικού, την *επιχειρηματικότητα* και την *προσαρμοστικότητα* των επιχειρήσεων. Στην αναθεώρηση της ΕΣΑ το 2003 η ισότητα των φύλων μετατράπηκε σε *κατευθυντήρια γραμμή* και εντάχθηκε στον πυλώνα «για την κοινωνική συνοχή και την αγορά εργασίας χωρίς κοινωνικούς αποκλεισμούς».

την ισότητα. Έπρεπε δηλαδή αφενός να ενταχθεί ο στόχος της ισότητας των φύλων (gender mainstreaming) στα μέτρα όλων των άλλων πυλώνων και αφετέρου να αναπτυχθούν εξειδικευμένες δράσεις υπέρ των γυναικών στην αγορά εργασίας (πυλώνας για την ισότητα των φύλων).

Τα μέτρα για την ισότητα των φύλων των ΕΣΔΑ σχεδιάστηκαν με βάση τις ευρωπαϊκές κατευθυντήριες γραμμές, όπως είναι η μείωση της ψαλίδας μεταξύ ανδρών και γυναικών στην απασχόληση και την ανεργία, η συμπίλιωση της επαγγελματικής και της οικογενειακής ζωής και η διευκόλυνση της ένταξης και επανένταξης των γυναικών στην ενεργή οικονομική ζωή. Από το ΕΣΔΑ του 2002 αρχίζει να αναδεικνύεται η μερική απασχόληση ως βασικό εργαλείο για την αύξηση της απασχόλησης των γυναικών.⁷⁷ Το 2005 η πολιτική της απασχόλησης εντάχθηκε στο Εθνικό Σχέδιο Μεταρρύθμισης, στο οποίο περιλαμβάνονται όλοι οι οικονομικοί στόχοι της κυβέρνησης.

Η ισότητα των φύλων στο Γ' Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης

Στην Ελλάδα, στην οποία δεν διετίθεντο σημαντικοί εγχώριοι πόροι για ενεργές πολιτικές απασχόλησης, το σύνολο σχεδόν των μέτρων των ΕΣΔΑ εντάχθηκε στο Γ' Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης (2000-2006), το οποίο χρηματοδοτείται κυρίως από τα Ευρωπαϊκά Διαρθρωτικά Ταμεία. Στην κεντρική συμφωνία Ελλάδας-ΕΕ για το Γ' ΚΠΣ η χώρα δεσμεύτηκε να εντάξει την ισότητα των φύλων ως οριζόντια διάσταση όλων των δράσεων, αλλά και να αναπτύξει εξειδικευμένα μέτρα για τις γυναίκες με προκαθορισμένο προϋπολογισμό και ποσοτικούς στόχους.⁷⁸ Σε συνέχεια αυτών των δεσμεύσεων, οι ελληνικοί κυβερνητικοί φορείς κλήθηκαν να σχεδιάσουν ειδικά μέτρα για τη βελτίωση της πρόσβασης και της συμμε-

77. Βλ. Maria Karamessini, 2004.

78. Πιο συγκεκριμένα στο Κεφ. 2 της Συμφωνίας «Η στρατηγική και οι προτεραιότητες της κοινής δράσης», παρ. 21 (σ. 22) αναφέρονται τα εξής: «Η προώθηση των ίσων ευκαιριών μεταξύ ανδρών και γυναικών αποτελεί οριζόντια αρχή, η οποία διαπνέει ολόκληρο το ΚΠΣ. Για την επίτευξη του στόχου αυτού θα διαμορφωθεί μια στρατηγική ισότητας των δύο φύλων, η οποία δεν θα περιορίζεται σε εξειδικευμένα μέτρα αρωγής των γυναικών, αλλά θα επιφέρει κινητοποίηση όλων των γενικών πολιτικών και μέτρων, λαμβάνοντας υπόψη ενεργά, ήδη από το στάδιο κατάρτισής τους, τις επιπτώσεις τις οποίες πιθανόν να έχει η υλοποίησή τους ως προς τη σχετική θέση των γυναικών και των ανδρών. Θα τεθούν ποσοτικοποιημένοι στόχοι, θα συλλεχθούν στατιστικά στοιχεία όσον αφορά τα δύο φύλα και θα χρησιμοποιηθούν οι κατάλληλοι δείκτες παρακολούθησης».

τοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας, στα οποία θα διέθεταν το 11,8% του συνόλου των χρηματοδοτήσεων του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου. Οι δράσεις αφορούσαν τομείς όπως η επαγγελματική σταδιοδρομία των γυναικών, οι νέες ευκαιρίες απασχόλησης, η σύσταση νέων επιχειρήσεων και οι οριζόντιες και κάθετες διακρίσεις με βάση το φύλο.

Άμεσο αποτέλεσμα των παραπάνω ήταν να δημιουργηθεί ειδικός άξονας προτεραιότητας για την πρόσβαση των γυναικών στην απασχόληση με αντίστοιχη δέσμευση οικονομικών πόρων σε δύο από τα έντεκα Τομεακά Επιχειρησιακά Προγράμματα (ΤΕΠ) του Γ' ΚΠΣ: το «Απασχόληση και Επαγγελματική Κατάρτιση» του Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων και το «Εκπαίδευση και Αρχική Επαγγελματική Κατάρτιση (ΕΠΕΑΕΚ)» του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων. Ο άξονας «Βελτίωση της πρόσβασης και της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας» του πρώτου περιέλαβε τα εξής μέτρα: (α) θετικές δράσεις για την ισότητα ευκαιριών μεταξύ ανδρών και γυναικών στις επιχειρήσεις, (β) στήριξη της λειτουργίας και της ποιοτικής αναβάθμισης των μονάδων και υπηρεσιών εξυπηρέτησης παιδιών, ηλικιωμένων κ.λπ. και (γ) ολοκληρωμένες παρεμβάσεις υπέρ των γυναικών.⁷⁹ Παράλληλα έγινε προσπάθεια να ενταχθεί η ισότητα και στους άλλους άξονες και καθορίστηκε ποσοστό 60% στη συμμετοχή των γυναικών στον επωφελούμενο πληθυσμό, ποσοστό ίσο με αυτό της συμμετοχής τους στο σύνολο των ανέργων.⁸⁰

Αντίστοιχα, ο άξονας «Βελτίωση της πρόσβασης των γυναικών στην αγορά εργασίας» του ΕΠΕΑΕΚ περιέλαβε: (α) προγράμματα υποστήριξης της αρχικής επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης για γυναίκες και (β) προγράμματα υποστήριξης των γυναικών στις προπτυχιακές και μεταπτυχιακές σπουδές, προγράμματα σπουδών και ερευνητικά προγράμματα για τις γυναίκες.

Μέτρα και δράσεις που προωθούν την ισότητα των φύλων περιλήφθηκαν και στο ΕΠ του Υπουργείου Ανάπτυξης και στα 13 Περιφερειακά

79. Σε αυτό το μέτρο εντάχθηκε η επέκταση των Συμβουλευτικών Κέντρων για την Απασχόληση και την Κοινωνική Ένταξη των Γυναικών του ΚΕΘΙ, που λειτουργήσαν μέχρι το 2003.

80. Ας σημειωθεί ότι το ποσοστό αυτό δεν αποτελεί θετική δράση υπέρ των γυναικών, γιατί δεν «πριμοδοτεί» τις γυναίκες. Απλώς στοχεύει να «μην επιδεινώσει» την υφιστάμενη ανισότητα των φύλων.

Επιχειρησιακά Προγράμματα (ΠΕΠ). Στο πλαίσιο του πρώτου σχεδιάστηκε μεγάλο πρόγραμμα ενίσχυσης της *επιχειρηματικότητας* των γυναικών και στο πλαίσιο των δευτέρων οργανώθηκαν προγράμματα ενίσχυσης *τοπικών πρωτοβουλιών απασχόλησης* των γυναικών.

Η αποτίμηση των επιπτώσεων των παραπάνω μέτρων δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμη, αφού τα περισσότερα βρίσκονται στη φάση υλοποίησης. Ο συνολικός προϋπολογισμός που διατέθηκε για τη βελτίωση της πρόσβασης και συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας δημιουργεί μεγάλες προσδοκίες. Ο προϋπολογισμός ανέρχεται σε 849.117.343 ευρώ και αποτελεί το 13,31% του συνόλου των χρηματοδοτήσεων του ΕΚΤ.⁸¹ Όμως, αποτελεί ερώτημα κατά πόσο οι συνήθεις τρόποι ποσοτικής και ποιοτικής αποτίμησης των αποτελεσμάτων μπορούν να περιλάβουν το σύνολο των κοινωνικών επιπτώσεων των πολιτικών για την ισότητα των φύλων στην αγορά εργασίας. Εξάλλου, η *εκ των προτέρων αποτίμηση* του βαθμού ένταξης της ισότητας στο Γ' ΚΠΣ έδειξε ότι δεν είχαν εξασφαλιστεί οι απαραίτητες προϋποθέσεις για την επιτυχή έκβαση του εγχειρήματος στο οποίο δεσμεύτηκαν τόσο σημαντικοί πόροι για πρώτη φορά στην ιστορία της δημόσιας πολιτικής για την ισότητα των φύλων στην Ελλάδα.⁸²

Το ίδιο χρονικό διάστημα με το Γ' ΚΠΣ, η *Κοινωνική Πρωτοβουλία EQUAL (2000-2006)* χρηματοδότησε πιλοτικά έργα για την προώθηση ίσων ευκαιριών ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες στην αγορά εργασίας. Τέσσερα έργα του α' κύκλου εφαρμογής αφορούσαν την καταπολέμηση του επαγγελματικού διαχωρισμού στην αγορά εργασίας και περιλάμβαναν μελέτες του χάσματος του φύλου στα επαγγέλματα, κατάρτιση οδηγού για την εφαρμογή σχεδίων ισότητας στις επιχειρήσεις, μεθοδολογία για την παροχή συμβουλευτικών υπηρεσιών, εξειδικευμένης κατάρτισης κ.λπ.⁸³ Στον β' κύκλο τα αντίστοιχα έργα επικεντρώθηκαν στην ισότητα στις Ένοπλες

81. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν στην 8η Συνεδρίαση της Υποεπιτροπής Ανθρώπινων Πόρων (19.7.2006) από την ΕΥΣΕΚΤ (2006) του Υπουργείου Απασχόλησης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, οι συνολικές δηλωθείσες δαπάνες φτάνουν το 48,94%. ενώ έχουν ενταχθεί έργα που αναλογούν στο 81,24% του προϋπολογισμού.

82. Βλ. ΕΥΣΕΚΤ, 2003α και 2003β.

83. Το σημαντικότερο ήταν το έργο του ΚΕΘΙ «Ανδρομέδα». Τα άλλα τρία ήταν τα έργα του Συνδέσμου Ελληνικών Βιομηχανιών και των ΚΕΚ «Έργον» και «Τεχνική Εκπαιδευτική ΕΠΕ».

Δυνάμεις, στην καταπολέμηση των στερεότυπων στα ΜΜΕ και στην προώθηση των γυναικών σε υψηλές θέσεις ευθύνης μέσα στις επιχειρήσεις.⁸⁴

Σε κάθε περίπτωση η αποτελεσματικότητα των πολιτικών απασχόλησης και των παρεμβάσεων του Γ' ΚΠΣ και της EQUAL δεν εξαρτώνται μόνο από την ευκρίνεια των στόχων, την αρτιότητα του σχεδιασμού των δράσεων και το ύψος των διαθέσιμων χρηματικών πόρων. Εξαρτώνται και από τις συνθήκες της αγοράς εργασίας στην οποία φιλοδοξούν να παρέμβουν. Στην Ελλάδα κάθε μέτρο προώθησης της ισότητας καλείται να αντιμετωπίσει εμπόδια που σχετίζονται με το μικρό μέγεθος των επιχειρήσεων, το κόστος των πολιτικών για τις επιχειρήσεις, τους ελλειψείς μηχανισμούς εφαρμογής των κρατικών πολιτικών και τη νοοτροπία και τις προκαταλήψεις σχετικά με το φύλο.⁸⁵ Εμπόδιο αποτελεί και το γεγονός ότι ούτε οι πολιτικές της ΕΕ για την προώθηση της απασχόλησης των γυναικών δεν έχουν εντάξει πλήρως το στόχο της ισότητας των φύλων. Συχνά, οι πολιτικές αυτές εξυπηρετούν περισσότερο άλλες προτεραιότητες της ευρωπαϊκής ενοποίησης, όπως είναι η μείωση του οικονομικού ανταγωνισμού και η διερεύνηση της βάσης του εργατικού δυναμικού.⁸⁶

Οι οικονομικές προτεραιότητες της ΕΕ που ενσωματώθηκαν στις ενεργές πολιτικές για την απασχόληση στην Ελλάδα δεν πρόταξαν το στόχο της ισότητας των φύλων και ως εκ τούτου δεν μετέβαλαν τις βασικές αρχές και τους κανόνες λειτουργίας της αγοράς εργασίας. Πιο συγκεκριμένα, διαπιστώθηκε ότι η ΕΣΑ αφενός έδωσε δευτερεύουσα σημασία στη μείωση του χάσματος του φύλου στην αγορά εργασίας (αμοιβές, άτυπη εργασία, μερική απασχόληση κ.λπ.) και αφετέρου δεν ενθάρρυνε τη συμμετοχή των ανδρών στη μη αμειβόμενη εργασία μέσα στην οικογένεια, ώστε να προωθηθεί η ισότητα πιο αποτελεσματικά. Δεν αμφισβητήθηκε δηλαδή η «κανονικότητα» του ανδρικού εργασιακού προτύπου, με αποτέλεσμα η ένταξη των γυναικών να επιχειρηθεί μέσω της προσαρμογής τους σε αυτό.⁸⁷

84. Τα έργα του Ινστιτούτου Αμυντικών Αναλύσεων (Υπουργείο Εθνικής Άμυνας), της εταιρείας PRC Group και του Συνδέσμου Ελληνικών Βιομηχανιών αντίστοιχα.

85. Βλ. Αλίκη Μουρίκη, 2005β.

86. Περισσότερα για το θέμα αυτό βλ. στα Μαρία Στρατηγάκη, 2003, και Μαρία Καραμεσίνη, 2005.

87. Βλ. Maria Karamessini, 2005β.

Με την εξέταση των σημαντικότερων έμφυλων όψεων της αμειβόμενης εργασίας και της κοινωνικής ασφάλισης ολοκληρώθηκε στο κεφάλαιο αυτό η διερεύνηση των δύο «παραδοσιακών» πεδίων άσκησης της κοινωνικής πολιτικής, δηλαδή της οικογένειας και της αγοράς εργασίας. Στα επόμενα δύο κεφάλαια εξετάζονται δύο άλλα πεδία άσκησης της κοινωνικής πολιτικής, το πρόβλημα της βίας κατά των γυναικών και η σύγχρονη μετανάστευση των γυναικών. Παρότι «νέα», τα πεδία αυτά συνδέονται άμεσα με την οικογένεια και την αγορά εργασίας. Η βία κατά των γυναικών ασκείται και στους δύο χώρους, τον ιδιωτικό και τον δημόσιο, και η εργασία των μεταναστριών «αμφισβητεί» τα όριά τους, όταν στο χώρο της οικογένειας η μη αμειβόμενη εργασία κάποιων γυναικών μετατρέπεται σε απασχόληση κάποιων άλλων.

Βία κατά των γυναικών

Η βία κατά των γυναικών¹ συνιστά παραβίαση των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ειδικότερα της σωματικής, ψυχολογικής και διανοητικής ακεραιότητας. Στην Ελλάδα μετά τη μεταπολίτευση η βία κατά των γυναικών, ιδιαίτερα η συζυγική βία και ο βιασμός, καταγγέλθηκε ως κοινωνικό πρόβλημα και αποτέλεσε αντικείμενο κινητοποιήσεων του γυναικείου και φεμινιστικού κινήματος. Αργότερα, η κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού και τα νέα μεταναστευτικά ρεύματα από τις αναπτυσσόμενες χώρες προκάλεσαν έξαρση της εμπορίας και διακίνησης γυναικών με σκοπό τη σεξουαλική εκμετάλλευση, μορφή βίας κατά των γυναικών που μέχρι τότε αντιμετωπιζόταν ως μεμονωμένο φαινόμενο.

Τα τελευταία 20 χρόνια τα κράτη της ΕΕ και οι υπερεθνικοί οργανισμοί ανέπτυξαν σταδιακά νομοθετικό πλαίσιο και πολιτικές για τον περιορισμό όλων των μορφών της βίας κατά των γυναικών ως τμήμα των πολιτικών για την ισότητα των φύλων, την κοινωνική πολιτική ή τη δίωξη του οικονομικού εγκλήματος.² Στην Ελλάδα η ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης και των φορέων άσκησης πολιτικής εντάθηκε τελευταία, με αποτέλεσμα να ολοκληρωθεί το νομοθετικό πλαίσιο και να αναγνωριστεί η βία ως κοινωνικό πρόβλημα δημόσιου ενδιαφέροντος. Πολύ μετά την ποινικοποίηση του βιασμού (Ν. 1419 / 1984), ρυθμίστηκε νομοθετικά το έγκλημα της εμπορίας ανθρώπων (Ν. 3064 / 2002) και πρόσφατα, το 2006, η σεξουαλική παρενόχληση στο χώρο εργασίας (Ν. 3488 / 2006) και η ενδοοικογενειακή βία και ο βιασμός μέσα στο γάμο (Ν. 3500 / 2006).

1. Τον όρο χρησιμοποιεί ο ΟΗΕ. Εναλλακτικοί όροι είναι η «σεξιστική βία», «ανδρική βία» ή «βία λόγω φύλου». Σε όλους αυτούς τους όρους περιλαμβάνονται η σεξουαλική, ψυχολογική, οικονομική, λεκτική και άλλες μορφές βίας που ασκούνται στις γυναίκες λόγω φύλου.
2. Για τον εκτενή κατάλογο της νομοθεσίας στον τομέα της βίας λόγω φύλου βλ. Council of Europe, 2001.

Στην πρώτη ενότητα του κεφαλαίου (5.1) παρουσιάζονται συνοπτικά ορισμένες φεμινιστικές θεωρήσεις της βίας κατά των γυναικών και του ρόλου της στη διαμόρφωση των έμφυλων κοινωνικών ιεραρχιών, καθώς και οι διεθνείς και ευρωπαϊκοί ορισμοί του φαινομένου. Στις επόμενες τέσσερις ενότητες εξετάζονται οι τέσσερις μορφές βίας που θεωρήθηκαν πιο σημαντικές για την ελληνική περίπτωση:³ η συζυγική κακοποίηση (5.2), η σεξουαλική παρενόχληση στο χώρο εργασίας (5.3), η εμπορία και διακίνηση γυναικών με σκοπό τη σεξουαλική εκμετάλλευση (5.4) και ο βιασμός (5.5), δίνοντας έμφαση στην έκταση του προβλήματος, τις δυσκολίες καταγγελίας, την ισχύουσα νομοθεσία και τα προβλήματα άσκησης πολιτικής για την αντιμετώπισή τους. Στην τελευταία ενότητα του κεφαλαίου (5.6) αποτιμώνται οι υφιστάμενες δομές υποστήριξης των θυμάτων και οι πολιτικές που ασκούνται στην Ελλάδα.

5.1 Φεμινιστικές θεωρήσεις, μορφές και διεθνείς ορισμοί

Οι φεμινιστικές προσεγγίσεις της βίας κατά των γυναικών έλκουν τις θεωρητικές καταβολές τους από τις σύγχρονες αναλύσεις της ανθρώπινης σεξουαλικότητας ως *κοινωνικής κατασκευής* και *πεδίου άσκησης σχέσεων εξουσίας*. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι, σύμφωνα με την κλασική ψυχαναλυτική θεωρία, η σεξουαλικότητα είναι ένστικτο απόλυτα συνυφασμένο με τη βιολογία του ανθρώπινου είδους. Το σεξουαλικό ένστικτο (*libido*) προϋπάρχει της κοινωνίας και λειτουργεί ως κινητήρια δύναμη του ανθρώπινου πολιτισμού, αφού με την καταπίεσή του η ανθρώπινη ενέργεια κατευθύνεται σε άλλους δημιουργικούς στόχους. Το κατ' αρχάς πολύμορφο ανθρώπινο σεξουαλικό ένστικτο με την ανάπτυξη του παιδιού και την κοινωνικοποίηση προσανατολίζεται σε άτομα του άλλου φύλου. Αυτό γίνεται μέσω της διαδικασίας ταύτισης του παιδιού με το γονέα του ίδιου φύλου και της καταπίεσης της ομοφυλόφιλης επιθυμίας.⁴

Η μαρξιστική θεωρία πρόσθεσε στην ανάλυση της σεξουαλικότητας τη διάσταση της κοινωνικής κατασκευής και της ένταξής της σε συγκεκριμένες ιστορικοοικονομικές σχέσεις εκμετάλλευσης.⁵ Ακόμα, ο Φουκώ ανέ-

3. Σύμφωνα με τις γυναικείες οργανώσεις στην ΕΕ και την Ελλάδα. Βλ. Καίτη Παπαρήγα Κωσταβάρα, 2004α, και Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών, 2000.

4. Ενδεικτικά βλ. Sigmund Freud, 1977.

5. Βλ. Wilhelm Reich, 1972 (ελληνόγλωσση βιβλιογραφία).

λυσε τη σεξουαλικότητα ως κοινωνική κατασκευή η οποία υπαγορεύεται από τη χρήση του λόγου που εκφράζει και αναπαράγει θεσμικά παγιωμένες κοινωνικές πρακτικές. Με αυτή τη λογική η σεξουαλικότητα δεν μπορεί να καταπιεστεί, γιατί είναι βιολογικό ένστικτο, ωστόσο μπορεί να ελεγχθεί με πολιτικές διαδικασίες άσκησης εξουσίας. Ο έλεγχος του ανθρώπινου σώματος μέσω της άσκησης φυσικής βίας αποτελεί σημαντικό μηχανισμό νομιμοποίησης της κρατικής εξουσίας.⁶

Οι ριζοσπαστικές φεμινιστικές θεωρίες συνέδεσαν άμεσα την κοινωνική ρύθμιση της ανθρώπινης σεξουαλικότητας με την πατριαρχία, υποστηρίζοντας ότι οι άνδρες επιβάλλουν τους κανόνες της σεξουαλικής έκφρασης των γυναικών και τις υποβιβάζουν σε σεξουαλικά αντικείμενα χωρίς να παίρνουν υπόψη τους ούτε τι αισθάνονται ούτε πώς σκέφτονται. Η θέση της *σεξουαλικότητας* στις φεμινιστικές προσεγγίσεις του συστήματος της πατριαρχίας ήταν ό,τι η *εργασία* στη μαρξιστική ανάλυση του καπιταλιστικού συστήματος, δηλαδή πεδίο και εργαλείο άσκησης εξουσίας. Οι μορφές που παίρνει η ανθρώπινη σεξουαλικότητα είναι άμεσα συνδεδεμένες με τη μορφή των έμφυλων σχέσεων σε κάθε κοινωνία. Η κυριαρχία των ανδρών και η υποταγή των γυναικών χαρακτηρίζουν τον τρόπο έκφρασης του ερωτισμού, ο οποίος στη συνέχεια συμβάλλει στην κατασκευή του φύλου ως κοινωνικής σχέσης. Σε αυτό το πλαίσιο σχέσεων, η *ετεροφυλοφιλία* αποτελεί την κυρίαρχη έκφραση της ανθρώπινης σεξουαλικότητας στις σύγχρονες κοινωνίες και παράλληλα την υλική βάση της πατριαρχίας και όχι μια ελεύθερη προσωπική επιλογή των ανδρών και των γυναικών.⁷

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η άσκηση της βίας κατά των γυναικών είναι μια *σεξιστική* πρακτική που καθορίζει τη μορφή της ανδρικής εξουσίας και συμβάλλει στη διατήρηση της έμφυλης κοινωνικής ιεραρχίας. Δηλαδή η άσκηση της βίας κατά των γυναικών, και ιδιαίτερα της σεξουαλικής βίας, δεν αποτελεί *ιδιομορφία* της ατομικής συμπεριφοράς κάποιων μεμονωμένων βίαιων ανδρών, αλλά *μηχανισμό κοινωνικής νομιμοποίησης* της ανδρικής υπεροχής. Η άμεση σύνδεση της βίας κατά των γυναικών με την έμφυλη συγκρότηση της κοινωνίας αμφισβήτησε τόσο τις ψυχολογικές ερμηνείες που βασιζόνταν σε ατομικά ψυχολογικά χαρακτηριστικά των βίαιων ανδρών, όσο και τις μαρξιστικές αναλύσεις που απέδι-

6. Βλ. Μισέλ Φουκώ, 1993.

7. Βλ. Catharine MacKinnon, 1979, Kate Millet, 1971, και Adrienne Rich, 1976.

δαν την ανδρική βία στην οικονομική εκμετάλλευση, «καθαγιάζοντας» την εργατική τάξη. Οι φεμινιστικές αναλύσεις και έρευνες έδειξαν με πολλούς τρόπους ότι όλες οι μορφές βίας κατά των γυναικών έχουν τεράστιες κοινωνικές διαστάσεις και δεν περιορίζονται σε συγκεκριμένες κοινωνικές τάξεις. Ακόμα, η σεξιστική βία είναι συχνά ανεκτή ως στοιχείο της πρακτικής των κρατικών θεσμών, όπως είναι η αστυνομία και ο στρατός, καθώς επίσης και των κοινωνικών θεσμών, όπως η οικογένεια, η απασχόληση, το εκπαιδευτικό σύστημα και το σύστημα υγείας.

Μορφές βίας κατά των γυναικών

Οι μορφές εκδήλωσης της ανδρικής υπεροχής διαφοροποιήθηκαν ιστορικά ανάλογα με τις πολιτισμικές και θρησκευτικές παραδόσεις. Η βία κατά των γυναικών και ο έλεγχος του σώματός τους έλαβαν ακραίες μορφές στο πέρασμα των αιώνων, χρησιμοποιώντας πολλές και διαφορετικές μεθόδους: τη χρήση τεχνολογικών μέσων, όπως οι ζώνες αγνότητας του Μεσαίωνα, τον σωματικό ακρωτηριασμό, όπως η κλειτοριδεκτομή,⁸ τον εθνικιστικό φανατισμό με σκοπό τον εξευτελισμό των ηττημένων, όπως οι ομαδικοί βιασμοί σε καιρό πολέμου, και τον ψυχοκοινωνικό καταναγκασμό που επιβάλλει την ανοχή των γυναικών στην κακοποίησή τους μέσα στη σύγχρονη συζυγική οικογένεια. Ο βιασμός εντός και εκτός του γάμου, η σεξουαλική βία, τα εγκλήματα τιμής, η αιμομιξία, η πορνεία και η εμπορία και διακίνηση των γυναικών με σκοπό τη σεξουαλική εκμετάλλευση (trafficking), καθώς και οι βίαιοι ιατρικοί χειρισμοί κατά τον τοκετό και οι εξαναγκαστικές αμβλώσεις αποτελούν μερικές ακόμα εκφράσεις της βίας κατά των γυναικών.

Βία κατά των γυναικών θεωρούνται επίσης και μορφές χειραγώγησης της σεξουαλικότητάς τους οι οποίες δεν εμπεριέχουν αναγκαστικά σωματική βία. Τέτοιες είναι η ταύτιση της σεξουαλικότητας των γυναικών με την αναπαραγωγή, η απαγόρευση των αμβλώσεων, η μονομερής απαγόρευση εξωσυζυγικών σχέσεων των γυναικών στις σύγχρονες οικογένειες, η συζυγική ψυχολογική κακοποίηση, η ηθική παρενόχληση στο χώρο εργασίας κ.ά. Αυτές οι μορφές βίας ασκούνται μέσω οικονομικών, ηθικών και ψυχολογικών εκβιασμών και συχνά προκαλούν στα θύματα μεγαλύτερες βλάβες και επιβαρύνσεις, όπως χαμηλή αυτοεκτίμηση και

8. Εκτιμάται ότι 3 εκατομμύρια κορίτσια και γυναίκες το χρόνο αντιμετωπίζουν τον κίνδυνο κλειτοριδεκτομής. Βλ. UNICEF, 2005.

κατάθλιψη, απ' ό,τι η απλή σωματική βία. Λόγω τέτοιων καταστάσεων, οι γυναίκες εγκλωβίζονται σε συνθήκες απόλυτης υποτέλειας και εξάρτησης από τους άνδρες, με αποτέλεσμα να αδυνατούν να ασκήσουν τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματά τους, όπως είναι η ελεύθερη πρόσβαση στην εργασία, την πολιτική δράση, την κοινωνική ζωή και την προσωπική ικανοποίηση.

Διεθνείς ορισμοί

Ως αποτέλεσμα των αγώνων του δεύτερου κύματος του φεμινιστικού κινήματος τις δεκαετίες 1960 και 1970, η βία κατά των γυναικών αναγνωρίστηκε ως μείζον κοινωνικό πρόβλημα σε όλα τα επίσημα κείμενα πολιτικής των διεθνών και ευρωπαϊκών οργανισμών, καθώς και πολλών εθνικών κυβερνήσεων. Η αναγνώριση αυτή έγινε υπό το φως των πολιτικών για την προώθηση της ισότητας των φύλων και της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η βία κατά των γυναικών θεωρήθηκε πράξη κατά της ισονομίας και της κοινωνικής ευημερίας, καθώς και εμπόδιο για την οικονομική ανάπτυξη, επειδή στερεί από την πλειονότητα των πολιτών, τις γυναίκες, τη δυνατότητα να ζουν και να εργάζονται ελεύθερα, χωρίς φόβο, αξιοποιώντας πλήρως τις ευκαιρίες προσωπικής ολοκλήρωσης και ικανοποίησης.

Το 1979 ψηφίζεται στον ΟΗΕ η Διεθνής Σύμβαση «για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων κατά των γυναικών (CEDAW)», που έχει ισχύ νόμου στις χώρες που την επικύρωσαν.⁹ Στη Σύμβαση γίνεται ειδική αναφορά μόνο στην εμπορία και την πορνεία των γυναικών (άρθρο 6), για τις οποίες τα κράτη που θα την επικυρώσουν πρέπει να πάρουν μέτρα (και νομοθετικά) για την καταστολή τους.¹⁰ Το 1993 στο πρώτο εξειδικευμένο

9. Βλ. United Nations, 1979. Η σύμβαση τέθηκε σε ισχύ στην Ελλάδα με το Ν. 1342 / 1983. Για διεξοδικές αναλύσεις του ρόλου του ΟΗΕ (και της CEDAW) στην προώθηση των γυναικών ως στοιχείου ανάπτυξης και ισότητας βλ. Αλίκη Γιωτοπούλου Μαραγκοπούλου (επιμ.), 1998.

10. Τη σύμβαση ακολούθησε προαιρετικό πρωτόκολλο το 1999 (United Nations, 1999), στο οποίο ρυθμίζεται ο τρόπος εφαρμογής της, συμπεριλαμβανομένης και της δυνατότητας καταγγελίας του κράτους από πολίτες. Κάθε κράτος οφείλει να καταρτίζει περιοδικές εκθέσεις, που υπόκεινται στη διαδικασία εξέτασης εκ μέρους ειδικής επιτροπής, η οποία συγκροτείται στο πλαίσιο του ΟΗΕ. Στην Ελλάδα έχουν καταρτιστεί μέχρι σήμερα έξι εθνικές εκθέσεις. Η τελευταία έγινε για το διάστημα 2001-2004 (Γενική Γραμματεία Ισότητας, 2006).

κείμενο του ΟΗΕ για τη βία κατά των γυναικών, τη «Διακήρυξη για την εξάλειψη της βίας κατά των γυναικών»,¹¹ ορίζεται η βία κατά των γυναικών ως παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Είχε μόλις προηγηθεί η αναγνώριση των δικαιωμάτων των γυναικών ως ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην Παγκόσμια Διάσκεψη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα στη Βιέννη. Σε αυτή υπήρξε κοινή παραδοχή ότι παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων μπορεί να συντελεστεί και στον ιδιωτικό χώρο, σε αντίθεση με την επικρατούσα έως τότε άποψη ότι μόνο ο δημόσιος χώρος και οι σχέσεις ατόμου-κράτους στοιχειοθετούσαν πεδίο παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.¹² Ο ΟΗΕ για να τονίσει τη σημασία που δίνει στην καταπολέμηση της βίας ανακήρυξε το 1981 την 25η Νοεμβρίου Παγκόσμια Ημέρα Δράσης για την εξάλειψη της βίας κατά των γυναικών.

Το 1995 στο «Πρόγραμμα Δράσης (Πλατφόρμα) της 4ης Παγκόσμιας Διάσκεψης του ΟΗΕ» για τις γυναίκες, που έγινε στο Πεκίνο, ορίζεται ότι:

Η βία κατά των γυναικών είναι η έκφραση της ιστορικά διαπιστωμένης ανισότητας στις σχέσεις ισχύος μεταξύ ανδρών και γυναικών, που οδήγησε στην κυριαρχία των ανδρών επί των γυναικών και στις διακρίσεις κατά των γυναικών, με αποτέλεσμα την παρεμπόδιση της ανάπτυξής τους, και αποτελεί παραβίαση των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών των γυναικών και τις εμποδίζει να απολαμβάνουν αυτά τα δικαιώματα και τις ελευθερίες.¹³

Στο ίδιο κείμενο ορίζεται η βία ως:

Κάθε βίαιη ενέργεια που βασίζεται στο φύλο και έχει αποτέλεσμα, ή μπορεί να έχει αποτέλεσμα, τη φυσική, σεξουαλική ή ψυχολογική βλάβη ή πόνο στις γυναίκες, περιλαμβανομένων και των απειλών τέτοιων ενεργειών, καθώς επίσης και την εξαναγκαστική ή αυθαίρετη στέρηση της ελευθερίας, ανεξάρτητα από το αν αυτή συμβαίνει στον δημόσιο ή ιδιωτικό χώρο.¹⁴

Στο Πρόγραμμα Δράσης περιλαμβάνεται και κατάλογος μορφών φυσικής, σεξουαλικής και ψυχολογικής βίας που ασκούνται στην οικογένεια, την

11. Βλ. United Nations, 1993.

12. Βλ. Καίτη Παπαρήγα Κωσταβάρα, 2004α.

13. Βλ. United Nations, 1996, και συγκεκριμένα παρ. 118 και 112 αντίστοιχα, όπως έχει μεταφραστεί στην εισηγητική έκθεση στο Σχέδιο Νόμου για την πρόληψη και την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας του 2002.

14. Παρ. 113 (μτφρ. της συγγραφέα).

κοινότητα και διαπράττονται ή γίνονται ανεκτές από το κράτος, ενώ επισημαίνεται ότι ο κατάλογος δεν είναι εξαντλητικός. Σε αυτόν περιλαμβάνονται η συζυγική κακοποίηση, η αιμομιξία, ο βιασμός, οι επιβλαβείς πολιτισμικές και θρησκευτικές πρακτικές, όπως η κλειτοριδεκτομή, η σεξουαλική παρενόχληση, η πορνεία, η εμπορία γυναικών, η πορνογραφία, τα εγκλήματα τιμής και άλλες μορφές βίας λόγω φύλου.

Στην ίδια κατεύθυνση με τον ΟΗΕ, το Συμβούλιο της Ευρώπης ανέπτυξε σειρά από δράσεις για την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών.¹⁵ Το 2002 ψήφισε Σύσταση για την προστασία των γυναικών από τη βία που ασκείται σε βάρος τους, στην οποία προτείνει μέτρα που μπορούν να συμβάλουν αποτελεσματικά στην προστασία των συμφερόντων των θυμάτων, στη διασφάλιση των δικαιωμάτων τους και στην πρόληψη κάθε μορφής βίας σε βάρος των γυναικών. Η Σύσταση περιέχει επίσης ορισμό της σεξουαλικής βίας, σύμφωνα με τον οποίο περιλαμβάνονται όλες οι σεξουαλικές δραστηριότητες που γίνονται χωρίς τη συναίνεση του θύματος.¹⁶ Το Συμβούλιο της Ευρώπης εξέτασε την εφαρμογή της σε 38 κράτη μέλη του και πρότεινε δείκτες και καλές πρακτικές,¹⁷ ενώ παράλληλα οργάνωσε κοινοβουλευτική καμπάνια για την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών το 2007.

Οι ορισμοί, το πνεύμα και οι διατάξεις των παραπάνω κειμένων δεν είχαν την ίδια ανταπόκριση στην Ευρωπαϊκή Ένωση, στην οποία δεν αναπτύχθηκε νομοθετικό πλαίσιο στον τομέα της βίας κατά των γυναικών, λόγω της απουσίας οποιασδήποτε σχετικής αρμοδιότητας από τη Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο υιοθέτησε πολλά ψηφίσματα και εκθέσεις από το 1986 μέχρι σήμερα¹⁸ και μετά την

15. Βλ. Council of Europe, 1998.

16. Βλ. Council of Europe, 2002.

17. Βλ. Council of Europe, 2005β.

18. Το πρώτο ήταν το Ψήφισμα του Συμβουλίου κατά της βίας των γυναικών (ΕΕ C 176 / 1986), ενώ ακολούθησαν το Ψήφισμα για την πορνογραφία (ΕΕ C 20 / 1994), το Ψήφισμα για τις παραβιάσεις των ελευθεριών και των θεμελιωδών δικαιωμάτων των γυναικών (ΕΕ C 205 / 1994), το Ψήφισμα για την παράνομη διακίνηση ανθρώπων (ΕΕ C 32 / 1996), το Ψήφισμα σχετικά με την ανάγκη διεξαγωγής εκστρατείας σε επίπεδο ΕΕ για τη μηδενική ανοχή της βίας κατά των γυναικών (ΕΕ C 304 / 1997) και το Ψήφισμα για τη σωματεμπορία γυναικών προς σεξουαλική εκμετάλλευση (ΕΕ C 14 / 1998). Το πλέον πρόσφατο κείμενο είναι η Έκθεση και το Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου σχετικά με τις στρατηγικές πρόληψης της εμπορίας γυναικών και παιδιών ευάλωτων στη σεξουαλική εκμετάλλευση [Ρ6_ΤΑ (2006) 0005].

Παγκόσμια Διάσκεψη Γυναικών το 1995 η Ευρωπαϊκή Επιτροπή σχεδίασε εξειδικευμένα προγράμματα και ανέλαβε πρωτοβουλίες για την ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης.

Η έλλειψη αρμοδιότητας της ΕΕ στον τομέα της βίας κατά των γυναικών αμφισβητήθηκε από πολλές φεμινίστριες νομικούς, οι οποίες υποστήριξαν ότι τουλάχιστον η βία που ασκείται στον δημόσιο χώρο θα μπορούσε εύκολα να θεωρηθεί *διάκριση στη βάση του φύλου*, εφόσον εμποδίζει τις γυναίκες να απολαύσουν τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις βασικές ελευθερίες. Εξάλλου, ως διακρίσεις θα έπρεπε να αντιμετωπιστούν και οι προκαταλήψεις και τα παραδοσιακά στερεότυπα του φύλου που θεωρούν τις γυναίκες κατώτερες από τους άνδρες και «επιτρέπουν», ως εκ τούτου, την άσκηση βίας εναντίον τους.¹⁹

Οι διεθνείς συμβάσεις και ορισμοί του ΟΗΕ και οι πολιτικές και συστάσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης δεν βρήκαν άμεση ανταπόκριση ούτε στην ελληνική έννομη τάξη. Μέχρι το 2002, οπότε ρυθμίστηκε νομοθετικά η εμπορία των ανθρώπων, το *Ελληνικό Δίκαιο* δεν περιείχε ειδικές αναφορές σε μορφές βίας κατά των γυναικών, με εξαίρεση τον εξώγαμο βιασμό. Η ποινική πρόβλεψη εξαντλούνταν σε γενικές διατάξεις του Ποινικού Κώδικα και η καταδίκη των δραστών επιβαλλόταν όταν αυτοί προσέβαλλαν βασικά έννομα αγαθά, όπως η ζωή, η σωματική ακεραιότητα του προσώπου, η τιμή κ.λπ. Η σεξουαλική βία διωκόταν ως σωματική βλάβη, ασέλγεια, λόγω ή έργω εξύβριση (Ποινικός Κώδικας), ακόμα και ως προσβολή της προσωπικότητας (Αστικός Κώδικας) ανάλογα με το βαθμό των κακώσεων που είχε προκαλέσει στο θύμα.²⁰ Ο ιδιαίτερος, ωστόσο, χαρακτήρας της βίας κατά των γυναικών, είτε τελούνταν στον ιδιωτικό χώρο, την οικογένεια, είτε στον δημόσιο χώρο, τον τόπο εργασίας, υπαγόρευε ειδική αντιμετώπιση εκ μέρους του Δικαίου και της κοινωνικής πολιτικής και μάλιστα για καθεμία από τις τέσσερις μορφές της που εξετάζονται παρακάτω.

19. Βλ. Καίτη Παπαρρήγα Κωσταβάρα, 2005α, σ. 2.

20. Πιο συγκεκριμένα, στο Ποινικό Δίκαιο για τη στοιχειοθέτηση της υπόστασης του εγκλήματος απαιτείται η ύπαρξη συγκεκριμένης σωματικής βίας και μάλιστα τέτοιας μορφής και έντασης που να προκαλεί σοβαρές βλάβες στο σώμα της κακοποιημένης γυναίκας. Τέτοια όμως αξιολόγηση της βίας από το νόμο σημαίνει ότι δεν λαμβάνει υπόψη του τη βλάβη στο σύνολο των συνεπειών της, αγνοεί δηλαδή τη βασική συνέπεια, την ψυχολογική βλάβη, η οποία στις περισσότερες περιπτώσεις είναι η σοβαρότερη (Αθηνά Γούλιαρου, 2000β).

5.2 Συζυγική βία, κακοποίηση

Έκταση και δυσκολίες αντιμετώπισης

Η συζυγική βία είναι μια μορφή *ενδοοικογενειακής βίας*. Με τον όρο αυτό περιγράφονται όλες οι μορφές βίας τις οποίες ασκούν τα ισχυρότερα μέλη της οικογένειας απέναντι στα ασθενέστερα, περιλαμβάνει δηλαδή και τη βία των ενηλίκων απέναντι στα παιδιά και τους ηλικιωμένους.²¹ Η συζυγική βία είναι η σεξουαλική, οικονομική και ψυχολογική βία που ασκούν οι σύζυγοι / σύντροφοι απέναντι στις συζύγους / συντρόφισσές τους και αποτελεί την πιο συνηθισμένη μορφή βίας κατά των γυναικών. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση μία στις πέντε γυναίκες υπήρξε θύμα ξυλοδαρμού τουλάχιστον μία φορά στη ζωή της από τον νυν ή τον πρώην άνδρα / σύντροφό της και, αν συνυπολογιστούν όλες οι μορφές βίας, ο αριθμός φτάνει τις μία στις δύο γυναίκες. Επίσης, μία στις δύο γυναίκες που δολοφονούνται κάθε χρόνο είναι θύμα του νυν ή του πρώην άνδρα / συντρόφου της (στη Γαλλία δολοφονείται μία γυναίκα κάθε τρεις ημέρες και στην Ισπανία μόνο το 2006 δολοφονήθηκαν 76 γυναίκες).²²

Στην Ελλάδα έρευνα του Κέντρου Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ), το 2003, έδειξε ότι το 56% των ερωτηθεισών γυναικών είχαν βιώσει κάποια μορφή λεκτικής ή και ψυχολογικής βίας, το 3,6% είχαν υποστεί σωματική βία²³ και το 3,5% είχαν εξαναγκαστεί σε σεξουαλική επαφή. Επιπλέον, από τις γυναίκες που είχαν υποστεί βία στις σχέσεις τους κατά το παρελθόν το 28% παραμένουν και σήμερα θύματα βίας. Η έρευνα έδειξε επίσης ότι τα περιστατικά βίας δεν ήταν συνέπεια της χρήσης αλκοόλ ή άλλων τοξικών ουσιών και ότι το 56,2% των γυναικών που είχαν υποστεί βία είχαν πέσει θύματα κακομεταχείρισης για πάνω από δέκα χρόνια.²⁴ Παλιότερη ιατρική έρευνα στην Ελλάδα έδειξε ότι οι περισσότερες περιπτώσεις κακοποίησης αφορούν γυναίκες ηλικίας 26 έως 35 ετών, προκάλεσαν κακώσεις στο κεφάλι και οι δράστες είναι σύζυγοι.²⁵

21. Βλ. Ελένη Αγάθωνος Γεωργοπούλου, 1990.

22. Στοιχεία από την ευρωπαϊκή καμπάνια «Σπάστε τη σιωπή» (βλ. Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας, 2000) και την ανακοίνωση του Ευρωπαϊκού Λόμπυ Γυναικών για την Παγκόσμια Ημέρα Δράσης για την εξάλειψη της βίας κατά των γυναικών (βλ. European Women's Lobby, 2006).

23. Σημαντικός αριθμός γυναικών δεν αξιολογεί ως σωματική βία τις ελαφρές σωματικές βλάβες, όπως χαστουκία, σπρωξιματα, τράβηγμα μαλλιών, τσιμπήματα κ.λπ.

24. Βλ. Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας, 2003.

25. Βλ. Σωτήρης Δρίτσας κ.ά., 1992.

Οι περισσότερες γυναίκες δύσκολα φτάνουν μέχρι την καταγγελία, γιατί βρίσκονται εγκλωβισμένες στο αδιέξοδο που δημιουργεί ο «κύκλος της συζυγικής βίας». Σε αντίθεση με τις άλλες μορφές σεξουαλικής βίας, η συζυγική βία χαρακτηρίζεται από *επαναληπτικότητα*. Η επιθετικότητα των ανδρών αναπτύσσεται με αφορμή διενέξεις σχετικά με καθημερινές λειτουργίες της οικογένειας (διαχείριση ιδιοκτησίας, ανατροφή παιδιών, κοινωνικές υποχρεώσεις κ.λπ.) και απορρέει από τις οικονομικές και συναισθηματικές εξαρτήσεις του ζευγαριού. Το «σπάσιμο» του κύκλου της βίας είναι μια πολύ δύσκολη και επίπονη διαδικασία, η οποία συχνά επιτυγχάνεται μόνο με την οριστική διάλυση της συζυγικής σχέσης. Λόγω του ότι η συζυγική βία ασκείται μέσα στην οικογένεια, της οποίας η λειτουργία μπορεί να διαταραχθεί όταν διωχτούν οι δράστες, μεγάλο μέρος των περιστατικών δεν καταγγέλλονται ποτέ. Ακόμα, πολλές γυναίκες που κατέφυγαν στα νοσοκομεία ή την αστυνομία για να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα, συνάντησαν εκ μέρους των στελεχών και των αστυνομικών προκατειλημμένες συμπεριφορές σχετικά με το ρόλο της οικογένειας. Έτσι, αποθαρρύνθηκαν να καταθέσουν έγκληση κατά των δραστών με τη δικαιολογία ότι αυτό θα οδηγούσε στη διάλυση του γάμου και, αν υπάρχουν παιδιά, στην εγκατάλειψή τους από τον πατέρα. Συχνά οι αστυνομικοί όχι μόνο δεν πληροφορούν σωστά τις γυναίκες για τα δικαιώματά τους, αλλά πολλές φορές ενθαρρύνουν τους δράστες να καταθέσουν αντίθετη έγκληση, π.χ. για εξύβριση και απειλή.²⁶

Η *συμβουλευτική στήριξη* των κακοποιημένων γυναικών που επιχειρούν δημόσιοι φορείς και γυναικείες οργανώσεις γίνεται σε πολύ δύσκολες συνθήκες και οι σύμβουλοι βρίσκονται συνεχώς μπροστά σε έναν διπλό στόχο. Από τη μία πρέπει να ενισχύσουν τη δυνατότητα των γυναικών να αντιδράσουν ως υποκείμενα με βούληση και αυτοπεποίθηση και από την άλλη χρειάζεται να τις βοηθήσουν να αντιμετωπίσουν κάποιες από τις άμεσες ανάγκες τους.²⁷ Συχνά οι γυναίκες δεν είναι επαρκώς ανεξάρτητες οικονομικά ούτε και ώριμες ψυχολογικά να πάρουν την πρωτοβουλία να καταγγείλουν τη βίαιη πράξη και να έρθουν σε ρήξη με τους δράστες-συζύγους τους. Η καταγγελία ενέχει τον κίνδυνο να μείνουν

χωρίς οικονομικά και κοινωνικά στηρίγματα, αντιμετωπίζοντας τις συνέπειες των κοινωνικών προκαταλήψεων που επιβαρύνουν τις μονογονεϊκές οικογένειες. Εξάλλου, οι κοινωνικές υπηρεσίες υπολειπονται και διαθέτουν ελλιπές νομοθετικό οπλοστάσιο, για να στηρίξουν ουσιαστικά τις γυναίκες που αποφασίζουν να καταγγείλουν τη συζυγική βία. Ακόμα και σε χώρες με ισχυρό κράτος πρόνοιας δεν παρέχεται η απαραίτητη οικονομική υποστήριξη στις γυναίκες θύματα, ώστε να εξασφαλίσουν την οικονομική ανεξαρτησία τους από τους βίαιους άνδρες. Η αστυνομία δεν παρεμβαίνει ριζικά εναντίον των δραστών παρά μόνο στις περιπτώσεις που απειλείται η ζωή της συζύγου και των παιδιών.²⁸

Το ελληνικό νομοθετικό πλαίσιο

Μέχρι το 2006 στην Ελλάδα η συζυγική βία διωκόταν μόνο ως κοινή σωματική βλάβη,²⁹ εφόσον δεν αναγνωριζόταν ούτε καν το έγκλημα του βιασμού μέσα στην οικογένεια. Η έννοια της σωματικής βλάβης δεν περιλάμβανε ούτε την ψυχολογική ούτε την οικονομική βία, που συνοδεύουν συχνά τη σωματική βία, με αποτέλεσμα να βρίσκεται εκτός νομικής κάλυψης μεγάλος αριθμός περιστατικών συζυγικής βίας.³⁰ Το Οικογενειακό Δίκαιο που αναμορφώθηκε με το Νόμο 1329 / 1983 δεν περιέλαβε καμιά αναφορά στη συζυγική βία. Ωστόσο, στις περιπτώσεις έκρυθμης συζυγικής σχέσης, και τέτοια ήταν η βίαιη συμπεριφορά του συζύγου, η σύζυγος μπορούσε να ζητήσει έννομη προστασία και το δικαστήριο να επιβάλει μέτρα για την προστασία της, όπως η απομάκρυνση του συζύγου και η παραχώρηση της συζυγικής στέγης κατά το χρόνο της διάστασης.³¹ Η υιοθέτηση ισχυρού νομοθετικού πλαισίου και η χρηματοδότηση πολιτικών αρωγής στα θύματα εξακολουθούν να αποτελούν διεκδικήσεις του γυναικείου κινήματος, αφού ούτε η πρόσφατη νομοθετική ρύθμιση (Ν. 3500 / 2006) δεν θεωρείται επαρκής για την αντιμετώπιση του μεγάλου αυτού κοινωνικού προβλήματος.

Μετά το 1995, η καταπολέμηση της συζυγικής βίας αναδείχτηκε σε προτεραιότητα της κοινωνικής πολιτικής σε ευρωπαϊκό επίπεδο, σε συνέχεια της μεγάλης έκτασης που έλαβε το ζήτημα αυτό στις εργασίες του

28. Βλ. Jalna Hamner & Sheila Saunders, 1984.

29. Άρθρα 308-312 του Ποινικού Κώδικα.

30. Βλ. Καίτη Παπαρρήγα Κωσταβάρα, 1996.

31. Βλ. Αθηνά Κοτζάμπαση, 1998.

26. Βλ. Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών, 2000.

27. Σχετικά με τις μεθόδους αντιμετώπισης των γυναικών θυμάτων της συζυγικής βίας από τις ψυχολόγους βλ. Λίμπυ Τάτα Αρσέλ, υπό έκδοση.

ΟΗΕ κατά την Παγκόσμια Διάσκεψη Γυναικών. Σε αυτό το πλαίσιο η Ευρωπαϊκή Ένωση συμπεριέλαβε στην πολιτική της για την Εσωτερική Ασφάλεια και τη Δικαιοσύνη και το πεδίο της βίας κατά των γυναικών.³² Πολυάριθμα συνέδρια και ευρωπαϊκές καμπάνιες οργανώθηκαν την περίοδο αυτή,³³ με αποτέλεσμα να ψηφιστούν νόμοι για την ενδοοικογενειακή βία σε ορισμένα κράτη μέλη της ΕΕ και να αναθερμανθεί και στην Ελλάδα το αίτημα για νομοθετική ρύθμιση της συζυγικής βίας.

Το 2002 διυπουργική επιτροπή³⁴ επεξεργάστηκε Σχέδιο Νόμου «για την πρόληψη και την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας», το οποίο όμως ποτέ δεν κατατέθηκε στη Βουλή παρά τις επανειλημμένες πολιτικές υποσχέσεις της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ. Στην εισηγητική έκθεση οριζόταν ως ενδοοικογενειακή βία:

Οποιαδήποτε παράνομη πράξη, παράλειψη ή συμπεριφορά με την οποία προκαλείται σωματική, σεξουαλική ή ψυχική βλάβη, από οποιοδήποτε μέλος της οικογένειας σε άλλο μέλος της· επίσης η βία που ασκείται στα πλαίσια της οικογένειας με σκοπό την επίτευξη σεξουαλικής επαφής χωρίς τη συγκατάθεση του θύματος, καθώς και τον περιορισμό της ελευθερίας του.

Το πλεονέκτημα ενός ευρέος ορισμού της βίας συμπληρωνόταν με σειρά από θεσμικές ρυθμίσεις, οι οποίες συγκροτούσαν ένα ολοκληρωμένο νομοθετικό πλαίσιο ικανό να αντιμετωπίσει μεγάλο μέρος του κοινωνικού προβλήματος που δημιουργεί η συζυγική βία στα θύματα και την οικογένειά τους. Το νομοσχέδιο προέβλεπε επίσης τη δημιουργία των απαραίτητων κοινωνικών υπηρεσιών για την εφαρμογή του νόμου, το θεσμό των οικογενειακών συμβούλων, την αναγνώριση του συζυγικού βιασμού ως αξιόποινης πράξης, το δικαίωμα των μη κυβερνητικών οργανώσεων να παρίστανται ως πολιτική αγωγή στα θύματα βίας, την προστασία των μαρτύρων, την απομάκρυνση του δράστη από την οικογενειακή εστία, τη

32. Αποφασιστική ήταν η συμβολή της Anita Gradin, επιτρόπου για την Εσωτερική Ασφάλεια και τη Δικαιοσύνη της ΕΕ κατά το διάστημα 1995-1999. Με πρωτοβουλία της σχεδιάστηκε το πρόγραμμα DAPHNE, καθώς και η ευρωπαϊκή καμπάνια για τη καταπολέμηση της συζυγικής βίας «Σπάστε τη σιωπή».

33. Για συστηματική ανάλυση των ευρωπαϊκών πολιτικών βλ. Καίτη Παπαρρήγα Κωσταβάρα, 2005α.

34. Με ειδικούς επιστήμονες τον εγκληματολόγο καθηγητή Ιάκωβο Φαρσεδάκη και τη νομικό-κοινωνιολόγο Καίτη Παπαρρήγα Κωσταβάρα.

θεραπευτική αγωγή των δραστών ως συμπληρωματική ή εναλλακτική της φυλάκισης, την ταχεία εκδίκαση των σχετικών υποθέσεων και την ίδρυση ταμείου για τα θύματα της ενδοοικογενειακής βίας.

Το 2005 κατατέθηκε από την κυβέρνηση της ΝΔ ένα νέο Σχέδιο Νόμου για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας, το οποίο κρίθηκε από τις νομικούς των γυναικείων και φεμινιστικών οργανώσεων ανεπαρκές, σε βαθμό που να ζητηθεί η απόσυρσή του ή τουλάχιστον ριζική αναθεώρηση με γνώμονα τους διεθνείς ορισμούς της βίας και τις σύγχρονες κατευθύνσεις πολιτικής.³⁵ Πιο συγκεκριμένα, το Σχέδιο Νόμου θεωρήθηκε περισσότερο προσανατολισμένο στην προστασία της οικογένειας παρά στην καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών και ως εκ τούτου δεν περιλαμβάνει ρυθμίσεις σχετικά με την πρόληψη, την εκπαίδευση των εμπλεκόμενων φορέων και την ουσιαστική αρωγή των θυμάτων ούτε άλλωστε αναγνωρίζει την ψυχολογική βία ως μορφή βίας που διώκεται από το νόμο. Απορριπτική ήταν και η σχετική γνώμη της Εθνικής Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου,³⁶ με την οποία ζητήθηκε νέα νομοθετική ρύθμιση εμπνευσμένη από διαφορετικό πνεύμα και με διττή αποστολή: αφενός την ποινική ρύθμιση του συνόλου των εκφράσεων της σεξουαλικής βίας και αφετέρου την αντιμετώπισή της ως κοινωνικού και όχι ατομικού προβλήματος, έτσι ώστε να γίνουν οι διατάξεις περισσότερο αποτελεσματικές.

Παρά τις παραπάνω κριτικές ως προς το πνεύμα και το γράμμα του, το νομοσχέδιο ψηφίστηκε χωρίς τις βελτιώσεις που προτάθηκαν. Ο Νόμος 3500 / 2006 «για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας και άλλες διατάξεις» αυξάνει σημαντικά τις ποινές, όταν οι εκδηλώσεις βίας γίνονται στο πλαίσιο της οικογένειας, ποινικοποιεί το βιασμό μέσα στο γάμο, καθιερώνει το θεσμό της ποινικής διαμεσολάβησης στις περιπτώσεις εγκλημάτων οικογενειακής βίας πλημμεληματικού όμως χαρακτήρα, εξομοιώνει τις σταθερές συμβιώσεις με τους γάμους και προβλέπει την επιβολή περιοριστικών όρων στους δράστες με σκοπό την προστασία των θυμάτων, όπως η απομάκρυνση του δράστη από την οικογενειακή στέγη

35. Βλ. Καίτη Παπαρρήγα Κωσταβάρα, 2005β, Αθηνά Γούλιανου, υπό έκδοση β, Αθηνά Κοτζάμπλαση, 2006, και Ο Ιός της Κυριακής, 2006β. Κριτική άσκησαν και οι οργανώσεις Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, Διεθνής Αμνηστία και Γυναίκες για μια άλλη Ευρώπη.

36. Υπό την προεδρία της Αλικής Γιωτοπούλου Μαραγκοπούλου. Βλ. Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, 2006, και Αγώνας της Γυναίκας, 2006.

και η απαγόρευση να προσεγγίζει τους χώρους κατοικίας ή εργασίας του θύματος. Η εφαρμογή αυτού του νόμου αναμένεται να αναδείξει τα ισχυρά και αδύναμα σημεία του. Σε κάθε περίπτωση η αρωγή των θυμάτων παρέμεινε εκτός νομοθετικής ρύθμισης και ανατέθηκε στην τοπική αυτοδιοίκηση, σύμφωνα με τον νέο Δημοτικό και Κοινοτικό Κώδικα που της παρέχει τις σχετικές αρμοδιότητες.

5.3 Σεξουαλική παρενόχληση στο χώρο εργασίας

Έκταση και μορφές

Η σεξουαλική παρενόχληση στους χώρους δουλειάς αποτελεί τη μορφή βίας κατά των γυναικών που ασκείται στον εργασιακό χώρο και συνδέεται με τη θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας. Η σεξουαλική παρενόχληση αποτελεί έμμεση διάκριση λόγω φύλου, εφόσον παρεμποδίζει την εφαρμογή της ισότητας των φύλων στην αγορά εργασίας.³⁷ Έρευνες στην ΕΕ έδειξαν ότι γύρω στο 40-50% των εργαζόμενων γυναικών έχουν υποστεί σεξουαλική παρενόχληση, ενώ σχεδόν σε όλους τους εργασιακούς χώρους παρατηρείται το φαινόμενο αυτό. Οι λεκτικές μορφές σεξουαλικής παρενόχλησης είναι οι πλέον διαδεδομένες και εκτιμάται ότι τις υφίστανται τα 2/3 των εργαζόμενων γυναικών. Οι συνέπειες αυτών των συμπεριφορών περιλαμβάνουν ψυχοσωματικά συμπτώματα, απώλεια της αυτοπεποίθησης και προβλήματα στην επαγγελματική και οικογενειακή ζωή. Ο βαθμός συνειδητοποίησης του προβλήματος διαφέρει ανάμεσα στις βόρειες και τις νότιες ευρωπαϊκές χώρες, στις οποίες πολλές εκφράσεις σεξουαλικής παρενόχλησης θεωρούνται μέρος των συμπεριφορών που απορρέουν από τις έμφυλες ταυτότητες και δεν στοιχειοθετούν αξιόποινη πράξη. Σε κάθε χώρα της ΕΕ η σεξουαλική παρενόχληση αντιμετωπίζεται διαφορετικά εκ μέρους των επιχειρήσεων και διαφοροποιούνται σημαντικά οι μηχανισμοί καταγγελίας και διευθέτησης του προβλήματος.³⁸

Στην Ελλάδα επιτόπια έρευνα έδειξε ότι η πλειονότητα των περιπτώσεων σεξουαλικής παρενόχλησης αφορούσε χήρες, διαζευγμένες και γυναίκες χαμηλότερου εκπαιδευτικού επιπέδου. Τα πιο πολλά περιστατικά συνέ-

βησαν στη διάρκεια της εργασίας χωρίς άμεσο και συγκεκριμένο λόγο, ενώ λιγότερα έγιναν κατά τη διάρκεια αναζήτησης εργασίας. Μάλιστα, τα περισσότερα περιστατικά συνέβησαν σε εργασιακούς χώρους όπου η πλειονότητα των εργαζομένων ήταν άνδρες.³⁹ Η αντιμετώπιση του προβλήματος απασχόλησε τη Γραμματεία Γυναικών της ΓΣΕΕ, η οποία έγινε αποδέτρια καταγγελιών εκ μέρους γυναικών θυμάτων, με αποτέλεσμα η σεξουαλική παρενόχληση να αναχθεί σε αντικείμενο εθνικής συλλογικής διαπραγματεύσης. Η Εθνική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας του 1993 αναφέρει ότι η «αξιοπρεπής μεταχείριση και συμπεριφορά στους χώρους εργασίας σε ζητήματα που συνδέονται με το φύλο τους» περιλαμβάνεται στα θέματα στα οποία συμφωνούν να συμβάλουν από κοινού οι κοινωνικοί εταίροι.⁴⁰

Μεταγενέστερη εμπειρική έρευνα στην Ελλάδα έδειξε ότι το 10% των ερωτηθεισών εργαζόμενων γυναικών είχαν προσωπική εμπειρία σεξουαλικής παρενόχλησης και το 30% γνώριζαν περιστατικά παρενόχλησης σε άλλες γυναίκες στον ίδιο εργασιακό χώρο από το ίδιο άτομο. Το 15% των ερωτηθεισών γυναικών είχαν έμμεση γνώση παρόμοιων περιστατικών είτε στο χώρο εργασίας τους είτε στο συγγενικό ή φιλικό τους περιβάλλον. Οι γυναίκες θύματα της σεξουαλικής παρενόχλησης ήταν κυρίως νεαρής ηλικίας (16 έως 25 ετών) που είχαν προσληφθεί πρόσφατα, ενώ οι δράστες ήταν συχνότερα έγγαμοι άνδρες μέσης ηλικίας, έως και 45 ετών, και ιεραρχικά ανώτεροι των γυναικών θυμάτων.⁴¹

Όπως και στις περιπτώσεις της συζυγικής βίας, η καταγγελία των περιστατικών σεξουαλικής παρενόχλησης είναι εξαιρετικά δύσκολη, αφού τα θύματα εξαρτώνται συνήθως επαγγελματικά από τους δράστες. Οι εργαζόμενες γυναίκες βρίσκονται στο σημείο τομής των δύο αυτόνομων αλλά αλληλένδετων συστημάτων ιεραρχικών σχέσεων, των εργασιακών και των έμφυλων σχέσεων. Η υποδεέστερη θέση τους στην επαγγελματική ιεραρχία και η μεγάλη ανεργία των γυναικών αποθαρρύνουν την αντιμετώπιση και καταγ-

39. Η έρευνα έγινε σε δείγμα 1.056 γυναικών και 462 ανδρών που ζουν και εργάζονται στην ευρύτερη περιφέρεια Αθηνών. Βλ. Ιωάννα Μαγγανάρη, 1998.

40. Άρθρο 11 για την ισότητα των φύλων. Στην υπογραφή αυτής της σύμβασης υπήρξε καθοριστική η συμβολή της Φωτεινής Σιάνου, αναπληρώτριας Γενικής Γραμματέα της ΓΣΕΕ (η οποία άλλωστε είχε την πρωτοβουλία για τη σύσταση της Γραμματείας Γυναικών) και της εκπροσώπου του ΣΕΒ Ευγενίας Τσουμάνη. Βλ. Μαρία Καραmessini, 1997.

41. Βλ. Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας, 2004.

37. Βλ. τις εισηγήσεις του Συνεδρίου της Κίνησης Δημοκρατικών Γυναικών, 1995, και ειδικότερα την εισήγηση της Ρένας Λάμψα, 1995.

38. Βλ. European Commission, 1988 και 1999.

γελία των σεξουαλικών παρενόχλησεων, γιατί θέτουν σε κίνδυνο τη σχέση εργασίας ή τις ευκαιρίες επαγγελματικής σταδιοδρομίας των θυμάτων.

Ο ευρωπαϊκός ορισμός και ο ελληνικός νόμος

Στην Ευρωπαϊκή Ένωση διατυπώθηκε ο πρώτος ορισμός της σεξουαλικής παρενόχλησης σε *Ψήφισμα του Συμβουλίου* το 1990, στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών πολιτικών για την ισότητα των φύλων στις εργασιακές σχέσεις.⁴² Σύμφωνα με αυτόν, σεξουαλική παρενόχληση είναι η «ανεπιθύμητη συμπεριφορά σεξουαλικής φύσης ή άλλη συμπεριφορά βασιζόμενη στη διαφορά φύλου η οποία θίγει την αξιοπρέπεια των γυναικών και ανδρών στην εργασία και εκφράζεται με λόγια ή με πράξεις». Ο ορισμός αυτός δίνει έμφαση στο πώς κρίνει τη συμπεριφορά το θύμα και όχι στο κίνητρο ή την πρόθεση του δράστη. Το ότι ο δράστης «αστειευόταν» μπορεί να αποτελέσει εξήγηση, αλλά όχι δικαιολογία. Σημαντικό είναι και το εύρος του ορισμού της σεξουαλικής παρενόχλησης που επεκτείνεται στην επίδειξη δύναμης ή και εχθρότητας και όχι αναγκαστικά στην επιδίωξη σύναψης σεξουαλικών σχέσεων.

Σε αυτό το πλαίσιο, σεξουαλική παρενόχληση αποτελούν πολλά είδη συμπεριφορών σεξουαλικής φύσης που εκφράζονται με πράξεις, όπως αγγίγματα, χάρδια, τσιμπήματα με στόχο τη σύναψη σεξουαλικών σχέσεων, και με λόγια, όπως ερωτικές και ανήθικες προτάσεις, πίεση για σεξουαλικές σχέσεις, ενοχλητικό φλερτάρισμα, άσεμνες παρατηρήσεις, υπονοούμενα και πρόστυχα σχόλια. Ακόμα, περιλαμβάνονται συμπεριφορές σεξουαλικής φύσης που δεν εκφράζονται με λόγια, όπως η επίδειξη πορνογραφικών περιοδικών, άσεμνων εικόνων, αντικειμένων ή γραπτού λόγου, πονηρά βλέμματα, σφυρίγματα και πρόστυχες χειρονομίες. Επίσης αυτές που βασίζονται στις έμφυλες διαφορές, όπως η δυσφήμιση, η γελοιοποίηση, ο εκφοβισμός και οι ενοχλήσεις των εργαζομένων με αναφορές στο φύλο τους, όπως οι ταπεινωτικές και εξευτελιστικές προσβολές, οι υβριστικές πράξεις και τα ενοχλητικά σχόλια για την εμφάνιση και το ντύσιμο.

Στον *Οδηγό για την Εφαρμογή του Κώδικα Πρακτικής* που εκπονήθηκε το 1993, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή διευκρινίζει περαιτέρω ότι οι συμπεριφορές είναι απαράδεκτες, εφόσον είναι ανεπιθύμητες, παράλογες

42. Βλ. Ψήφισμα του Συμβουλίου για την προστασία της αξιοπρέπειας γυναικών και ανδρών κατά την εργασία (ΕΕ C 157 / 1990).

και προσβλητικές γι' αυτόν / -ή που τις υφίσταται. Η απόκρουση ή η υποταγή ενός ατόμου σε μια τέτοια συμπεριφορά εκ μέρους των εργοδοτών ή άλλων εργαζομένων χρησιμοποιείται φανερά ή συγκαλυμμένα ως βάση για αποφάσεις που επηρεάζουν την πρόσβαση του ατόμου στην απασχόληση, την προαγωγή, τη ρύθμιση των αμοιβών και άλλων υπηρεσιακών θεμάτων. Ο ανεπιθύμητος χαρακτήρας της συμπεριφοράς είναι αυτός που διακρίνει τη σεξουαλική παρενόχληση από τη φιλική συμπεριφορά, η οποία είναι ευπρόσδεκτη και αμοιβαία.⁴³

Το 2002 η Οδηγία 2002 / 73 / ΕΚ⁴⁴ για την ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών στην απασχόληση ρυθμίζει νομοθετικά τη σεξουαλική παρενόχληση για πρώτη φορά στην ΕΕ. Η οδηγία υιοθετεί τον ορισμό της σεξουαλικής παρενόχλησης ως «διάκρισης στην εργασία», ο οποίος αντανακλά το πνεύμα του Ψηφίσματος του Συμβουλίου του 1990. Σεξουαλική παρενόχληση είναι:

Όταν εκδηλώνεται οιαδήποτε μορφή ανεπιθύμητης λεκτικής, μη λεκτικής ή σωματικής συμπεριφοράς σεξουαλικού χαρακτήρα, με σκοπό ή αποτέλεσμα την προσβολή της αξιοπρέπειας ενός ατόμου, ιδίως με τη δημιουργία εκφοβιστικού, εχθρικού, εξευτελιστικού, ταπεινωτικού ή επιθετικού περιβάλλοντος.⁴⁵

Η οδηγία ρυθμίζει τέσσερα βασικά ζητήματα σχετικά με τη σεξουαλική παρενόχληση: (α) αναγνωρίζει τη σεξουαλική παρενόχληση ως διάκριση λόγω φύλου, (β) διευκολύνει την απόδειξη και προστατεύει τα θύματα και τους μάρτυρες από τις διεκδικητικές ενέργειες των εργοδοτών, (γ) καταλογίζει ευθύνη στους εργοδότες που οφείλουν να εξασφαλίζουν περιβάλλον εργασίας που προστατεύει την αξιοπρέπεια των εργαζομένων και (δ) παρέχει το δικαίωμα στις συνδικαλιστικές και τις μη κυβερνητικές οργανώσεις να προσφεύγουν δικαστικά για λογαριασμό των θυμάτων.

Μέχρι την εναρμόνιση του Ελληνικού Δικαίου με την Ευρωπαϊκή Οδηγία, το 2006, στην Ελλάδα η σεξουαλική παρενόχληση δεν αποτελούσε ιδιαίτερο αδίκημα, αλλά διωκόταν ως λόγω ή έργο εξύβριση, ασέλγεια ή

43. Βλ. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1993.

44. Βλ. περισσότερα στο Κεφάλαιο 4.

45. Ο ορισμός αυτός διαφέρει από άλλους, γιατί δίνει έμφαση στη διάκριση λόγω φύλου στην αγορά εργασίας. Βλ. Kathrin S. Zippel, 2006, για σύγκριση με τις ΗΠΑ και τη Γερμανία.

σωματική βλάβη ανάλογα με τη βαρύτητα της πράξης, σύμφωνα με τις διατάξεις του Ποινικού Κώδικα, ή ως προσβολή της προσωπικότητας σύμφωνα με τις διατάξεις του Αστικού Κώδικα.⁴⁶ Η εναρμόνιση έγινε με την ψήφιση του Νόμου 3488 / 2006 «για την εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών όσον αφορά την πρόσβαση στην απασχόληση, την επαγγελματική εκπαίδευση και ανέλιξη, τους όρους και τις συνθήκες εργασίας και άλλες συναφείς διατάξεις». Την ψήφιση του νόμου συνόδευσε έντονη δημόσια συζήτηση σχετικά με δύο κυρίως ζητήματα που προέκυψαν από την ενσωμάτωση της οδηγίας. Το πρώτο αφορούσε τον ορισμό της σεξουαλικής παρενόχλησης και το δεύτερο το βάρος απόδειξης. Πράγματι, ο νόμος και ο ορισμός εισήγαγαν καινοτόμους όρους στο Ελληνικό Δίκαιο που αποτελούσαν ακριβή μετάφραση των αντίστοιχων όρων της οδηγίας. Η μη προηγούμενη προσαρμογή του Ποινικού Κώδικα στις νέες έννοιες και τον νέο τύπο αδικήματος που στοιχειοθετείται πυροδότησε ποικίλες αντιδράσεις, χωρίς όμως τελικά να δρομολογηθεί οποιαδήποτε, έστω και εκ των υστέρων, διαδικασία προσαρμογής.⁴⁷

Μεγάλες αντιδράσεις υπήρξαν για το ζήτημα του *βάρους απόδειξης*. Με το νόμο ήρθαν στο προσκήνιο οι διατάξεις προηγούμενης Κοινωνικής Οδηγίας (97 / 80 / ΕΚ) «σχετικά με το βάρος απόδειξης στις περιπτώσεις διακριτικής μεταχείρισης λόγω φύλου», που διευκολύνει τα θύματα των διακρίσεων λόγω φύλου στην αγορά εργασίας μεταθέτοντας μέρος του βάρους απόδειξης στους εναγομένους. Η οδηγία είχε ενσωματωθεί στο ελληνικό δίκαιο με το Προεδρικό Διάταγμα 105 / 2003, χωρίς όμως τότε να προκαλέσει τις αντιδράσεις των νομικών κύκλων. Η διάταξη περί του βάρους απόδειξης, σε συνδυασμό με το «ευαίσθητο» ως προς την ερμηνεία αδίκημα της σεξουαλικής παρενόχλησης, θεωρήθηκε άκρως προβληματική. Ο φόβος ότι θα συρρεύσουν οι καταγγελίες και οι εγκλήσεις, μίλησαν μάλιστα για βιομηχανία μηνύσεων και αγωγών, και ότι οι εναγόμενοι δεν θα μπορούν να αποδείξουν την αθωότητά τους εκφράστηκαν ποικιλοτρόπως από τους υπερασπιστές της «ελεύθερης» ερωτικής έκφρασης στους χώρους εργασίας.⁴⁸

46. Για ολοκληρωμένη ανάλυση του ζητήματος βλ. Καίτη Παπαρρήγα Κωσταβάρα, 1995, και Αθηνά Γούλιαρου, 2000α.

47. Βλ. Ο Ιός της Κυριακής, 2006α.

48. Βλ. Αθηνά Γούλιαρου & Μαρία Στρατηγάκη, 2006.

5.4 Εμπορία και διακίνηση γυναικών με σκοπό τη σεξουαλική εκμετάλλευση

Έκταση και δυσκολίες καταγγελίας

Η παράνομη *διακίνηση προσώπων με σκοπό τη σεξουαλική εκμετάλλευση*, δηλαδή η στρατολόγηση και μεταφορά γυναικών και παιδιών από χώρα σε χώρα με σκοπό την προώθησή τους στην πορνεία,⁴⁹ έλαβε νέες διαστάσεις στην Ευρώπη μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης και των σοσιαλιστικών καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης. Διογκώθηκε επίσης με την επιδείνωση της οικονομικής θέσης πολλών αναπτυσσόμενων χωρών της Ασίας και της Αφρικής, από την οποία προκλήθηκαν μεταναστευτικά ρεύματα προς τις χώρες της ΕΕ. Σήμερα, η Διεθνής Οργάνωση Μετανάστευσης εκτιμά ότι 700.000-2.000.000 γυναίκες και παιδιά πέφτουν θύματα οργανωμένων δικτύων εμπορίας ανθρώπων,⁵⁰ ενώ στην Ευρώπη 500.000 περίπου γυναίκες ετησίως διακινούνται με σκοπό την πορνεία από την Ανατολική Ευρώπη σε διάφορα μέρη του κόσμου.⁵¹

Τα διεθνή δίκτυα της εμπορίας γυναικών συνιστούν οργανωμένο έγκλημα, για τον περιορισμό του οποίου δραστηριοποιούνται έντονα οι διεθνείς οργανισμοί και πλήθος μη κυβερνητικών οργανώσεων.⁵² Στην Ελλάδα πολυετής και εκτεταμένη εμπειρική έρευνα οδήγησε στην εκτίμηση ότι τα έσοδα από τη σεξουαλική εκμετάλλευση γυναικών και παιδιών ξεπέρασαν τα 6 δισεκατομμύρια ευρώ κατά την περίοδο 1990-2000, ενώ το ίδιο διάστημα ο αριθμός των ανδρών που μίσθωσαν υπηρεσίες προσφερόμενες από θύματα γυναίκες και παιδιά έφτασε το 1 εκατομμύριο ετησίως. Πάνω από 75.000 γυναίκες και παιδιά υπολογίζεται ότι υπήρξαν θύματα σεξουαλικής εκμετάλλευσης την περίοδο 1990-2000, κυρίως από τις πρώην ανατολικές χώρες, κατά 40% από Ρωσία, 30% από Ουκρανία,

49. Για την περιγραφή του εγκλήματος χρησιμοποιείται συχνά και ο αγγλικός όρος «trafficking».

50. Η Διεθνής Οργάνωση Μετανάστευσης ιδρύθηκε το 1951 με σκοπό να συμβάλει στην αντιμετώπιση των προβλημάτων των προσφύγων. Βλ. IOM, 1995 και 1996.

51. Βλ. US Department of State, 2000, και το ενημερωτικό φυλλάδιο του προγράμματος STOP NOW του Κέντρου Έρευνας και Δράσης για την Ειρήνη.

52. Για γενικά ενημερωτικά στοιχεία αναφορικά με τη διεθνή και ελληνική διάσταση του φαινομένου βλ. Γεωργία Τσακλάγκανου, 2002.

10% από Ρουμανία και Βουλγαρία και 16% από Αλβανία.⁵³ Εμπεριστατωμένη έκθεση, στην οποία εξετάζεται συνολικά το φαινόμενο στην Ελλάδα, αναφέρει ως τα κυριότερα αίτια για την εξάπλωσή του τις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες ανάμεσα στα κράτη, τη φτώχεια και την ανάπτυξη του τουρισμού του σεξ, ενώ παράλληλα η εκτεταμένη διαφθορά της αστυνομίας δυσχεραίνει τη δίωξη των μαστροπών και των δουλεμπόρων.⁵⁴ Η διάσταση του φαινομένου στην Ελλάδα έχει επίσης μελετηθεί στο πλαίσιο διακρατικών συγκριτικών μελετών, οι οποίες το συναρτούν με τον έντονο πατριαρχικό χαρακτήρα των χωρών του ευρωπαϊκού νότου.⁵⁵

Η εμπορία και διακίνηση γυναικών είναι εγκλήματα που δύσκολα αντιμετωπίζονται ποινικά, αλλά και κοινωνικά, για δύο κυρίως λόγους. Ο πρώτος σχετίζεται με τους «πελάτες», οι οποίοι παρότι άμεσα εμπλεκόμενοι αποδέκτες και χρήστες των «προϊόντων» του εγκλήματος δεν διώκονται επαρκώς στις χώρες της ΕΕ (με εξαίρεση τη Σουηδία). Οι «πελάτες»-δράστες δεν διακατέχονται από το βάρος μιας αξιόποινης πράξης και εξασφαλίζουν την ανωνυμία τους –και συχνά ακόμα και την κοινωνική ανοχή–, αφού οι πράξεις τους συντελούνται στην απόκρυφη «ιδιωτική» σφαίρα της σεξουαλικής ζωής. Στις έντονα πατριαρχικές και ρατσιστικές κοινωνίες συμβαίνει ακόμα και να επιβραβεύονται ηθικά, γιατί οι ενέργειές τους αντιμετωπίζονται ως ένδειξη υπεροχής απέναντι στις «ξένες» γυναίκες, για τις οποίες τρέφουν χαμηλότερη εκτίμηση απ' ό,τι για τις «δικές» τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην Ελλάδα το φαινόμενο της εμπορίας γυναικών άρχισε να αναγνωρίζεται ως κοινωνικό πρόβλημα μόνο όταν «κινδύνευσε» ο ίδιος ο θεσμός της οικογένειας (και τα εξ αυτού οικονομικά συμφέροντα). Όταν δηλαδή άρχισαν να συνάπτονται γάμοι ηλικιωμένων ανδρών με νέες μετανάστριες και είχαν αποτέλεσμα να αποκλειστούν οι πρώην σύζυγοι από τη σύνταξη ή τα κληρονομικά δικαιώματα μετά το θάνατο του πρώην συζύγου τους.

Ο δεύτερος λόγος συνδέεται με το γεγονός ότι τα θύματα εμπορίας στην πλειονότητά τους είναι γυναίκες μικρής ηλικίας που βρίσκονται παράνομα στη χώρα και τελούν υπό περιορισμό ή ακόμα και εγκλεισμό

53. Βλ. Γρηγόρης Λάζος, 2002.

54. Βλ. Ira Emke-Poulopoulos, 2001 και 2003.

55. Βλ. Gabriella Lazaridis, 2001, Neovi M. Karakatsanis & Jonathan Swarts, 2003, και Iordanis Psimmenos, 2000.

στους χώρους όπου υφίστανται τη σεξουαλική εκμετάλλευση (μπαρ, ξενοδοχεία ή διαμερίσματα).⁵⁶ Οι δυνατότητες απόδρασης είναι αντικειμενικά μικρές και περιορίζονται ακόμα περισσότερο από την ανυπαρξία κοινωνικής στήριξης και αρωγής, εφόσον τα θύματα δεν έχουν στην Ελλάδα οικογενειακά ή άλλα υποστηρικτικά δίκτυα. Οι λίγες περιπτώσεις που έχουν προσφύγει στη δικαιοσύνη κατέληξαν συχνά σε αδιέξοδο, αφού τα εγκληματικά δίκτυα διακίνησης έχουν ενίοτε συνεργούς στις υπηρεσίες δίωξης της αστυνομίας. Είναι συχνές οι περιπτώσεις αυτοκτονιών των απεγνωσμένων θυμάτων, αλλά και η τιμωρία με σωματική βία όσων κατόρθωσαν να φτάσουν μέχρι την ανοικτή καταγγελία.

Η δυσκολία της αποτελεσματικής αντιμετώπισης της εμπορίας και διακίνησης γυναικών από την πολιτεία έγκειται στο γεγονός ότι τα θύματα υφίστανται τις συνέπειες δύο ισχυρών κοινωνικών συστημάτων εξουσίας, του σεξισμού και του ρατσισμού. Λόγω του σεξιστικού κοινωνικού περιβάλλοντος απαλύνεται το αξιόποιο της σεξουαλικής εκμετάλλευσης, γιατί εξισώνεται με την *πορνεία*, η οποία αποτελεί «ιδιωτική υπόθεση» και είναι κοινωνικά ανεκτή και νομικά επιτρεπτή με ορισμένες προϋποθέσεις. Λόγω του ρατσιστικού και ξενοφοβικού περιβάλλοντος το αξιόποιο της εμπορίας και διακίνησης απαλύνεται, αφού το θύμα αντιμετωπίζεται ως *οικονομική μετανάστρια* που αναγκάζεται να αναζητήσει με οποιοδήποτε τρόπο εργασία στη χώρα. Σε αυτό το πλαίσιο, οι προσωπικές ζωές και εμπειρίες των μεταναστριών θυμάτων σεξουαλικής εκμετάλλευσης τείνουν να αντιμετωπίζονται ως «προσωπικό πρόβλημα» μεμονωμένων ατόμων, τα οποία μάλιστα αν συλληφθούν για παράνομη είσοδο στη χώρα τιμωρούνται. Αντίθετα, οι «πελάτες»-δράστες της σεξουαλικής εκμετάλλευσης αντιμετωπίζονται ως περιπτώσεις ατομικής παθολογίας και όχι ως φορείς άσκησης σεξιστικής βίας. Η εθνική καταγωγή και τα σωματικά χαρακτηριστικά των γυναικών (ψηλές, ξανθές και νέες γυναίκες) ταυτίζονται με τα αντικείμενα του πόθου σεξουαλικών φαντασιώσεων πολλών ανδρών και ως τέτοια λειτουργούν απενοχοποιητικά για τους δράστες. Τα θύματα είναι «διαφορετικά», δεν γνωρίζουν τη γλώσσα και τον πολιτισμό της χώρας «μας» και, κατά συνέπεια, δεν μπορούν να κρίνουν με τους όρους της κοινωνίας «μας». Οι ανεπιθύμητες «άλλες» αντιμετωπίζουν την απέλαση και τη βία του κράτους όχι μόνο ως

56. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 10-15% των γυναικών που πέφτουν θύματα σωματεμπορίας από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης είναι κάτω των 18 ετών. Βλ. HWWA, 2004.

εργαζόμενες αλλά και ως γυναίκες. Αυτές οι δύο ιδιότητες είναι αδιαχώριστες και καθοριστικές για τους όρους νομιμοποίησης των μεταναστριών στις ευρωπαϊκές κοινωνίες.⁵⁷ Ας σημειωθεί ότι μετά το 2000 πρόσφορη πηγή θυμάτων εμπορίας και διακίνησης γυναικών με σκοπό τη σεξουαλική εκμετάλλευση αποτελούν γυναίκες από τις αφρικανικές χώρες. Αυτές έχουν κατακλύσει τους νόμιμους και παράνομους οίκους ανοχής στην Ελλάδα, κυρίως μετά την ένταξη στην ΕΕ των πρώην ανατολικών χωρών και τη δυνατότητα ελεύθερης διακίνησης των πολιτών τους στο εσωτερικό της ΕΕ.

Διεθνείς ορισμοί και ο ελληνικός νόμος

Ο διεθνώς αποδεκτός ορισμός της διεθνικής σωματεμπορίας είναι αυτός του «Πρόσθετου Πρωτοκόλλου για την Αποτροπή, την Καταστολή και την Τιμωρία της Παράνομης Διακίνησης Προσώπων με σκοπό τη Σεξουαλική και Οικονομική Εκμετάλλευση, ιδιαίτερα των Γυναικών και των Παιδιών, που συμπληρώνει τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών ενάντια στο Υπερεθνικό Οργανωμένο Έγκλημα».⁵⁸ Το άρθρο 3 του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου αναφέρει:⁵⁹

Με την «Παράνομη Διακίνηση Προσώπων με σκοπό τη Σεξουαλική και Οικονομική Εκμετάλλευση» θα εννοείται η στρατολόγηση, η μεταφορά, η μετακίνηση, η εγκατάσταση (στέγαση, μέριμνα για τη συνέχιση της παραμονής) ή η παραλαβή προσώπων, μέσω της απειλής ή της χρήσης βίας ή άλλων μορφών εξαναγκασμού, της απαγωγής, του δόλου, της εξαπάτησης, της κατάχρησης της δύναμης, της κατάχρησης μιας ευάλωτης ή τρωτής θέσης, της προσφοράς ή της αποδοχής οικονομικού ή άλλου οφέλους για την επίτευξη της σύμφωνης γνώμης ενός προσώπου το οποίο ασκεί έλεγχο ή εξουσία επί άλλου προσώπου για το σκοπό της εκμετάλλευσης. Η εκμετάλλευση θα περιλαμβάνει κατ' ελάχιστο: την εκμετάλλευση της πορνείας των άλλων ή άλλες μορφές σεξουαλικής εκμετάλλευσης, την εξαναγκαστική εργασία ή παροχή υπηρεσιών, τη διαμόρφωση συνθηκών σκλαβιάς ή παρόμοιων με αυτή πρακτικών, τη διαμόρφωση συνθηκών δουλείας (δεσμευτικής παροχής υπηρεσιών) ή τη λήψη σωματικών οργάνων.⁶⁰

57. Βλ. Floya Anthias, 2000, και Κεφάλαιο 7.

58. Βλ. United Nations, 2000. Η Ελλάδα υπέγραψε τη σύμβαση και το πρωτόκολλο στις 13 Δεκεμβρίου 2000.

59. Η μετάφραση του άρθρου 3 έγινε από τη Γεωργία Τσακλάγκανου, 2002, σ. 1.

60. Οι υπογραμμίσεις είναι μέσα στο κείμενο.

Ο ΟΗΕ αναφέρεται συστηματικά στην εμπορία των γυναικών σε διεθνείς συμβάσεις και διασκέψεις, όπως είναι η Σύμβαση για την Εξάλειψη κάθε Μορφής Διάκρισης κατά των Γυναικών (CEDAW) το 1979, η Διεθνής Διάσκεψη για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου το 1993 και η Τέταρτη Παγκόσμια Διάσκεψη Γυναικών το 1995. Στο πρόγραμμα δράσης της τελευταίας η καταπολέμηση της διεθνικής διακίνησης γυναικών αποτελεί κεντρικό στόχο των πολιτικών ισότητας των φύλων και ένα από τα τρία ζητήματα στα οποία επικεντρώθηκε η αποτίμηση των αποτελεσμάτων έπειτα από 10 χρόνια.⁶¹

Βασικό στοιχείο στους διεθνείς ορισμούς και σε συνέχεια σχετικών μελετών και σειράς συστάσεων από το 1991 μέχρι και το 2004, το Συμβούλιο της Ευρώπης υιοθέτησε το 2005 τη Σύμβαση για τη Δράση κατά της Εμπορίας και Διακίνησης Ανθρώπων.⁶² Στη σύμβαση επισημαίνεται η διάσταση της παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της προσβολής της αξιοπρέπειας και της ακεραιότητας του ανθρώπου, με αποτέλεσμα να θίγονται άμεσα οι αρχές της δημοκρατίας και της ελευθερίας, στις οποίες βασίζεται το Συμβούλιο της Ευρώπης.

Σε αντίθεση με την αντιμετώπιση της εμπορίας και διακίνησης ανθρώπων ως παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων από τον ΟΗΕ και το Συμβούλιο της Ευρώπης, η *Ευρωπαϊκή Ένωση* τη θεωρεί έγκλημα παράνομης μετακίνησης πληθυσμών. Ως εκ τούτου αναπτύσσει δράσεις και προγράμματα που στοχεύουν στην *καταστολή* του και όχι στην προστασία των θυμάτων. Πυρήνα των ευρωπαϊκών πολιτικών αποτελούν μέτρα που αποσκοπούν σε αυστηρότερες διαδικασίες για παροχή άδειας εισόδου, καλύτερη επιτήρηση των συνόρων και δίωξη όσων διευκολύνουν την είσοδο παράνομων μεταναστών.⁶³ Στην ίδια λογική κινήθηκαν και οι επίσημες πράξεις της ΕΕ, δηλαδή δύο Αποφάσεις-Πλαίσιο του Συμβουλίου, μία Οδηγία και ένα Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου σχετικά με την απόκτηση άδειας διαμονής στα θύματα της παράνομης διακίνησης ανθρώπων.⁶⁴

61. Βλ. UNECE, 2004.

62. Βλ. Council of Europe, 2005a.

63. Κριτική της αντιμετώπισης αυτής έγινε από τις γυναικείες οργανώσεις, οι οποίες τόνισαν επανειλημμένα τη διάσταση του προβλήματος ως παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των γυναικών. Βλ. Marjan Wijers, 2000, και European Women's Lobby, 1997.

64. Απόφαση-Πλαίσιο του Συμβουλίου 2002 / 629 / ΔΕΥ για την καταπολέμηση της παράνομης διακίνησης ανθρώπων (ΕΕ L 203, 1.8.2002), Απόφαση-Πλαίσιο του

Στην Ελλάδα μια πρώτη απόπειρα «ρύθμισης» της εισόδου παράνομων μεταναστριών με σκοπό τη σεξουαλική εκμετάλλευση έγινε με τις διατάξεις του μεταναστευτικού Νόμου 2910 / 2001, στον οποίο είχαν προταθεί αρχικά ειδικοί ευνοϊκοί όροι για τη χορήγηση άδειας εισόδου σε «ξένους καλλιτέχνες» (άρθρο 34). Οι διατάξεις «διευκόλυναν» τη διαμεσολάβηση ανάμεσα στους ιδιοκτήτες των κέντρων διασκέδασης και τα θύματα, γεγονός που ξεσήκωσε διαμαρτυρίες εκ μέρους των φεμινιστικών οργανώσεων. Οι επίμαχες διατάξεις αποσύρθηκαν με τη συναίνεση όλου του πολιτικού φάσματος, το οποίο τελικά ευαισθητοποιήθηκε και αντέδρασε στην ιψήφισή του άρθρου.⁶⁵

Το 2002 ψηφίστηκε εξειδικευμένος νόμος (Ν. 3064 / 2002) για την καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων σε απάντηση των διεθνών πιέσεων για νομοθετική ρύθμιση του προβλήματος και στην Ελλάδα. Ο νόμος ορίζει ότι διαπράττει ποινικό αδίκημα: «Όποιος με τη χρήση βίας, απειλής ή άλλου εξαναγκαστικού μέσου ή την επιβολή ή κατάχρηση εξουσίας προσλαμβάνει, μεταφέρει ή προωθεί εντός ή εκτός της επικράτειας, κατακρατεί, υποθάλλει, παραδίδει με ή χωρίς αντάλλαγμα σε άλλον ή παραλαμβάνει από άλλον πρόσωπο με σκοπό να προβεί ο ίδιος ή ο άλλος στη γενετήσια εκμετάλλευσή του», όπως επίσης και «όποιος εν γνώσει ενεργεί ασελήγη πράξη με πρόσωπο το οποίο τελεί υπό τις συνθήκες που περιγράφονται παραπάνω». Για τον τελευταίο, τον «πελάτη», αφού αποδειχτεί βέβαια ότι γνώριζε τις συνθήκες του θύματος, προβλέπεται ποινή το ελάχιστο 6 μηνών, η οποία αυξάνεται σε τουλάχιστον 10 χρόνια κάθειρξης, όταν το θύμα είναι ανήλικο.⁶⁶ Με το Προεδρικό Διάταγμα 233 / 2003 ορί-

Συμβουλίου 2004 / 68 / ΔΕΥ για την καταπολέμηση της σεξουαλικής εκμετάλλευσης των παιδιών και της παιδικής πορνογραφίας (ΕΕ L 13, 20.1.2004), Οδηγία 2004 / 81 / ΕΚ σχετικά με τον τίτλο παραμονής που χορηγείται σε υπηκόους τρίτων χωρών θύματα εμπορίας ανθρώπων ή συνέργειας στη λαθρομετανάστευση, οι οποίοι συνεργάζονται με τις αρμόδιες αρχές (ΕΕ L 261, 6.8.2004), και Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου σχετικά με τις στρατηγικές πρόληψης της εμπορίας γυναικών και παιδιών ευάλωτων στη σεξουαλική εκμετάλλευση [P6_TA (2006) 0005].

65. Η ανάλυση της κοινοβουλευτικής συζήτησης έδειξε ότι η αναπαράσταση των γυναικών (και των μεταναστριών-θυμάτων εμπορίας) ως υποδεέστερου και επικίνδυνου φύλου αναδείχθηκε έντονα παρά το φαινομενικά «ουδέτερο» κείμενο του νομοσχεδίου. Βλ. Maria Thanopoulou & Joanna Tsiganou, 2005.

66. Η ανάλυση της συζήτησης στη Βουλή έδειξε ότι τα επιχειρήματα βασίστηκαν περισσότερο στα ανθρώπινα δικαιώματα παρά στην καταπολέμηση της βίας και

στηκαν ο τρόπος αρωγής στα θύματα των εγκλημάτων της εμπορίας ανθρώπων, της πορνογραφίας ανηλίκων και γενικότερα της οικονομικής εκμετάλλευσης της γενετήσιας ζωής, καθώς επίσης και οι αρμοδιότητες των κρατικών φορέων και οργανισμών με έμφαση στην εκπαίδευση για την αντιμετώπιση του προβλήματος από την αστυνομία. Νεότερη νομοθετική ρύθμιση, ο Νόμος 3386 / 2005 για την είσοδο, διαμονή και κοινωνική ένταξη υπηκόων τρίτων χωρών, ορίζει τις προϋποθέσεις χορήγησης και ανανέωσης άδειας σε θύματα εμπορίας ανθρώπων με την προϋπόθεση ότι αυτά αποφασίζουν να συνεργαστούν με τις δικτυικές Αρχές για την καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων. Πριν από την απόφαση παρέχεται *προθεσμία περίσκεψης* μέχρι ένα μήνα, για να μπορέσουν τα θύματα να συνέλθουν και να αποφασίσουν ανεπιβέλιστα αν θα συνεργαστούν. Σε αυτή την περίπτωση δίνεται άδεια διαμονής και εργασίας.

5.5 Βιασμός

Το έγκλημα και οι ερμηνείες του

Το έγκλημα του βιασμού αποτελεί τον πλέον αποτρόπαιο τρόπο άσκησης σεξουαλικής βίας, αφού παραβιάζει καταφανώς τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα των γυναικών, δηλαδή της γενετήσιας ελευθερίας και της αυτοδιάθεσης του σώματός τους. Ο βιασμός συνοδεύεται σχεδόν πάντα με άσκηση και άλλων μορφών βίας από τους δράστες, διώκεται ως *έγκλημα κατά της γενετήσιας ελευθερίας* και προβλέπεται η αυτεπάγγελτη δίωξη του από τις εισαγγελικές Αρχές. Στην Ελλάδα υπολογίζεται ότι κατά την τελευταία εικοσαετία έγιναν περίπου 5.000 καταγγελίες για βιασμό στην αστυνομία ή τις εισαγγελικές Αρχές. Από αυτές καταδικάστηκαν μόνο περίπου 600 δράστες, δηλαδή μόνο το 12% των καταγγελλθέντων. Αν υπολογιστεί ότι αρκετοί βιασμοί δεν καταγγέλλονται, συνάγεται ότι ούτε το 6% των βιαστών δεν οδηγούνται στη φυλακή.⁶⁷ Όσο για τα θύματα ένα ποσοστό 60% δήλωσαν σε έρευνα ότι έχουν αισθήματα ενοχής για το βιασμό τους, ενώ το 35% πίστευαν ότι θα μπορούσαν να τον είχαν αποφύγει αν είχαν αντιδράσει διαφορετικά.⁶⁸

της σεξουαλικής εκμετάλλευσης των γυναικών. Βλ. Andromachi Hadjiyanni & Fray Kamoutsi, 2005.

67. Βλ. Λάμπρος Καράμπελας, 2001.

68. Βλ. Άγγελος Τσιγκρής, 2002, σ. 14.

Στο έγκλημα του βιασμού το θύμα φέρει το βάρος της απόδειξης τόσο της ενοχής του δράστη, όσο και της δικής του αθωότητας, καθώς δεν υπάρχουν μάρτυρες κατά την ώρα τέλεσης της πράξης και στις περισσότερες περιπτώσεις ούτε ορατά ίχνη. Η εμπειρία έδειξε ότι ο κατηγορούμενος αντιμετωπίζεται ευνοϊκά και λειτουργεί πλήρως το τεκμήριο αθωότητας, ενώ το θύμα αντιμετωπίζεται με δυσπιστία και ως κατηγορούμενη, δηλαδή αντιστρέφονται οι ρόλοι.⁶⁹

Κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970, διατυπώθηκαν πολλές ερμηνείες του εγκλήματος του βιασμού στο πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών.⁷⁰ Οι κυριότερες κοινωνιολογικές θεωρίες είναι αυτή του υποπολιτισμού της βίας και της κοινωνικής αποδιοργάνωσης. Κατά την πρώτη, τα κοινωνικά μειονεκτούντα άτομα καταφεύγουν στη βία για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους, με αποτέλεσμα ο βιασμός να θεωρείται αντίδραση στην εξαθλίωση και την κοινωνική απομόνωση και η εικόνα του εγκληματία να ταυτίζεται με εκείνη της κατώτερης κοινωνικής τάξης. Κατά τη δεύτερη, η αποδυνάμωση της κανονιστικής δύναμης των κοινωνικών κανόνων προκαλεί φαινόμενα βίας. Έτσι, η μετανάστευση, η κρίση της οικογένειας, η πολιτισμική ετερογένεια και οι οικονομικές ανισότητες αποτελούν παράγοντες αύξησης των βιασμών. Σε αυτούς τους παράγοντες προστέθηκαν αργότερα ο βαθμός ανισότητας των φύλων και ο βαθμός νομιμοποίησης της κρατικής σωματικής βίας.

Οι ψυχολογικές προσεγγίσεις αναζήτησαν την εξήγηση του εγκλήματος του βιασμού περισσότερο σε ατομικούς παρά σε κοινωνικούς παράγοντες. Σύμφωνα με αυτές, οι ψυχοπαθολογικές προσωπικότητες που πάσχουν από απωθημένα συμπλέγματα ευνουχισμού ή σεξουαλικής ανεπάρκειας και τα άτομα με λανθάνουσες ομοφυλοφιλικές τάσεις, εμπειρίες σεξουαλικής παρενόχλησης ή σκληρής συμπεριφοράς από τις μητέρες τους είναι αυτά που έχουν την τάση να μισούν τις γυναίκες και να διαπράττουν το έγκλημα του βιασμού. Οι καθαρά ψυχαναλυτικές θεωρίες περιέγραψαν την ψυχαναλυτική συγκρότηση της προσωπικότητας των βιαστών με όρους αποπροσωποποίησης του άλλου (του θύματος), αγωγίας για προσωπική επιβεβαίωση και φόβου του «άλλου».

69. Βλ. Καίτη Παπαρήγα Κωσταβάρα, 2007, και Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών, 2000.

70. Για λεπτομερή παρουσίαση των σχετικών θεωριών βλ. Άγγελος Τσιγκρής, 1996.

Οι ανθρωπολογικές προσεγγίσεις επικεντρώθηκαν στον τρόπο, το είδος και τις δομές κοινωνικού ελέγχου που αναπτύχθηκαν στις διάφορες κοινωνίες δημιουργώντας συνθήκες εκδήλωσης της εγκληματικής πράξης του βιασμού. Ως προς το είδος κοινωνικού ελέγχου οι κοινωνίες διαφοροποιούνται και ποικίλλουν, από την ακραία περίπτωση της κοινωνίας στην οποία ο βιασμός είναι εντελώς άγνωστο φαινόμενο μέχρι την περίπτωση της κοινωνίας στην οποία ο ομαδικός βιασμός αποτελούσε τιμωρία για τις άπιστες συζύγους και μέσο άσκησης κοινωνικού ελέγχου στις γυναίκες με παρεκκλίνουσα σεξουαλική συμπεριφορά.

Στις παραπάνω θεωρίες ασκήθηκε έντονη φεμινιστική κριτική, με την οποία αμφισβητήθηκε η εγκυρότητα των κοινωνικών και ψυχολογικών ερευνών που στήριξαν τα συμπεράσματά τους σε δεδομένα σχετικά με τους βιαστές που είχαν καταδικαστεί και όχι με το σύνολο των βιαστών που είναι πολύ περισσότεροι από αυτούς που τιμωρήθηκαν.⁷¹ Σύμφωνα με τις φεμινιστικές προσεγγίσεις, ο βιασμός δεν μπορεί να θεωρηθεί αποτέλεσμα της ψυχοπαθολογικής συμπεριφοράς κάποιων μεμονωμένων ανδρών, αλλά εργαλείο διατήρησης της υποταγής των γυναικών σε ένα άνισο κοινωνικό σύστημα. Στο κλασικό της έργο, η Susan Brownmiller όρισε το βιασμό ως «συνειδητή διαδικασία εκφοβισμού με την οποία όλοι οι άνδρες κρατούν όλες τις γυναίκες σε κατάσταση φόβου»,⁷² αναδεικνύοντας το ρόλο του στην άσκηση κοινωνικού ελέγχου από τους άνδρες. Παράλληλα, αναλύθηκε πώς καλλιεργείται η βία στους νέους άνδρες μέσα από τα λαϊκά άσματα και τον κινηματογράφο, με απόγειο την κουλτούρα ηρωοποίησης των βίαιων ανδρών που καλλιεργεί ο στρατός και ο πόλεμος.⁷³ Τα κρούσματα βιασμού αυξάνονται όσο περισσότερο οι γυναίκες θεωρούνται σεξουαλική και αναπαραγωγική ιδιοκτησία των ανδρών και όσο πιο πολύ καλλιεργείται η επιθετικότητα των ανδρών μέσω της πορνογραφίας. Η πρώτη σύνδεση του βιασμού με την πορνογραφία οφείλεται στην Andrea Dworkin, η οποία υποστήριξε ότι η πορνογραφία ως έκφραση ανδρικής βίας και ανδρικής εξουσίας αποτελεί τρόπο νομιμοποίησης του βιασμού.⁷⁴

71. Βλ. Boston Women's Health Book Collective, 1971.

72. Βλ. Susan Brownmiller, 1975, σ. 15.

73. Βλ. Cynthia Enloe, 1983.

74. Βλ. Andrea Dworkin, 1983 (ελληνόγλωσση βιβλιογραφία).

Ορισμοί και νόμοι στην Ελλάδα

Ο ορισμός του βιασμού διαφέρει ανάλογα με την ιστορική περίοδο και την πολιτισμική παράδοση και αντανακλά τις ισχύουσες αντιλήψεις γύρω από τις γυναίκες, το φύλο, το σώμα, την ηθική, το ανθρωπινό δικαίωμα και τη βία σε κάθε κοινωνία.⁷⁵ Τα περισσότερα σύγχρονα νομοθετικά πλαίσια θεωρούν απαραίτητα στοιχεία για τη στοιχειοθέτηση του βιασμού: (α) την ύπαρξη συνουσίας, (β) τη χρήση βίας και (γ) την απουσία συναίνεσης από το θύμα. Στην Ελλάδα, με τον εκσυγχρονισμό του Ποινικού Κώδικα το 1984,⁷⁶ ο βιασμός θεωρήθηκε *έγκλημα κατά της γενετήσιας ελευθερίας* και όχι έγκλημα κατά των ηθών, όπως ίσχυε μέχρι τότε. Βιασμό διαπράττει «όποιος με σωματική βία ή με απειλή σπουδαίου ή άμεσου κινδύνου εξαναγκάζει άλλον σε συνουσία εξώγαμη⁷⁷ ή σε ανοχή ή επιχείρηση ασελγούς πράξης». Ο ορισμός αυτός περιλαμβάνει στην πράξη του βιασμού τον εξαναγκασμό σε ασέλγεια, που θεωρείται ενέργεια η οποία αντικειμενικά μεν προσβάλλει το κοινό αίσθημα της αιδούς και των ηθών, υποκειμενικά δε κατευθύνεται προς την ικανοποίηση ή τη διέγερση της γενετήσιας επιθυμίας. Με αυτή την τροποποίηση του Ποινικού Κώδικα το έγκλημα του βιασμού διώκεται μεν αυτεπάγγελτα, έχει όμως μια μοναδική νομική ιδιαιτερότητα. Η ποινική δίωξη παύει οριστικά αν το θύμα ή ο νόμιμος εκπρόσωπός του δηλώσει ότι η δημοσιότητα από την ποινική δίωξη θα έχει συνέπεια τον ψυχικό τραυματισμό του. Αυτό το «παράθυρο» στην αυτεπάγγελτη δίωξη αφήνει περιθώρια να ασκηθεί εκβιασμός ή χρεματισμός εκ μέρους των δραστών, ώστε να σταματήσει η ποινική δίωξη.⁷⁸

Στην Ελλάδα η νομοθετική αλλαγή του 1984 ήταν αποτέλεσμα της δράσης του φεμινιστικού κινήματος μετά τη μεταπολίτευση. Η αφορμή δόθηκε με την καταδίκη ενός και με τον εντοπισμό ενός άλλου βιαστή πολλών γυναικών το 1983. Οι βιασμοί έτυχαν σεξιστικής αντιμετώπισης εκ μέρους του Τύπου, με αποτέλεσμα να οργανωθούν διαδηλώσεις και άλλες κινητοποιήσεις με κεντρικά συνθήματα όπως «Κάθε γυναίκα μπορεί να βιαστεί, γυναίκες καταγγείλετε το βιαστή», «ο Τύπος μάς βιάζει καθημε-

75. Βλ. Georges Vigarello, 2001 (ελληνόγλωσση βιβλιογραφία).

76. Με το Ν. 1419 / 1984.

77. Με το Ν. 3500 / 2006 εξαλείφθηκε ο όρος «εξώγαμη», γεγονός που σημαίνει ότι καλύπτεται πλέον ο βιασμός μέσα στο γάμο.

78. Βλ. Καίτη Παπαρρήγα Κωσταβάρα, 2004α, σ. 9.

ρινά, ο Τύπος μάς βιάζει άλλη μια φορά».⁷⁹ Στο πλαίσιο των κινητοποιήσεων αυτών έγινε η πρώτη δημόσια συζήτηση για τη βία και το βιασμό και διατυπώθηκαν οι αντιρρήσεις των γυναικείων οργανώσεων στο Σχέδιο Νόμου που είχε κατατεθεί στη Βουλή. Τα κυριότερα αιτήματα, που όμως δεν έγιναν δεκτά, ήταν να μπορούν οι γυναικείες οργανώσεις να ασκούν ρόλο πολιτικής αγωγής, να συμμετέχουν ισόρροπα άνδρες και γυναίκες στη σύνθεση του δικαστηρίου και να μην απαιτείται τεχνική απόδειξη του βιασμού.⁸⁰ Η αδυναμία του νόμου να αντιμετωπίσει επαρκώς το πρόβλημα, αλλά και οι λόγοι που μετά την ψήφισή του υποχώρησαν δραστικά οι κινητοποιήσεις των γυναικείων οργανώσεων αποτέλεσαν ζήτημα περαιτέρω φεμινιστικών προβληματισμών και αναλύσεων.⁸¹

Στην Ελλάδα η δίωξη του εγκλήματος του βιασμού, όπως άλλωστε και της σωματεμπορίας, προσκρούει συχνά σε πολλαπλά εμπόδια, ακόμα και όταν έχουν γίνει οι σχετικές καταγγελίες ή έχει κινηθεί η διαδικασία της αυτεπάγγελτης ποινικής δίωξης. Η οργάνωση και η λειτουργία του αστυνομικού και δικαστικού συστήματος δεν είναι προσαρμοσμένες στην αποτελεσματική αντιμετώπιση του εγκλήματος. Τα θύματα συχνά υφίστανται εκτός από τις άμεσες συνέπειες της εγκληματικής πράξης και τις έμμεσες συνέπειες του κινδύνου κοινωνικού εξευτελισμού.⁸² Οι ψυχολογικές επιβαρύνσεις επεκτείνονται και κατά τη διαδικασία καταγγελίας και απονομής της δικαιοσύνης, στη διάρκεια της οποίας συχνά υποχρεώνονται τα θύματα όχι μόνο να αναβιώσουν τις τραυματικές εμπειρίες του βιασμού, αλλά και να απαντήσουν σε εξευτελιστικές και ταπεινωτικές ερωτήσεις του δικαστηρίου και της υπεράσπισης, καθώς και να δώσουν πειστικές απαντήσεις, ώστε να τεκμηριώσουν την απουσία συναίνεσής τους.⁸³ Η διαδικασία αυτή

79. Φυλλάδιο της Ομάδας Τύπου του Σπιτιού των Γυναικών.

80. Βλ. Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών, 1983.

81. Βλ. *Δίνη*, φεμινιστικό περιοδικό, 1987.

82. Στη σεξιστική βία μπορεί να προστεθεί και η ρατσιστική βία, με αποτέλεσμα να γίνεται ακόμα μεγαλύτερη η κοινωνική περιθωριοποίηση, όπως στην περίπτωση του βιασμού μαθήτριας από τη Βουλγαρία στην Αμάρυνθο της Εύβοιας που διώχτηκε από τον τόπο κατοικίας της με προτροπή (!) της τοπικής αστυνομίας. Βλ. τα δημοσιεύματα στις εφημερίδες *Αυγή* και *Το Βήμα* της 1.11.2006, καθώς επίσης και στο Ντίνα Βαΐου, 2006β.

83. Η διαδικασία αυτή ενέχει τον κίνδυνο μιας δευτερογενούς θυματοποίησης από το δικαστήριο.

είναι ιδιαίτερα ψυχοφθόρα σε κοινωνίες όπως η ελληνική, όπου τα στερεότυπα του φύλου στην έκφραση της σεξουαλικότητας είναι πολύ ισχυρά. Καλλιεργείται έντεχνα η εντύπωση ότι τα θύματα προκάλεσαν το βιασμό, γεγονός που άλλωστε ελαφρύνει τις κατηγορίες που αντιμετωπίζουν οι δράστες. Τα θύματα απειλούνται με κοινωνική περιθωριοποίηση αν, παρά τις έντονες κοινωνικές πιέσεις, συνεχίσουν να υποστηρίζουν την καταγγελία τους. Δεν είναι τυχαίο ότι μεγάλο μέρος των βιασμών που έφτασαν στην καταδίκη των δραστών ήταν βιασμοί τουριστριών στην ελληνική επαρχία, οι οποίες διέθεταν την τόλμη και την απαραίτητη απόσταση από την ελληνική κοινωνία ώστε να καταγγείλουν το έγκλημα και να υποστούν μέχρι τέλους την επώδυνη δικαστική διαδικασία.

5.6 Πολιτικές για την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών στην Ελλάδα

Η αναγνώριση της βίας κατά των γυναικών από τους διεθνείς και ευρωπαϊκούς οργανισμούς ως παραβίασης των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων και πεδίου άσκησης κοινωνικής πολιτικής οδήγησε στην ανάπτυξη πολιτικών και στην Ελλάδα. Εκτός από τις άμεσες ή έμμεσες εξωθεν πιέσεις, η ανάπτυξη νομοθετικού πλαισίου, υποστηρικτικών δομών και άλλων μέτρων πολιτικής οφείλεται σε πολύ μεγάλο βαθμό στην κινητοποίηση των μη κυβερνητικών οργανώσεων και ιδιαίτερα των γυναικείων και φεμινιστικών ομάδων, των οποίων πάγιο στόχο αποτελεί η καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών. Η απουσία νομοθετικής ρύθμισης της σεξουαλικής παρενόχλησης, της συζυγικής βίας και της παράνομης διακίνησης μέχρι πολύ πρόσφατα τροφοδοτούσε αυτές τις διεκδικήσεις. Όταν η κυβέρνηση ανάγγελλε την προετοιμασία των νέων νόμων και έθετε τα σχέδια σε δημόσια διαβούλευση πριν κατατεθούν στη Βουλή, εντεινονταν οι κινητοποιήσεις. Ιδιαίτερα όσον αφορά την παράνομη διακίνηση, η έκταση που πήρε τα τελευταία χρόνια είχε αποτέλεσμα να δραστηριοποιηθεί και άλλες οργανώσεις εκτός από τις γυναικείες, κυρίως αυτές που εργάζονται για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των μεταναστών / -τριών.

Ο χαρακτήρας του «επείγοντος» που είχε η καταπολέμηση της βίας σε όλες τις μορφές προκάλεσε τη συγκρότηση του Δικτύου για την καταπολέμηση της ανδρικής βίας κατά των γυναικών, που περιλάμβανε 50 οργανώσεις και ομάδες οι οποίες ασχολούνται με το θέμα σε όλη την

Ελλάδα.⁸⁴ Ακόμα, με πρωτοβουλία του Δικτύου ιδρύθηκε το 2003 το *Εθνικό Παρατηρητήριο για την Αντιμετώπιση της Βίας κατά των Γυναικών*, θεσμό τον οποίο προώθησε σε όλες τις χώρες της ΕΕ το Ευρωπαϊκό Λόμπυ Γυναικών (ΕΛΓ). Στο Παρατηρητήριο εκτός από το Δίκτυο συμμετέχουν η Γενική Γραμματεία Ισότητας και το ΚΕΘΙ ως κυβερνητικοί φορείς για την ισότητα των φύλων. Αποστολή του είναι να παρακολουθεί τις δημόσιες πολιτικές και δεσμεύσεις, να διαμορφώνει συστάσεις για την αντιμετώπιση της βίας και την υλοποίηση των διεθνών δεσμεύσεων της χώρας και να καταρτίζει εθνικές εκθέσεις για τη βία κατά των γυναικών.⁸⁵

Οι μη κυβερνητικές οργανώσεις ανέλαβαν να στηρίξουν τα θύματα είτε με εθελοντική εργασία είτε χρηματοδοτούμενες από ευρωπαϊκά και εθνικά προγράμματα. Δυστυχώς μέχρι σήμερα παραμένουν ελάχιστοι οι δημόσιοι φορείς που παρέχουν ολοκληρωμένες υπηρεσίες σε γυναίκες θύματα βίας. Κύρια πηγή χρηματοδότησης των δημόσιων και μη κυβερνητικών δράσεων για την καταπολέμηση της βίας αποτελούν τα ευρωπαϊκά προγράμματα. Σε αυτά πολλοί φορείς και οργανώσεις υποβάλλουν προτάσεις οι οποίες χρηματοδοτούνται έπειτα από αξιολόγηση σε ευρωπαϊκό επίπεδο.⁸⁶ Τα βασικά προγράμματα είναι τα δύο προγράμματα DAPHNE⁸⁷ για την καταπολέμηση της βίας σε βάρος παιδιών, εφήβων και γυναικών και τα δύο STOP⁸⁸ για την καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων και της σεξουαλικής εκμετάλλευσης παιδιών. Αυτά τα ευρωπαϊκά προγράμματα χρηματοδότησαν διακρατικές συνεργασίες και εκστρατείες ευαισθητοποίησης της κοινής γνώμης γύρω από τα προβλήματα βίας, όπως την *καμπάνια της λευκής κορδέλας*, με την οποία οι άνδρες δήλωναν δημόσια ότι αρνούνται να ασκήσουν βία κατά των γυναικών.⁸⁹ Οι δράσεις

84. Το Δίκτυο δημιουργήθηκε το 1999 με αφορμή το ευρωπαϊκό συνέδριο που οργανώθηκε στην Αθήνα με τίτλο «Βία κατά των γυναικών: ανοχή μηδέν» από την Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών, 2000.

85. Βλ. Καίτη Παπαρρήγα Κωσταβάρα, 2004α.

86. Στο Γ' ΚΠΣ δεν εντάχθηκαν άμεσα οι δράσεις στον τομέα αυτό παρά μόνο έμμεσα (προγράμματα προώθησης στην απασχόληση και την κοινωνική ενσωμάτωση).

87. Βλ. Απόφαση του Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου 293 / 2000 / ΕΚ και Απόφαση του Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου 2004 / 803 / ΕΚ.

88. Βλ. Κοινή δράση του Συμβουλίου 96 / 700 / ΔΕΥ και Απόφαση του Συμβουλίου 2001 / 514 / ΔΕΥ.

89. Βλ. www.eurowrc.org

αυτές ανέδειξαν και στην Ελλάδα τη διάσταση του προβλήματος, ενθάρρυναν πολλές γυναίκες να προσφύγουν σε βοήθεια και να αντιμετωπίσουν δυναμικά την κατάσταση και συνέβαλαν στην ενεργοποίηση για την τιμωρία των διακινητών γυναικών. Ακόμα, με τα ευρωπαϊκά προγράμματα δημιουργήθηκαν δίκτυα αλληλεγγύης και ενισχύθηκαν οι υπάρχουσες (ελάχιστες) υποστηρικτικές δημόσιες υποδομές. Σημαντική οικονομική στήριξη στην καταπολέμηση της παράνομης διακίνησης γυναικών έδωσε και το Υπουργείο Εξωτερικών, το οποίο ενθάρρυνε δράσεις και στις χώρες προέλευσης των θυμάτων.

Οι πολιτικές για την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών μπορούν να χωριστούν σε δύο μεγάλες κατηγορίες: (α) αυτές που έχουν στόχο να δημιουργήσουν υποδομές για την υποστήριξη των θυμάτων και την προσφορά υπηρεσιών αρωγής στα θύματα και (β) αυτές που στοχεύουν στην ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης για το πρόβλημα και στην ενθάρρυνση των γυναικών να καταγγείλουν τους δράστες.⁹⁰

Υποστηρικτικές δομές και υπηρεσίες προς τα θύματα

Οι δημόσιες υποστηρικτικές δομές που απευθύνονται στα θύματα της σεξουαλικής βίας εξαντλούνται στα δύο Κέντρα Υποδοχής Κακοποιημένων Γυναικών της Γενικής Γραμματείας Ισότητας (στην Αθήνα και τον Πειραιά)⁹¹ και στον Ξενώνα για Κακοποιημένες Γυναίκες δυναμικότητας 13 ατόμων του Δήμου Αθηναίων, που λειτουργεί από το 1993. Τα θύματα απευθύνονται σε νοσοκομεία και κέντρα υγείας για να αντιμετωπίσουν τις άμεσες ανάγκες ιατρικής περίθαλψης. Το 2004 ιδρύθηκε ένα Κέντρο Υποστήριξης και Φιλοξενίας για Θύματα Σωματεμπορίας από το Υπουργείο Μακεδονίας και Θράκης στη Βόρεια Ελλάδα. Τέλος, το Εθνικό Κέντρο Άμεσης Κοινωνικής Βοήθειας (ΕΚΑΚΒ) διαθέτει δύο ξενώνες προσωρινής φιλοξενίας θυμάτων εμπορίας ανθρώπων, ένα κέντρο φιλοξενίας κακοποιημένων γυναικών και δέκα κέντρα κοινωνικής στήριξης, ενώ στην τηλεφωνική γραμμή του SOS 197, που λειτουργεί ολόκληρο το 24ωρο, δίνεται η δυνατότητα καταγγελίας περιστατικών σωματικής, σεξουαλικής και ψυχολογικής βίας.⁹²

90. Τα στοιχεία για τις πολιτικές αντλήθηκαν από την Εθνική Έκθεση του Εθνικού Παρατηρητηρίου. Βλ. Καίτη Παπαρρήγα Κωσταβάρα, 2004α.

91. Στην Αθήνα ιδρύθηκε το 1988 και στον Πειραιά το 1999. Το 2002 είχαν δεχτεί 3.256 τηλεφωνήματα και 1.467 προσωπικές συναντήσεις.

92. Οι 9 στις 10 από τις 324 κλήσεις που έγιναν στο διάστημα μεταξύ Ιουλίου 2003 και

Ως κέντρα υποδοχής, νομικής βοήθειας και ψυχοκοινωνικής στήριξης κακοποιημένων γυναικών λειτούργησαν κατά την περίοδο 2000-2003 τα παραρτήματα του ΚΕΘΙ στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη, την Πάτρα, το Ηράκλειο και το Βόλο. Η χρηματοδότησή τους εντάχθηκε στο Γ' ΚΠΣ⁹³ ως αναπόσπαστο στοιχείο της λειτουργίας των παραρτημάτων με τη μορφή των Συμβουλευτικών Κέντρων Γυναικών για την Απασχόληση και την Κοινωνική Ένταξη. Η λειτουργία των κέντρων διακόπηκε λόγω λανθασμένων επιλογών της πολιτικής ηγεσίας του Υπουργείου Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, το οποίο εποπτεύει το ΚΕΘΙ. Οι σχετικοί πόροι διατέθηκαν σε ιδιωτικούς φορείς και Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης (ΟΤΑ), οι οποίοι θα συγκροτούσαν *συμπράξεις* για την παροχή των υπηρεσιών στις γυναίκες. Η «αποκέντρωση» αυτή αποδείχτηκε επιβλαβής για την αποτελεσματικότητα των δράσεων, αφού οι ιδιωτικοί φορείς και οι ΟΤΑ δεν διέθεταν την απαραίτητη τεχνογνωσία και υλικοτεχνική υποδομή για τη σωστή λειτουργία των κέντρων.⁹⁴

Ο ίδιος τύπος φορέων, ιδιωτικές εταιρείες και ΟΤΑ, ανέλαβε και πρόσφατα την παροχή υπηρεσιών σε θύματα σωματεμπορίας ανθρώπων στο πλαίσιο της Κοινοτικής Πρωτοβουλίας EQUAL. Στον β' κύκλο εφαρμογής (2004-2006) τα «διακινούμενα πρόσωπα» συμπεριλήφθηκαν στις επωφελούμενες ομάδες, με αποτέλεσμα να εγκριθεί το έργο ΑΣΠΙΔΑ της ελληνικής αποστολής του Διεθνούς Οργανισμού Μετανάστευσης, το οποίο περιλαμβάνει τη δημιουργία και λειτουργία δομών πολλαπλής παρέμβασης, την κατάρτιση οδηγού δικαιωμάτων και υπηρεσιών, την εκπόνηση εγχειριδίου για την προβολή του θέματος και την οργάνωση δικτύου εθελοντών για την υποστήριξη των θυμάτων. Επίσης, το έργο ΝΟΣΤΟΣ της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Θεσσαλονίκης απευθύνεται σε «γυναίκες από χώρες του πρώην ανατολικού μπλοκ» που είναι θύματα παράνομης διακίνησης και εμπορίας ανθρώπων και περιλαμβάνει την ίδρυση κεντρικού φιλοξενείου στη Θεσσαλονίκη και διαμετακομιστικών σταθμών στο Κιλκίς, τις Σέρρες και τη Δράμα, καθώς και την κατάρτιση

Ιουλίου 2004 αφορούσαν κακοποίηση γυναικών. Βλ. Υπουργείο Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας, 2005, σ. 36.

93. Μέτρο 5.3 του Επιχειρησιακού Προγράμματος Απασχόλησης και Επαγγελματικής Κατάρτισης «Ολοκληρωμένες παρεμβάσεις υπέρ των γυναικών». Βλ. και Κεφάλαιο 4.

94. Εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις, όπως είναι το Κέντρο Κοινωνικής Παρέμβασης Νομού Κυκλάδων στην Ερμούπολη και το Κέντρο Γυναικών Δήμου Καρδίτσας.

συμβούλων για την υποστήριξη των θυμάτων. Από ιδιωτική εταιρεία συντονίζεται το έργο ΕΙΡΗΝΗ, το οποίο στοχεύει στην επαγγελματική επανένταξη γυναικών που υπήρξαν θύματα ενδοοικογενειακής βίας και εμπορίας, αλλά και γυναικών από ευάλωτες ομάδες, όπως οι μειονότητες των Ρομά και των Πομάκων. Ακόμα και αν τα παραπάνω προγράμματα υλοποιηθούν στο ακέραιο,⁹⁵ τα έργα δεν παύουν να χαρακτηρίζονται από πεπερασμένη χρονική διάρκεια, αφού κατά κανόνα δεν θα συνεχιστούν μετά τη λήξη της κοινοτικής χρηματοδότησης.

Την έλλειψη δημόσιων υποστηρικτικών δομών για την αντιμετώπιση της βίας με διάρκεια και σταθερότητα προσπαθούν να καλύψουν με τη δράση τους πολλές γυναικείες οργανώσεις και άλλες μη κυβερνητικές οργανώσεις (ΜΚΟ). Συμβουλευτική στήριξη στα θύματα βίας προσφέρουν ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, σε απολύτως εθελοντική βάση από το 1980, και το Δίκτυο Γυναικών Ευρώπης που λειτουργεί δύο τηλεφωνικές γραμμές SOS για τις κακοποιημένες γυναίκες και τα θύματα σωματεμπορίας.⁹⁶ Στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη οι Γιατροί του Κόσμου λειτουργούν ξενώνα για γυναίκες θύματα σωματεμπορίας και ανοικτό πολυϊατρείο για την πρωτοβάθμια περίθαλψη θυμάτων βίας. Στα Ιωάννινα δημιουργήθηκε ξενώνας και μονάδα παροχής νομικής και ιατρικής βοήθειας σε γυναίκες που είναι θύματα βίας από το Κέντρο Έρευνας και Υποστήριξης Θυμάτων Κακοποίησης και Κοινωνικού Αποκλεισμού, το οποίο επιδοτείται από το Υπουργείο Εξωτερικών. Η δραστηριότητα της Διεθνούς Αμνηστίας στο πλαίσιο της καταπολέμησης των βασανιστηρίων επικεντρώθηκε στη βία κατά των γυναικών το 2001.⁹⁷ Η Γυναικεία Ομάδα Αυτοάμυνας οργανώνει σεμινάρια για την ενίσχυση της αυτοάμυνας και το Κέντρο Συμπαράστασης Παιδιών και Οικογένειας δέχεται θύματα βίας.⁹⁸

95. Δεδομένων αφενός της ανεπάρκειας του συστήματος του δημόσιου ελέγχου των έργων και αφετέρου του μεγάλου διαχειριστικού και συντονιστικού κόστους που απορροφά υπερβολικό μέρος του προϋπολογισμού.

96. Βλ. www.enow.gr

97. Βλ. Amnesty International, 2001.

98. Για μεγαλύτερη ανάλυση των καταφυγίων κακοποιημένων γυναικών στην Ελλάδα βλ. Άννη Καββαδία και Μαρία Στρατηγάκη (υπό έκδοση).

Εκστρατείες ευαισθητοποίησης της κοινής γνώμης

Οι σημαντικότερες δράσεις εκ μέρους δημόσιων φορέων ήταν η ευρωπαϊκή καμπάνια «Σπάστε τη σιωπή», που υλοποίησε στην Ελλάδα το ΚΕΘΙ στο διάστημα 1999-2000,⁹⁹ και η επιμόρφωση δημόσιων λειτουργών (κοινωνικών λειτουργών, αστυνομικών κ.ά.), την οποία διεξήγαγε το Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης την ίδια περίοδο. Παράλληλα, με εθνική ή ευρωπαϊκή επιχορήγηση γυναικείες οργανώσεις και άλλες ΜΚΟ ανέλαβαν δράσεις δημοσιοποίησης της σεξιστικής βίας. Καμπάνια έγινε στο πλαίσιο του προγράμματος STOP NOW για την εμπορία γυναικών του Κέντρου Έρευνας και Δράσης για την Ειρήνη, που χρηματοδοτήθηκε από το Υπουργείο Εξωτερικών, ενώ η Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών οργάνωσε πολλά διεθνή συνέδρια και διαμόρφωσε προτάσεις πολιτικής για όλες τις μορφές βίας κατά των γυναικών. Το περιοδικό *Αγώνας της Γυναίκας* του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας δημοσίευσε πολλά άρθρα και τις παρεμβάσεις στις σχετικές δημόσιες συζητήσεις που οργάνωσε ο Σύνδεσμος.¹⁰⁰ Το Φεμινιστικό Κέντρο οργάνωσε καμπάνιες για τη δημοσιοποίηση των εγκλημάτων βίας κατά των γυναικών σε χώρες του τρίτου κόσμου και η Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών δραστηριοποιήθηκε για την απόσυρση Σχεδίου Νόμου που διευκόλυνε τη λειτουργία πορνείων ενόψει των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004. Σημαντική και άμεση πληροφόρηση για την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών παρείχε το ηλεκτρονικό περιοδικό *Infofemina*, ενώ δράσεις ενημέρωσης ανέπτυξαν και άλλες γυναικείες οργανώσεις, όπως η Πανελλαδική Οργάνωση Γυναικών «Παναθηναϊκή» και η Σοροπτιμιστική Ένωση Ελλάδας. Τέλος, σε κινητοποιήσεις και εκδηλώσεις διαμαρτυρίας για τη σεξιστική βία καλούν συχνά και άλλες φεμινιστικές και γυναικείες ομάδες, όπως η Φεμινιστική Πρωτοβουλία ενάντια στην καταναγκαστική πορνεία αλλοδαπών γυναικών, η Ομάδα Γυναικών Θεσσαλονίκης, η Παγκόσμια Πορεία Γυναικών, οι Γυναίκες για μια Άλλη Ευρώπη και το Φόρουμ των Αριστερών Φεμινιστριών.¹⁰¹

99. Η καμπάνια περιλάμβανε γιγαντοαφίσες, ραδιοφωνικά και τηλεοπτικά μηνύματα, καθώς και την αποστολή μαζί με το λογαριασμό της ΔΕΗ έξι εκατομμυρίων φυλλαδίων σε όλη τη χώρα. Βλ. Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας, 2000.

100. Βλ. τα αφιερώματα στον *Αγώνα της Γυναίκας*, 1997 και 2005α.

101. Για παράδειγμα, στην κινητοποίηση που έγινε την Παγκόσμια Ημέρα για την Εξάλειψη της Βίας κατά των Γυναικών (25.11.2006) κάλεσαν 7 ομάδες γυναικών.

Οι παραπάνω δράσεις, υποστηρικτικές υπηρεσίες και καμπάνιες, τόσο των δημόσιων φορέων όσο και των ΜΚΟ, χαρακτηρίζονται από αποσπασματικότητα, αφού εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από κοινοτικές χρηματοδοτήσεις περιορισμένης διάρκειας. Σε καμιά περίπτωση δεν συγκροτούν μια ολοκληρωμένη αντιμετώπιση του προβλήματος εκ μέρους της πολιτείας. Η ανάλυση των αιτιών της βίας κατά των γυναικών υποδεικνύει ότι για την αντιμετώπιση των πολλαπλών μορφών της απαιτείται συνδυασμένη και συντονισμένη δράση μεγάλου φάσματος δημόσιων και μη κυβερνητικών φορέων. Παράλληλα, η εμπειρία σχετικά με τις ακολουθούμενες πολιτικές σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες¹⁰² έδειξε ότι η αντιμετώπιση των διαφορετικών μορφών βίας γίνεται πιο αποτελεσματική όταν σχεδιάζονται μέτρα που κινητοποιούν φορείς πέραν αυτών που συνδέονται άμεσα με την κοινωνική πολιτική ή την ισότητα των φύλων. Για παράδειγμα, η εμπορία γυναικών πρέπει να αντιμετωπιστεί ταυτόχρονα και στο πλαίσιο των πολιτικών μετανάστευσης και οι σεξουαλικές παρενοχλήσεις στο πλαίσιο της συνδικαλιστικής δράσης. Για τη συζυγική βία χρειάζεται συνεργασία με φορείς δημόσιας υγείας (νοσοκομεία κ.λπ.), μέσω των οποίων εξασφαλίζεται η απαιτούμενη από το νόμο τεκμηρίωση των σωματικών βλαβών, ενώ ο βιασμός είναι απαραίτητο να ιδωθεί παράλληλα με το γενικότερο ζήτημα της ασφάλειας των δημόσιων χώρων.¹⁰³ Σε κάθε περίπτωση η αντιμετώπιση της έμφυλης βίας υπερβαίνει κατά πολύ τα όρια των παρεμβάσεων της κοινωνικής πολιτικής, εφόσον άπτεται των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων των γυναικών που γίνονται «εμπόρευμα» ή αντικείμενο εκβιασμών και εκτόνωσης της ανδρικής βίας και στους δύο χώρους, την οικογένεια και την αγορά εργασίας.

Όμως, τα «στεγανά» όρια ανάμεσα στον ιδιωτικό και τον δημόσιο χώρο δεν αμφισβητούνται μόνο από την άσκηση της βίας, αλλά και από τις έμφυλες σχέσεις που παράγουν το φαινόμενο της οικιακής εργασίας των μεταναστριών. Ενώ η άσκηση ανδρικής βίας κατά των γυναικών διαπερνά τους δύο χώρους, η αμειβόμενη οικιακή εργασία των μεταναστριών καταργεί τη

διάκριση μεταξύ τους. Με τις μετανάστριες οικιακές βοηθούς οι έμφυλες σχέσεις της αγοράς εργασίας εισέρχονται μέσα στην οικογένεια, εφόσον η εργασία φροντίδας και η οικιακή εργασία γίνονται αμειβόμενη απασχόληση και η οικογένεια γίνεται εργοδότης. Οι σχέσεις των φύλων μέσα στην οικογένεια επηρεάζονται και αυτές προς δύο αντίθετες κατευθύνσεις. Από τη μία δίνεται η δυνατότητα στις ντόπιες γυναίκες να διαθέσουν χρόνο στην επαγγελματική δραστηριότητα ενισχύοντας τη θέση τους και από την άλλη προσφέρεται «άλλοθι» στους συζύγους να συνεχίσουν να μην συμμετέχουν στις οικιακές εργασίες και τη φροντίδα.

102. Βλ. τα κείμενα του Ευρωπαϊκού Παρατηρητηρίου της Βίας κατά των Γυναικών, που ίδρυσε το Ευρωπαϊκό Λόμπυ Γυναικών το 1997, και ιδιαίτερα τις εθνικές εκθέσεις της Δανίας και της Ιρλανδίας (www.womenlobby.org).

103. Διεξοδική ανάλυση των επιτυχημένων δράσεων στον τομέα αυτό υπάρχει στο European Women's Lobby, 2001.

Φύλο και μετανάστευση

Σε όλα τα μεταναστευτικά ρεύματα η μετανάστευση των γυναικών έπαιξε καθοριστικό ρόλο στις συνθήκες και το είδος της μετανάστευσης, ακόμα και αν αυτός ο ρόλος μόλις πρόσφατα μελετήθηκε από τις ιστορικές σπουδές.¹ Οι διαδρομές των ανδρών και των γυναικών ήταν διαφορετικές, διέφεραν οι χώρες αποστολής, διαφορετικοί ήταν οι λόγοι της μετανάστευσης και άλλες οι σχέσεις με τις χώρες αποστολής. Διαφοροποιούνταν και οι συνθήκες ζωής και εργασίας, καθώς και οι όροι κοινωνικής ένταξης των ανδρών και των γυναικών που μετανάστευσαν. Οι έμφυλες σχέσεις στις χώρες αποστολής επηρέασαν τις ιεραρχίες φύλου και εθνικής καταγωγής στις χώρες υποδοχής. Διαμόρφωσαν από κοινού την καθημερινότητα των γυναικών, τη δυναμική των εξελίξεων, αλλά και τις προοπτικές εγκατάστασης ή επιστροφής των μεταναστριών.

Τα γυναικεία μεταναστευτικά ρεύματα προς τη σύγχρονη Ελλάδα αποτελούν εγγενές στοιχείο των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών. Η μεγάλη έκταση του φαινομένου συνδέεται άμεσα με την πατριαρχική οικογένεια, την αυξανόμενη ζήτηση αμειβόμενης οικιακής εργασίας και το χαμηλό επίπεδο κοινωνικών υποδομών. Η μετανάστευση ως πεδίο κοινωνικής πολιτικής δεν εξαντλείται μόνο σε μέτρα που στοχεύουν στην κοινωνική ένταξη των μεταναστριών. Εμπλέκεται άμεσα με την οργάνωση της φροντίδας των εξαρτημένων ατόμων, κατεχοχήν πεδίο της κοινωνικής πολιτικής, όπως επίσης και με τη δυνατότητα πλήρους και συνεχούς απασχόλησης των ντόπιων γυναικών, ώστε να αποκτήσουν εξατομικευμένα δικαιώματα κοινωνικής ασφάλισης και προστασίας.

Στην πρώτη ενότητα του κεφαλαίου (6.1) εξετάζεται το ζήτημα των «πολλαπλών διακρίσεων» των γυναικών, ιδιαίτερα αυτών που είναι αποτέλεσμα της διαπλοκής του φύλου με τη φυλή και την εθνική καταγωγή,

1. Βλ. Nancy L. Green, 2004, σσ. 134-152 (ελληνόγλωσση βιβλιογραφία).

και επισημαίνονται ορισμένα στοιχεία κριτικής του κράτους πρόνοιας με την οπτική του *μαύρου φεμινισμού*. Στη δεύτερη ενότητα (6.2) παρουσιάζονται οι έμφυλες διαστάσεις των σύγχρονων μεταναστευτικών ρευμάτων προς τον *ευρωπαϊκό νότο*, ιδίως της μετανάστευσης των γυναικών. Στην τρίτη ενότητα (6.3) αναλύονται οι συνθήκες ζωής και εργασίας των μεταναστριών, ειδικότερα των *οικιακών βοηθών* στην Ελλάδα, και επισημαίνονται τα κύρια προβλήματα κοινωνικής ένταξης. Τέλος, στην τέταρτη ενότητα (6.4) εξετάζονται οι σημαντικότερες *πολιτικές* του ΟΗΕ, της ΕΕ και του ελληνικού κράτους σχετικά με την είσοδο, την παραμονή, την εργασία και την κοινωνική ένταξη των μεταναστριών.²

6.1 Φύλο, φυλή και εθνική καταγωγή³

Σε συνέχεια των αναλύσεων του τρόπου που αλληλεπιδρά το φύλο με την κοινωνική τάξη στη διαμόρφωση των έμφυλων σχέσεων και ταυτοτήτων, αλλά και των πολιτικών συμμαχιών του γυναικείου κινήματος,⁴ αναπτύχθηκαν οι προβληματισμοί σχετικά με την αλληλεπίδραση του φύλου με τη φυλή, τη θρησκεία και την εθνική καταγωγή στη φεμινιστική θεωρία και πολιτική. Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, σε χώρες με σημαντικούς πληθυσμούς φυλετικών και εθνικών μειονοτήτων, όπως η Μεγάλη Βρετανία, η Γαλλία και η Ολλανδία, οι σχετικοί προβληματισμοί διαμορφώθηκαν σε συνθήκες έντονων συζητήσεων αναφορικά με την κοινωνική ένταξη των εθνικών μειονοτήτων από τις πρώην αποικίες και την εμφάνιση των κινδύνων έξαρσης του θρησκευτικού φονταμενταλισμού και του εθνικιστικού φανατισμού στην Ευρώπη.⁵

2. Οι πολιτικές δεν αφορούν τις μετανάστριες που είναι θύματα παράνομης διακίνησης με στόχο τη σεξουαλική εκμετάλλευση, για τις οποίες γίνονται εκτενείς αναφορές στο Κεφάλαιο 5.
3. Οι φεμινιστικές προσεγγίσεις της διαπλοκής φύλου, εθνικής και φυλετικής καταγωγής συγκροτούν τον «μετααποικιακό φεμινισμό», ο οποίος δεν προσθέτει απλώς τη φυλή ως ακόμα μία όψη κυριαρχίας αλλά μετασχηματίζει την ίδια την έννοια του φύλου. Για ολοκληρωμένη ανάλυση του μετααποικιακού φεμινισμού βλ. Αθηνά Αθανασίου (επιμ.), 2006, σσ. 48-53, καθώς και τα κείμενα της ενότητας «Διεθνικότητα και μετααποικιακότητα: συναντήσεις, συγκρούσεις και η πολιτική της εμπειρίας» του ίδιου τόμου.
4. Βλ. ανάμεσα σε πολλά άλλα Zillah Eisenstein (επιμ.), 1979, και Veronica Beechey, 1979.
5. Βλ., για παράδειγμα, Anna Ward, Jeanne Gregory & Nira Yuval-Davis (επιμ.), 1992.

Φεμινίστριες από εθνικές μειονότητες άσκησαν κριτική στις φεμινιστικές θεωρίες, υποστηρίζοντας ότι αυτές αναφέρονταν μόνο στις λευκές γυναίκες της μεσαίας τάξης και του επίσημου θρησκευτικού προσανατολισμού. Η μεγάλη έμφαση στην ανάλυση της έμφυλης συγκρότησης της κοινωνίας θεωρήθηκε ότι απέκρυπτε τον ρατσιστικό χαρακτήρα της. Παράλληλα, η αλληλεπίδραση του φύλου με τη φυλετική και την εθνική καταγωγή απασχόλησε την πολιτική δράση των αντιρατσιστικών κινήματων που αναζήτησαν σημεία συνεννόησης και συμμαχίας με τα φεμινιστικά κινήματα, εφόσον τέθηκε το ερώτημα αν η καθημερινή ζωή των γυναικών των μειονοτήτων καθοριζόταν περισσότερο από τις ιεραρχίες του φύλου ή της εθνικής καταγωγής. Σε αυτό το πλαίσιο δημιουργήθηκε το ρεύμα του *μαύρου φεμινισμού*, που διακρίθηκε από τα άλλα, δηλαδή από τον ριζοσπαστικό φεμινισμό, τον φιλελεύθερο φεμινισμό και τον σοσιαλιστικό φεμινισμό τόσο ως προς τη θεωρητική προσέγγιση, όσο και ως προς την πολιτική πρακτική. Συγκεκριμένα, υποστηρίχθηκε ότι όλα τα άλλα ρεύματα παραβλέπουν συστηματικά τις τεράστιες διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στις λευκές και τις γυναίκες των φυλετικών και εθνικών μειονοτήτων.⁶

Η ανάδειξη της διαφορετικής εμπειρίας των γυναικών από τις εθνικές και φυλετικές μειονότητες αναθεώρησε πολλές φεμινιστικές αναλύσεις. Ο μαύρος φεμινισμός έδωσε νέες διαστάσεις στη μελέτη της μητρότητας, της πατριαρχικής εξουσίας, της κοινωνικής πολιτικής, του θεσμού της οικογένειας και γενικότερα της καταπίεσης των γυναικών. Υποστηρίχθηκε ότι ο ρατσισμός και η ξενοφοβία λειτουργούν έτσι ώστε πολλοί κοινωνικοί θεσμοί να αποκτούν αντίστροφο ρόλο, όταν αφορούν γυναίκες που δεν ανήκουν στην κυρίαρχη φυλή και εθνική καταγωγή. Για παράδειγμα, στην περίπτωση των μαύρων γυναικών η μητρότητα δεν μπορεί να εξιδανικευτεί από την κοινωνία, αφού ταυτίζεται με την αναπαραγωγή μιας «υποδεέστερης» φυλής ή εθνοτικής ομάδας και η οικογένεια λειτουργεί περισσότερο ως χώρος αλληλεγγύης και προστασίας από το εχθρικό κοινωνικό περιβάλλον και λιγότερο ως τόπος άσκησης της πατριαρχικής εξουσίας. Σε κάθε περίπτωση η άσκηση της πατριαρχικής εξουσίας με άλλον τρόπο εκφράζεται από τους άνδρες της διαφορετικής φυλετικής ή εθνικής καταγωγής, εφόσον αυτοί είναι ταυτόχρονα και

6. Βλ. *Feminist Review*, 1984.

θύματα φυλετικής εξουσίας εκ μέρους των ανδρών της κυρίαρχης φυλής και εθνικής καταγωγής.⁷

Σε πολιτικό επίπεδο η αναγνώριση της κοινής εμπειρίας των γυναικών στην καταπίεση δημιουργούσε μια *συλλογική συνείδηση* και ανάγκη για *κοινή δράση*, η οποία όμως διακοπτόταν από τις φυλετικές και εθνικές ιεραρχήσεις ανάμεσα στις γυναίκες. Συχνά μάλιστα αναπτυσσόταν μεγαλύτερη αλληλεγγύη ανάμεσα στους λευκούς άνδρες και τις λευκές γυναίκες απ' ό,τι ανάμεσα στους λευκούς και τους μαύρους άνδρες, αφού οι πρώτοι δεν είχαν τη διάθεση να μοιραστούν με τους ομόφυλους τα υλικά και συμβολικά πλεονεκτήματα της κοινωνικής υπεροχής τους ως φύλο. Όσον αφορά τους αγώνες για ανατροπή της καταπίεσης θα μπορούσαν θεωρητικά να αναπτυχθούν κοινές στρατηγικές και διεκδικήσεις, εφόσον η «νομιμοποίηση» της φυλετικής καταπίεσης και της καταπίεσης του φύλου είχε την ίδια βάση, τη βιολογική διαφορά. Όμως αυτό δεν συνέβη, τουλάχιστον στην πρώτη φάση της συνάντησης του αντιρατσιστικού με το φεμινιστικό κίνημα. Η κοινή δράση ήταν δύσκολη, γιατί το τελευταίο στηριζόταν συχνά στην *οικουμενικότητα* της γυναικείας καταπίεσης, η οποία όμως ταυτιζόταν με την εμπειρία των λευκών γυναικών της αστικής τάξης.⁸

Κατά τη δεκαετία του 1990, οι θεωρητικές επεξεργασίες της αλληλεπίδρασης του φύλου με τη φυλή και την εθνική καταγωγή τροφοδοτήθηκαν από τις κοινωνικές αναταραχές που δημιούργησαν οι νέες μορφές εθνικισμού και τα μεταναστευτικά ρεύματα στην Ευρώπη μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού. Η εμφάνιση έντονων μορφών οικονομικής (και σεξουαλικής) εκμετάλλευσης των μεταναστών, καθώς και οι εκδηλώσεις θρησκευτικού φονταμενταλισμού σε βάρος των γυναικών των εθνικών μειονοτήτων στις χώρες υποδοχής έστρεψαν πολλές φεμινιστικές αναζητήσεις στο έμφυλο περιεχόμενο της *ιδιότητας του πολίτη* και των *ανθρωπίνων δικαιωμάτων*.⁹ Ακόμα, διαπιστώθηκε ότι

7. Για συνολτική παρουσίαση της κριτικής του κράτους πρόνοιας εκ μέρους του μαύρου φεμινισμού βλ. Fiona Williams, 1989, σσ. 69-75 και Κεφάλαιο 1, σ. 37.

8. Ανάμεσα σε άλλα βλ. Floya Anthias & Nira Yuval-Davis, 1992.

9. Η «ουδετερότητα» των δικαιωμάτων στις σύγχρονες δημοκρατίες έχει αμφισβητηθεί από τη φεμινιστική έρευνα, που έδειξε τον ανδροκρατικό χαρακτήρα τους. Βλ. *Feminist Review*, 1997, και τον συλλογικό τόμο του Κέντρου Γυναικείων Μελετών και Ερευνών ΔΙΟΤΙΜΑ, 1999 (ειδικότερα τα κείμενα των Louise Ackers, 1999, και

έμφυλες ιεραρχίες δημιουργούνται και στο εσωτερικό των φυλετικών και εθνικών κοινοτήτων, έτσι ώστε συχνά να οξύνονται παρά να αμβλύνονται οι ανισότητες του φύλου στις «πολυπολιτισμικές» κοινωνίες. Και σε αυτές οι γυναίκες παίζουν πολύ σημαντικό ρόλο στην κατασκευή της εθνικής ταυτότητας σε συμβολικό και πραγματικό επίπεδο, αφού εξακολουθούν να αποτελούν τους (σχεδόν) αποκλειστικούς φορείς κοινωνικοποίησης των παιδιών και ως εκ τούτου θεματοφύλακες των εθνικών αξιών.¹⁰

Ο τρόπος αντιμετώπισης των «πολλαπλών» διακρίσεων που υφίστανται οι γυναίκες των εθνικών και φυλετικών μειονοτήτων στις χώρες υποδοχής δημιούργησε νέα πεδία κοινωνικών διεκδικήσεων, όπου οι φεμινιστικές ομάδες «συνομίλησαν» με τα αριστερά και αντιρατσιστικά κινήματα.¹¹ Οι πιο πρόσφατες σχετικές συζητήσεις αναπτύχθηκαν με αφορμή τη μαντίλα των μουσουλμάνων γυναικών και τα περιστατικά κλειτοριδεκτομής στις ευρωπαϊκές χώρες, όπως επίσης και με τους όρους απόκτησης της υπηκοότητας από πολίτες άλλων χωρών. Για παράδειγμα, ο πρόσφατος νόμος για την απαγόρευση των θρησκευτικών συμβόλων (κυρίως της μαντίλας) στα δημόσια σχολεία της Γαλλίας δίχασε το γυναικείο κίνημα και η υποχρέωση των μελλοντικών υπηκόων της Νορβηγίας να δεσμευτούν έγγραφα ότι θα σέβονται την ισότητα των φύλων θεωρήθηκε τρόπος «απόκρυψης» των έντονων έμφυλων ανισοτήτων στις σκανδιναβικές κοινωνίες.¹²

Στο ίδιο πλαίσιο αναφοράς των πολλαπλών προσδιορισμών και της αλληλεπίδρασης της κοινωνικής τάξης, της φυλής και του φύλου, ερευνήθηκε και η έμφυλη διάσταση της διαδικασίας παγκοσμιοποίησης.¹³ Οι μορφές του διεθνούς καταμερισμού εργασίας και οι σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα έθνη δεν είναι άμοιρη των ιεραρχιών του φύλου τόσο στις ανα-

Éliane Vogel Polsky, 1999 (ελληνόγλωσση βιβλιογραφία). Ακόμα, βλ. Μάρω Παντελίδου Μαλούτα, 2002.

10. Βλ. Nira Yuval-Davis, 1997, Floya Anthias, 1992, και Jacqueline Andall (επιμ.), 2003.

11. Για την Ελλάδα βλ. τα πρακτικά της Συνάντησης Γυναικών με θέμα «Εθνικισμός, ρατσισμός, κοινωνικό φύλο», που έγινε με πρωτοβουλία του ελληνικού τμήματος του Ευρωπαϊκού Φόρουμ Αριστερών Φεμινιστριών, 1995.

12. Τα θέματα αυτά συζητήθηκαν εκτενώς στο 6ο Ευρωπαϊκό Συνέδριο Έρευνας για το Φύλο, με θέμα *Gender and Citizenship in a Multicultural context*, στο Lodz της Πολωνίας). Για τη μαντίλα βλ. Christine Delphy, 2004.

13. Βλ. Annie Phizacklea, 1998.

πτυγμένες χώρες, όσο και στις αναπτυσσόμενες. Το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής αγαθών στις πρώτες και της παροχής φροντίδας στις δεύτερες βασίζεται στη φτηνή εργασία κάποιων «παγκοσμιοποιημένων» γυναικών, που μετακινούνται με γνώμονα την κοινωνική τάξη, την εθνική προέλευση, την ηλικία, τη σωματική διάπλαση, τη θρησκεία κ.λπ.¹⁴

Ευρωπαϊκή εκδοχή των «παγκοσμιοποιημένων» γυναικών αποτελούν οι οικονομικές μετανάστριες που μετακινήθηκαν προς τις χώρες του ευρωπαϊκού νότου τη δεκαετία 1990 μετά την κατάρρευση των σοσιαλιστικών χωρών. Σήμερα οι μετανάστριες αυτές εργάζονται στην παροχή οικιακής εργασίας και φροντίδας, δηλαδή σε έναν τομέα κομβικής σημασίας για την αύξηση της απασχόλησης των ντόπιων γυναικών, δεδομένης της ανελαστικότητας του έμφυλου καταμερισμού εργασίας μέσα στην οικογένεια και της ανεπάρκειας κοινωνικών υποδομών.

6.2 Οικονομικές μετανάστριες στον ευρωπαϊκό νότο

Η σύγχρονη οικονομική μετανάστευση στον ευρωπαϊκό νότο αποτελεί φαινόμενο με σημαντικές οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές διαστάσεις. Οι μετακινούμενοι πληθυσμοί προέρχονται από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, της Αφρικής και της Άπω Ανατολής και αντιμετωπίζουν συνθήκες οικονομικής εκμετάλλευσης και προβλήματα κοινωνικής ένταξης. Ως πολίτες διαφορετικής φυλετικής και εθνικής καταγωγής στερούνται των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων μέχρι να αποκτήσουν την υπηκοότητα της χώρας υποδοχής.¹⁵ Οι περισσότεροι οικονομικοί / -ές μετανάστες / -τριες εισέρχονται «παράνομα» στη χώρα, αντιμετωπίζονται ως «λαθρομετανάστες / -τριες», παραμένουν για μεγάλα χρονικά διαστήματα «χωρίς χαρτιά» και εντάσσονται στην άτυπη αγορά εργασίας χωρίς κοινωνική ασφάλιση ή επαναπροωθούνται στις χώρες προέλευσης.¹⁶ Τα προβλήματα κοινωνικής ένταξης παρουσιάζονται οξυμένα σε σύγκριση με προηγούμενες μαζικές μεταναστεύσεις, όπως αυτές από τις χώρες του ευρωπαϊκού νότου προς τις ΗΠΑ στις αρχές του αιώνα και προς τη Γερμα-

14. Βλ. τις έρευνες των Barbara Ehrenreich & Arlie Russell Hochschild, 2002, Leslie Salzinger, 2003, και Pierette Hondagneu-Sotelo, 2001.

15. Ανάμεσα σε άλλα βλ. Russell King, Gabriella Lazaridis & Charalambos Tsardanidis (επιμ.), 2000.

16. Για τις συνθήκες εισόδου στην Ελλάδα από τον Έβρο βλ. Όλγα Λαφαζάνη, 2006.

νία και το Βέλγιο κατά τη δεκαετία του 1960, όπου οι μετακινήσεις έγιναν νόμιμα, οργανωμένα και με αυστηρές διαδικασίες απόκτησης άδειας εισόδου. Ένας από τους πολλούς λόγους των υποδεέστερων συνθηκών υποδοχής εντοπίζεται στο γεγονός ότι οι χώρες του ευρωπαϊκού νότου, μέχρι πρότινος χώρες αποστολής μεταναστών / -τριών, μετατράπηκαν σε χώρες υποδοχής σε σύντομο χρονικό διάστημα. Για το λόγο αυτό δεν μπόρεσαν να καλύψουν τις σοβαρές ελλείψεις και αδυναμίες του κρατικού μηχανισμού να διαμορφώσει σωστά τους όρους ένταξης των μεταναστών / -τριών.¹⁷

Εγγενή στοιχεία του φαινομένου της οικονομικής μετανάστευσης στις χώρες του ευρωπαϊκού νότου¹⁸ αποτελούν η άνοδος του βιοτικού επιπέδου, ο διογκωμένος άτυπος τομέας της οικονομίας, το υποτονικό κράτος πρόνοιας και η μεγάλη αύξηση της απασχόλησης των ντόπιων γυναικών. Οι τέσσερις αυτοί παράγοντες δημιούργησαν ευνοϊκές συνθήκες για την προσέλκυση των σύγχρονων οικονομικών μεταναστών και μεταναστριών που κάλυψαν τις ανάγκες φτηνού εργατικού δυναμικού σε όλους τους τομείς της οικονομίας, και ιδιαίτερα στους κλάδους που απαιτούν μεγαλύτερη ευελιξία παραγωγής, όπως είναι η βιοτεχνία και ο αγροτικός τομέας.¹⁹ Σημείο τομής των επιδράσεων των ανωτέρω παραγόντων, αλλά και πεμπουσία της έμφυλης διάστασης του φαινομένου, αποτελεί η μαζική απασχόληση των μεταναστριών στις οικιακές εργασίες και τη φροντίδα των εξαρτημένων ατόμων (παιδιά, ηλικιωμένοι, ασθενείς και ανάπηροι). Η οικονομική ανάπτυξη προκάλεσε την αύξηση της απασχόλησης των ντόπιων γυναικών, ενώ η έλλειψη κοινωνικών υποδομών δημιούργησε ανάγκες αμειβόμενης εργασίας φροντίδας. Τέλος, ο διογκωμένος άτυπος τομέας της οικονομίας και η ανοχή του κράτους ως προς την εφαρμογή των φορολογικών διατάξεων και των νόμων για την κοινωνική ασφάλιση διευκόλυναν καθοριστικά την προσέλκυση των μεταναστριών στη χώρα. Το αποτέλεσμα ήταν μεγάλο μέρος της μη αμειβόμενης οικια-

17. Βλ. Λουκία Μ. Μουσούρου, 1993. Σχετικά με την ένταξη των αλβανών μεταναστών βλ. Λόης Λαμπριανίδης και Αντιγόνη Λυμπεράκη, 2001.

18. Σε πολλές μελέτες χρησιμοποιείται ο όρος «νοτιοευρωπαϊκό» ή «μεσογειακό» μοντέλο μετανάστευσης.

19. Έρευνες πεδίου στη Βόρεια Ελλάδα, οι οποίες ανέδειξαν την ιδιαιτερότητα της ελληνικής περίπτωσης σε σχέση με τις άλλες χώρες του ευρωπαϊκού νότου και αμφισβήτησαν την ύπαρξη συγκεκριμένου «νοτιοευρωπαϊκού» μοντέλου. Βλ. Ντίνα Βαΐου & Κωστής Χατζημιχάλης, 1997.

κής εργασίας και εργασίας φροντίδας των ντόπιων γυναικών να μετατραπεί σε χαμηλά αμειβόμενη εργασία μεταναστριών.

Αρχικά, μετανάστριες από την Ανατολική Ασία (κυρίως τις Φιλιππίνες) διοχετεύτηκαν μέσω ιδιωτικών γραφείων στα σπίτια των εργοδοτών / -τριών και εργάστηκαν οικοδότες, συχνά στερούμενες βασικές ελευθερίες. Τα διαβατήριά τους μπορούσαν να παρακρατηθούν και οι κινήσεις τους να είναι πλήρως ελεγχόμενες από τις *οικογένειες-εργοδότες*. Στη συνέχεια, η περαιτέρω αύξηση της ζήτησης οικιακών υπηρεσιών συνέπεσε με την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, η οποία πρόσφερε νέες πηγές άντλησης φτηνής εργατικής δύναμης. Ο δραστικός περιορισμός των επαγγελματικών προοπτικών στις χώρες αυτές δεν ήταν αποδεκτός από γυναίκες που είχαν κοινωνικοποιηθεί σε συνθήκες μεγαλύτερης ισότητας των φύλων, τουλάχιστον ως προς τις εκπαιδευτικές και επαγγελματικές ευκαιρίες. Γυναίκες υψηλού μορφωτικού επιπέδου αναζήτησαν εργασία και αποδέχτηκαν συνθήκες και όρους πολύ υποδεέστερους από αυτούς που αναλογούσαν στα προσόντα και τις ικανότητές τους. Οι περισσότερες μετανάστευσαν μόνες, χωρίς συγγενικά πρόσωπα, αφήνοντας πίσω συζύγους και παιδιά.

Παράλληλα, σε πολλές χώρες του ευρωπαϊκού νότου οι ελεγκτικοί δημόσιοι μηχανισμοί για την προστασία των εργαζομένων υπολειπόμενοι και η άτυπη εργασία τυγχάνει μεγάλης κοινωνικής «ανοχής», αν όχι στήριξης. Τα προβλήματα οξύνονται ακόμα περισσότερο από το γεγονός ότι η οικιακή εργασία των μεταναστριών παρέχεται στο «άβατο» του οικογενειακού χώρου. Την απουσία του κράτους πρόνοιας και της κρατικής εξουσίας έχει «υποκαταστήσει» η εξουσία της πατριαρχικής οικογένειας. Στις περιπτώσεις των δύο κύριων μορφών σύγχρονης μετανάστευσης των γυναικών, της οικόσιτης οικιακής βοήθου και του θύματος σωματεμπορίας και πορνείας, οι οικογένειες-εργοδότες και οι μαστροποί-προστάτες έχουν την ευκαιρία να ασκήσουν έλεγχο της εργασίας και του σώματος των μεταναστριών, ιδιαίτερα όσων βρέθηκαν στη χώρα χωρίς άδεια εργασίας και οικογένεια. Στις περιπτώσεις που οι μετανάστριες μετακινήθηκαν με την οικογένειά τους, οι σύζυγοι και οι πατέρες τους εξακολουθούν να παίζουν σημαντικό ρόλο στις συνθήκες ζωής και εργασίας τους. Το κράτος φαίνεται να δίνει προτεραιότητα στην κοινωνική ένταξη των ανδρών μεταναστών, αφήνοντας σε αυτούς τις αποφάσεις και τον έλεγχο των συνθηκών εργασίας των γυναικών συζύγων τους.²⁰

20. Βλ. Haleh Afshar & Mary Maynard (επιμ.), 1994.

Οι μετανάστριες ως έμφυλα ενεργά υποκείμενα

Από τη δεκαετία του 1980 και μετά οι σύγχρονες έρευνες για τη μετανάστευση έφεραν στο προσκήνιο τον ανδροκρατικό χαρακτήρα των ερμηνευτικών σχημάτων της μετανάστευσης, τα οποία στηρίζονταν σε υποθέσεις ότι οι μετανάστριες είναι στάσιμα, αφανή και ετεροκαθοριζόμενα υποκείμενα. Η «ανακάλυψη» των μεταναστριών και του καθοριστικού ρόλου τους σε όλα τα μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα οδήγησε στη διάκριση τριών ειδών σχέσεων των γυναικών με τη μετανάστευση: (α) την κατάσταση όπου οι γυναίκες μένουν πίσω στις χώρες αποστολής, αναλαμβάνουν «ανδρικούς» ρόλους και αναμένουν την επιστροφή των συζύγων τους, (β) την κατάσταση όπου οι γυναίκες ακολουθούν τους συζύγους τους και μεταναστεύουν χωρίς να το θέλουν οι ίδιες και (γ) την κατάσταση όπου οι γυναίκες φεύγουν από τη χώρα τους μόνες, χωρίς οικογένεια, για να δοκιμάσουν την τύχη τους. Σε κάθε περίπτωση:

Ο ρόλος των γυναικών επανεκτιμήθηκε, τόσο γι' αυτές που μένουν πίσω όσο και γι' αυτές που «ακολουθούν» ή φεύγουν μόνες. Ούτε οι μεν ούτε οι δε είναι παθητικές. Η εικόνα της στασιμότητας των γυναικών κλονίζεται σοβαρά.²¹

Οι μετανάστριες δεν αποτελούν μόνο μέλη ομοιογενών εθνοτικών ομάδων, αλλά και υποκείμενα που καλούνται να ζήσουν αυτόνομα σε κοινωνίες με διαφορετικά πολιτιστικά και κοινωνικά πρότυπα από τις δικές τους. Το να αντιμετωπίζονται με τα στερεότυπα του φύλου και της φυλετικής και εθνικής καταγωγής μάλλον δυσχεραίνει παρά διευκολύνει την κατανόηση των συνθηκών εργασίας και ζωής τους. Οι ερμηνείες της θέσης των μεταναστριών με όρους «πολιτιστικής σύγκρουσης» ή «διπλής εθνικής ταυτότητας» υποχώρησαν σταδιακά, αφού διαπιστώθηκε ότι οι μετανάστριες ανέπτυξαν πολλαπλούς μηχανισμούς αντίστασης και βρήκαν τρόπους να ελέγξουν τη ζωή τους ως *ενεργά έμφυλα υποκείμενα* και όχι ως *παθητικά άτομα* που ακολουθούν τις επιλογές των ανδρών της οικογένειας και γίνονται θύματα πολλαπλής εκμετάλλευσης.²²

Έμφυλες σχέσεις στις χώρες αποστολής και υποδοχής

Ανθρωπολογικές και βιογραφικές προσεγγίσεις της καθημερινής ζωής των μεταναστριών στις ευρωπαϊκές χώρες έδειξαν ότι οι σύγχρονες οικο-

21. Βλ. Nancy L. Green, 2004, σσ. 143-144 (ελληνόγλωσση βιβλιογραφία).

22. Βλ. Floya Anthias & Gabriella Lazaridis (επιμ.), 2000, και Dina Vaiou, 2002.

νομικές μετανάστριες ζουν και εργάζονται σε καθεστώς αντικρουόμενων πιέσεων σχετικά με τους ρόλους και τις έμφυλες ταυτότητές τους.²³ Το γεγονός ότι η οικογένειά τους βρίσκεται μακριά μπορεί να λειτουργήσει είτε *επιβαρυντικά*, αυξάνοντας τα συναισθηματικά και κοινωνικά βάρη, είτε *απελευθερωτικά*, προσφέροντας προσωπική ανεξαρτησία και αφήνοντας μεγαλύτερα περιθώρια αυτόνομης κοινωνικής ένταξης στη χώρα υποδοχής και αποσκίασης από ασφυκτικά πολιτισμικά πλαίσια των χωρών προέλευσης.²⁴ Ακόμα, οι έμφυλες ταυτότητες των μεταναστριών διαμορφώνονται μέσω *οριοθετήσεων* τόσο ως προς την εθνική κοινότητα, όσο και ως προς τις γυναίκες του ντόπιου πληθυσμού. Από τη μία απομακρύνονται από την κοινότητα υιοθετώντας πρότυπα των κοινωνιών υποδοχής και από την άλλη αντιστέκονται στην ενσωμάτωση επικαλούμενες τα πρότυπα της εθνικής και φυλετικής προέλευσης.²⁵ Σε κάθε περίπτωση οι αντικρουόμενες πιέσεις οδηγούν σε διαφορετικά αποτελέσματα και οι έμφυλες σχέσεις εξελίσσονται ανάλογα με τις εθνοτικές και φυλετικές προελεύσεις των μεταναστριών.²⁶

Η διαμόρφωση των έμφυλων ταυτοτήτων των μεταναστριών καθορίζεται στις χώρες του νότου από το συνδυασμό τριών ειδών *συστημάτων έμφυλων σχέσεων*: (α) της χώρας προέλευσης, (β) της χώρας υποδοχής και (γ) της εθνικής μειονότητας.²⁷ Και τα τρία συστήματα βρίσκονται σε συνεχή αλληλεπίδραση μεταξύ τους και διαμορφώνουν τις συνθήκες ζωής και εργασίας των μεταναστριών στη Νότια Ευρώπη. Οι μετανάστριες από τη Νοτιοανατολική Ασία, κυρίως από καθολικές (και όχι μουσουλμανικές) χώρες, μετακινούνται μόνες τους και ζουν «εσωτερικές» στο σπίτι της οικογένειας-εργοδότη. Ο οικόσιτος χαρακτήρας της εργασίας δίνει μεγαλύτερη εξουσία στον εργοδότη /-τρια ως άτομο παρά στο κράτος, όπως φαίνεται στις περιπτώσεις της σεξουαλικής παρενόχλησης των οικιακών βοηθών από τους εργοδότες, αλλά και στις συχνότερες περιπτώσεις του κατ' οίκον περιορισμού τους υπό την απειλή απέλασης, αν τυχόν επιχειρηθεί αποχώ-

23. Η διαμόρφωση των έμφυλων ταυτοτήτων ως αποτέλεσμα πολλαπλών συγκρούσεων αποτελεί κεντρική φεμινιστική θεωρητική προσέγγιση της κοινωνικής ένταξης των μεταναστριών.

24. Βλ. Lena Inowlocki & Helma Lutz, 2000.

25. Βλ. Ruba Salih, 2000.

26. Βλ. Elisabetta Zontini, 2004.

27. Βλ. Floya Anthias, 2000, σσ. 15-47.

ρηση από την «προστασία» αυτή. Η σχέση με τη χώρα προέλευσης διατηρείται μέσω των εμβασμάτων που στέλνονται στην υπόλοιπη οικογένεια, η οποία συντηρείται από αυτές τις γυναίκες, ενώ η διατήρηση των εθνικών κοινοτήτων στη χώρα υποδοχής στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στις κοινές συναντήσεις την ημέρα της εβδομαδιαίας εξόδου στον δημόσιο χώρο. Η επικοινωνία αυτή των μεταναστριών προσφέρει αφενός πρακτική στήριξη και αφετέρου διατήρηση της εθνικής ταυτότητας. Οικιακή βοήθεια παρέχουν και γυναίκες από τις ανατολικές χώρες της Ευρώπης, για τις οποίες η εργασία αυτή αποτελεί συχνά κοινωνική υποβάθμιση σε σχέση με τις δυνατότητες που προσφέρει το επάγγελμά τους και το επίπεδο σπουδών τους.²⁸

Οι μετανάστριες από την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη που γίνονται αντικείμενα σεξουαλικής εκμετάλλευσης και πορνείας είναι νέες γυναίκες οι οποίες εργάζονται για μαστροπούς, χωρίς νομική προστασία και κοινωνική ασφάλεια, ενώ αντιμετωπίζουν απειλές, αν ξεφύγουν από την επιρροή των κυκλωμάτων πορνείας. Σε κοινωνίες στις οποίες οι σεξουαλικές σχέσεις εξακολουθούν να αποτελούν κοινωνικά ταμπού η εμπορευματοποίηση του σεξ προκαλεί επέκταση της πορνείας, αφού έχει αυξηθεί η διαφήμιση του πληρωμένου έρωτα ως κοινού καταναλωτικού προϊόντος. Αυτού του είδους οι συναλλαγές, παρά το γεγονός ότι είναι εγχρήματες, δεν ανήκουν στον επίσημο τομέα της οικονομίας. Και στην περίπτωση αυτή οι σχέσεις φύλου αλλάζουν σε όλα τα επίπεδα: στη χώρα προέλευσης με το στιγματισμό των γυναικών αυτών και στη χώρα υποδοχής με την έξαρση της σεξουαλικής εκμετάλλευσής τους, γεγονός που λειτουργεί ενισχυτικά της ανδροκρατικής κοινωνίας υποδοχής.²⁹

Και στις δύο παραπάνω περιπτώσεις, η αλληλεπίδραση του φύλου με την τάξη και τη φυλή / εθνική καταγωγή δημιούργησε διαφορές ανάμεσα στις γυναίκες, τις εργοδότες, τις εργαζόμενες και τα θύματα σεξουαλικής εκμετάλλευσης. Αυτό δεν σημαίνει όμως ότι η έμφυλη και πατριαρχική συγκρότηση της κοινωνίας υποδοχής υποχώρησε. Η σημασία του φύλου ως στοιχείου διαμόρφωσης της θέσης και της ταυτότητας των ανδρών και των γυναικών δεν παύει να παίζει καθοριστικό ρόλο παρά την έντονη αλληλοδιαπλοκή του με άλλα κριτήρια κοινωνικών διαχωρισμών ή διχοτομήσεων.³⁰ Οι

28. Βλ. Floya Anthias, 2000.

29. Βλ. και Κεφάλαιο 5, σσ. 169-172.

30. Βλ. Nira Yuval-Davis, 1997.

γυναίκες και στους τρεις ρόλους, της μισθωτής εργαζόμενης σε χαμηλόβαθμες θέσεις της επαγγελματικής ιεραρχίας, της αμειβόμενης οικιακής βοηθού και εργαζόμενης στη φροντίδα και της πόρνης / θύματος σεξουαλικής βίας, προσδιορίζονται από τα παραδοσιακά έμφυλα πρότυπα του καταμερισμού εργασίας (και εξουσίας), παρέχοντας ποικίλες υπηρεσίες σε άνδρες κάθε ηλικίας και κοινωνικής τάξης.

Αντιπροσωπευτική μορφή της σύγχρονης μετανάστευσης των γυναικών προς τον ευρωπαϊκό νότο αποτελούν οι *μετανάστριες οικιακές βοηθοί* στην Ελλάδα, οι οποίες μετακινήθηκαν κυρίως από τις γειτονικές χώρες (ιδίως την Αλβανία). Οι γυναίκες αυτές ήρθαν με σκοπό να εργαστούν και συνήθως επιζητούν να εγκατασταθούν όχι μόνο γιατί η ζήτηση της οικιακής εργασίας συνεχώς αυξάνεται, αλλά και επειδή θέλουν να ενταχθούν (μαζί με τα παιδιά τους) σε κοινωνίες λιγότερο πατριαρχικές από της χώρας τους.

6.3 Μετανάστριες, οικιακές βοηθοί και φροντίδα στην Ελλάδα³¹

Η απογραφή του πληθυσμού το 2001 κατέγραψε 762.191 άτομα που κατοικούν στη χώρα χωρίς ελληνική υπηκοότητα και αποτελούν το 7% του συνολικού πληθυσμού. Αν εξαιρεθούν οι πολίτες της (τότε) ΕΕ και οι Κύπριοι, παρέμεναν περίπου 690.000 άτομα υπήκοοι άλλων χωρών. Οι περισσότεροι από τους μισούς προέρχονταν από την Αλβανία, ενώ σημαντικός αριθμός είχε χώρα προέλευσης τη Βουλγαρία, τη Ρουμανία, τη Ρωσία και την Ουκρανία. Η κατά φύλο σύνθεση των μεταναστών ποικίλλει ανάλογα με τη χώρα προέλευσης. Στη συντριπτική πλειονότητα ανδρικός πληθυσμός είναι τα άτομα από το Μπαγκλαντές, το Πακιστάν, την Ινδία, τη Συρία και την Αίγυπτο (πάνω ή γύρω στο 80%), ενώ στην πλειονότητά του γυναικείος είναι ο πληθυσμός που μεταναστεύει από την Ουκρανία, τις Φιλιππίνες, τη Μολδαβία και τη Ρωσία (πάνω από 60%).³²

31. Για μια πρώτη αποτύπωση των προβλημάτων των οικονομικών μεταναστριών στην Ελλάδα βλ. Ντίνα Βαΐου & Μαρία Στρατηγάκη, 2001. Ειδικότερα, σχετικά με τις οικιακές βοηθούς βρίσκονται σε εξέλιξη τέσσερα μεγάλα ερευνητικά προγράμματα στα Πανεπιστήμια Πάντειο, Αιγαίου, Θεσσαλίας και στο ΕΜΠ, στο πλαίσιο του προγράμματος «Πυθαγόρας» του ΕΠΕΑΕΚ II.

32. Βλ. ΙΜΕΠΟ, 2004.

Περισσότεροι άνδρες είναι άγαμοι (44%) απ' ό,τι γυναίκες (22%), ενώ το συνολικό ποσοστό των γυναικών που ζουν με την οικογένειά τους (73,1%) είναι πολύ μεγαλύτερο από αυτό των ανδρών (51,4%). Οι γυναίκες υπερτερούν σε μορφωτικό επίπεδο και αποτελούν το 31% των απασχολούμενων, από τις οποίες οι μισές εργάζονται στις υπηρεσίες και κατά δεύτερο λόγο στο εμπόριο.³³ Μεγάλος αριθμός γυναικών μετανάστευσαν μόνες, δεν ακολούθησαν τους άνδρες τους και άφησαν τις οικογένειές τους (συζύγους και παιδιά) πίσω, στη χώρα προέλευσης, γεγονός που έχει άμεση σχέση με τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες τόσο στη χώρα προέλευσης, όσο και στην Ελλάδα.³⁴

Οποιοσδήποτε και αν είναι οι ποσοτικές παράμετροι των μεταναστριών στην Ελλάδα, οι ποιοτικές διαστάσεις των συνθηκών ζωής και εργασίας τους στη χώρα είναι ιδιαίτερα υποβαθμισμένες σε σχέση με αυτές των ντόπιων γυναικών. Δεν απολαμβάνουν πλήρη αστικά, πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά δικαιώματα, ενώ συχνά στερούνται ακόμα και θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα. Τα εξατομικευμένα δικαιώματα των μεταναστριών είναι περιορισμένα, αφού αντιμετωπίζονται κυρίως ως εξαρτημένα μέλη οικογενειών.³⁵

Ειδικότερα, οι μετανάστριες που εργάζονται στις υπηρεσίες οικιακής βοήθειας και προσωπικής φροντίδας,³⁶ σύμφωνα με την απογραφή του πληθυσμού του 2001, ανέρχονται σε 61.920, δηλαδή αποτελούν το 42% του συνόλου των απασχολούμενων γυναικών στις ίδιες επαγγελματικές κατηγορίες και το 31,5% του συνόλου των εργαζόμενων μεταναστριών.³⁷ Η κατάσταση που επικρατεί σήμερα σε σχέση με τα δικαιώματα

33. Βλ. Μαρία Τζωρτζοπούλου, 2005.

34. Βλ. Jennifer Cavounidis, 2003.

35. Για προφορικές μαρτυρίες μεταναστριών βλ. Ελένη Συρίγου Ρήγου, 2000, και για τα γενικότερα θέματα της μετανάστευσης στην Ελλάδα τους συλλογικούς τόμους Αθανάσιος Μαρβάκης, Δημήτρης Παρσανόγλου & Μίλτος Παύλου (επιμ.), 2001, Γαβριήλ Αμίτσης & Γαβριέλλα Λαζαρίδη (επιμ.), 2001, και Μίλτος Παύλου & Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), 2004.

36. Επαγγελματικές κατηγορίες: 516 «απασχολούμενοι στην παροχή προσωπικής φροντίδας», 519 «λοιποί απασχολούμενοι στην παροχή προσωπικής φροντίδας» και 913 «οικιακοί βοηθοί, καθαριστές, πλύντες κ.λπ.».

37. Οι απασχολούμενες γυναίκες στις τρεις αυτές επαγγελματικές κατηγορίες είναι 147.816, ενώ το σύνολο των απασχολούμενων μεταναστριών υπολογίζεται στις 196.344. Ο αριθμός 61.920 πρέπει να θεωρηθεί πολύ μικρότερος του πραγματικού,

των μεταναστριών οικιακών βοηθών και παροχέων προσωπικής φροντίδας στην Ελλάδα μπορεί να συνοψιστεί ως εξής:

Ασικά και πολιτικά δικαιώματα

Οι δυσκολίες απόκτησης άδειας παραμονής και εργασίας από τις μετανάστριες, σύμφωνα με το νομικό καθεστώς της χώρας, αποτέλεσαν το σημαντικότερο εμπόδιο της σύγχρονης οικονομικής μετανάστευσης.³⁸ Οι μετανάστριες οικιακές βοηθοί εξασφαλίζουν πιο δύσκολα από τους άνδρες τις προϋποθέσεις νομιμοποίησης της παραμονής και εργασίας τους, λόγω του γεγονότος ότι εργάζονται στον ανεπίσημο τομέα της οικονομίας. Συχνά οι οικόσιτες μετανάστριες εισήλθαν στη χώρα με ειδικές ρυθμίσεις σχετικά με την «απασχόληση προσωπικού φροντίδας ασθενών» που αφορούσαν συγκεκριμένους εργοδότες / -τριες, με αποτέλεσμα να παραμένουν για μεγάλο διάστημα εξαρτημένες από αυτούς / -ές. Το γεγονός ότι ούτε και στην περίπτωση που εξασφάλισαν νόμιμη παραμονή στη χώρα δεν μειώθηκε η εκμετάλλευση σε όλα τα επίπεδα της καθημερινής ζωής αποδεικνύει την αποτυχία του νομικού συστήματος να προστατέψει τα δικαιώματα των μεταναστριών, η οποία γίνεται ακόμα πιο αισθητή στην περίπτωση που οι γυναίκες αυτές πέφτουν θύματα σωματεμπορίας.³⁹

Η συμμετοχή σε πολιτικά κόμματα και μη κυβερνητικές οργανώσεις γίνεται με εξαιρετική δυσκολία, γιατί αυτά συχνά λειτουργούν με άτυπους φυλετικούς αποκλεισμούς εκτός από τους επίσης άτυπους έμφυλους διαχωρισμούς. Επιπλέον, η ένταξη σε πολιτικά κόμματα και γυναίκες οργανώσεις προϋποθέτει τη δραστηριοποίηση των μεταναστριών στον δημόσιο χώρο, αλλά και παράλληλα την υπέρβαση πολλαπλών έντονων διαχωριστικών γραμμών που δημιουργούνται ανάμεσα σε αυτές και στον ντόπιο πληθυσμό (άνδρες και γυναίκες) λόγω φύλου, εθνικής καταγωγής, θρησκείας και κοινωνικής τάξης.

Οικονομικά και κοινωνικά δικαιώματα

Το δικαίωμα στην εργασία ασκείται υπό το καθεστώς των ισχυρών έμφυ-

αφού πολλές μετανάστριες που εργάζονται άτυπα αποκρύπτουν το γεγονός από τους / τις απογραφείς της ΕΣΥΕ.

38. Βλ. Γιάννα Κούρτοβικ, 1998.

39. Βλ. Neovi M. Karakatsanis & Jonathan Swarts, 2003.

λων στερεότυπων με τα οποία λειτουργεί η αγορά εργασίας στην Ελλάδα. Ενώ οι μετανάστριες δεν είναι ποτέ «εκτός» οικονομικής δραστηριότητας, η εργασία τους δεν υπολογίζεται πάντα ως οικονομική δραστηριότητα και, κατά συνέπεια, βρίσκονται «εκτός της αγοράς εργασίας».⁴⁰ Το γυναικείο μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό καλείται να προσφέρει την εργατική του δύναμη χωρίς περιορισμούς, αποδεχόμενο συνθήκες εργασίας χωρίς κατώτατα όρια ως τη μόνη δυνατότητα επιβίωσης και στη συνέχεια νόμιμης παραμονής στη χώρα. Η εύρεση εργασίας γίνεται είτε μέσω των κοινωνικών δικτύων και των γνωριμιών των συγγενών που εργάζονται ήδη στη χώρα είτε μέσω ιδιωτικών γραφείων διακίνησης μεταναστριών, οικιακών βοηθών και νοσοκόμων στα οποία απευθύνονται οι ντόπιες οικογένειες. Η λειτουργία των ιδιωτικών γραφείων είναι παράνομη, αλλά κοινωνικά ανεκτή στο βαθμό που εξυπηρετεί τη ζήτηση προσωπικού φροντίδας με «ευέλικτους» όρους, δηλαδή χαμηλές αμοιβές και λίγες απαιτήσεις ασφαλιστικής κάλυψης. Τα γραφεία διακινούν κυρίως μετανάστριες που έρχονται για πρώτη φορά στη χώρα και είναι διατεθειμένες να εργαστούν «εσωτερικές» στα σπίτια των εργοδοτών / -τριών.

Ο μεγαλύτερος αριθμός των μεταναστριών στην Ελλάδα εργάζεται σε βρόμικες, απαιτητικές και επικίνδυνες εργασίες και πολλές αντιμετωπίζουν ρατσιστικές συμπεριφορές, σεξουαλικές παρενοχλήσεις και εκβιασμούς.⁴¹ Οι Φιλιππίνες «ταυτίστηκαν» με την οικόσιτη οικιακή εργασία και τη φροντίδα των εξαρτημένων ατόμων, ενώ η συντριπτική πλειονότητα των Αλβανίδων και των Ουκρανίδων απασχολούνται ως εξωτερικές οικιακές βοηθοί με ημερομίσθιο, όπως επίσης στον καθαρισμό γραφείων ή στις υπηρεσίες εστίασης και τουρισμού.

Οι σχέσεις ανάμεσα στις εργοδότες και τις οικιακές βοηθούς χαρακτηρίζονται από αντιφάσεις, υποβόσκουσες αντιπαραθέσεις και μη λεκτικές συγκρούσεις. Οι συμπεριφορές των εργοδοτριών κινούνται ανάμεσα στον έλεγχο και τη συμπαράσταση και των μεταναστριών ανάμεσα στην υποταγή και την αντίσταση. Οι σχέσεις εξουσίας (κυρίως στον οικιακό χώρο) που υφίστανται και οι δύο γυναίκες ως φύλο αλληλοδιαπλέκονται με τις εργασιακές σχέσεις και τις φυλετικές ιεραρχήσεις, στις οποίες οι γυναί-

40. Βλ. Evangelia Tastsoglou & Joanna Hadjicostandi, 2003.

41. Τις δουλειές των 3 D: Dirty (βρόμικος), Demanding (απαιτητικός) και Dangerous (επικίνδυνος) βλ. στο Dina Vaiou, 2002.

κες βρίσκονται σε αντίθετες πλευρές. Έτσι, οι ντόπιες εργοδότες και οι μετανάστριες εργαζόμενες αναπτύσσουν σχέσεις λιγότερο οριοθετημένες, βέβαιες και συγκρουσιακές από αυτές που δημιουργούνται ανάμεσα σε άτομα διαφορετικού φύλου, φυλής ή κοινωνικής τάξης.⁴²

Οι όροι και οι συνθήκες εργασίας των μεταναστριών συνδέονται άμεσα με το καθεστώς κοινωνικής προστασίας που απολαμβάνουν. Το επίπεδο κοινωνικής προστασίας είναι περιορισμένο, λόγω των μειωμένων ασφαλιστικών εισφορών, της προσωρινότητας της εργασίας και του μεγάλου αριθμού εργοδοτών και εργοδοτριών. Η απασχόληση στον ιδιωτικό χώρο του σπιτιού ελαχιστοποιεί την υποχρέωση των οικογενειών-εργοδοτών να πληρώνουν εργοδοτικές εισφορές. Μοναδική σχεδόν περίπτωση θεσμικής διευκόλυνσης των μεταναστριών αποτελεί η «ευελιξία» που καθιέρωσε το ΙΚΑ για την ασφάλιση των οικιακών βοηθών οι οποίες εργάζονται με ημερομίσθιο σε πολλούς εργοδότες. Με τη ρύθμιση αυτή οι εργαζόμενες καταθέτουν οι ίδιες στο ΙΚΑ τις εργοδοτικές εισφορές απαλλάσσοντας τις εργοδότες από τη γραφειοκρατική διαδικασία, ενώ έχει οριστεί ελάχιστη εργοδοτική εισφορά ανά ημερομίσθιο, ώστε να απλοποιηθούν οι υπολογισμοί. Η συγκεκριμένη ρύθμιση, που υπαγορεύτηκε από τα οικονομικά ελλείμματα του ΙΚΑ, διευκόλυνε σημαντικά την ασφαλιστική «αυτόνομη» κάλυψη των μεταναστριών που εργάζονται ως οικιακές βοηθοί.

Η πρόσβαση στις δημόσιες υπηρεσίες εκπαίδευσης και υγείας, η οποία αποτελεί κοινωνικό δικαίωμα, προσκρούει στην προϋπόθεση της άδειας παραμονής, που όμως παρέχεται μόνο όταν υπάρχει «επίσημη» απασχόληση. Η πρόσβαση στους δημοτικούς βρεφονηπιακούς και παιδικούς σταθμούς προϋποθέτει επίσης επίσημη απασχόληση και ασφαλιστική κάλυψη, η αναζήτηση της οποίας απαιτεί να έχει ήδη εξασφαλιστεί η φύλαξη των παιδιών κατά το ωράριο εργασίας των οικιακών βοηθών. Οι μετανάστριες βρίσκονται έτσι εγκλωβισμένες σε έναν φαύλο κύκλο που μπορεί να σπάσει σχεδόν μόνο όταν «παραβιαστούν» άτυπα οι κανόνες λειτουργίας των βρεφονηπιακών και παιδικών σταθμών. Σε αυτή την κατεύθυνση οι εργοδότες μπορούν να παίξουν αποφασιστικό ρόλο, αν χρησιμοποιήσουν τις κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις τους για να γίνουν δεκτά τα παιδιά των οικιακών βοηθών τους στους δημοτικούς σταθμούς. Αντίθετα, η πρόσβαση των παιδιών των μεταναστριών στη δημοτική εκπαίδευση είναι

42. Βλ. Μαρίνα Πετρονότη, 1998 και 2003.

υποχρεωτική και, κατά συνέπεια, ευκολότερη. Ευκολότερη είναι και η πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας για την αντιμετώπιση επείγοντων περιστατικών απ' ό,τι στα δημόσια νοσοκομεία. Σε αυτά «απαιτούνται» συχνά άτυπες πρακτικές, όπως η πληρωμή συμπληρωματικού ποσού («φακελάκι») για τη νοσηλεία και τις χειρουργικές επεμβάσεις. Οι μετανάστριες από την Αλβανία φαίνεται ότι είναι περισσότερο εξοικειωμένες με παρεμφερείς πρακτικές, λόγω παρόμοιας κατάστασης στη χώρα τους.⁴³

Καθημερινή ζωή

Η καθημερινή ζωή των μεταναστριών διαμορφώνεται και από στοιχεία όπως οι συνθήκες στέγασης, η συχνότητα και το είδος της σύνδεσης με τη χώρα προέλευσης, οι μετακινήσεις μέσα στην πόλη και οι οικογενειακές στρατηγικές. Οι αλβανίδες μετανάστριες ζουν στις «σχισμές» της πόλης, τα υπόγεια και τους χαμηλούς ορόφους των πολυκατοικιών, τα διαμερίσματα και τις γειτονιές που εγκαταλείπουν οι ντόπιοι και μετακινούνται καθημερινά με τις δημόσιες συγκοινωνίες στις συνοικίες των εργοδοτριών τους. Η σχετική σταθερότητα της εργασίας τους σε σχέση με αυτή των ανδρών έχει ενισχύσει τη θέση τους στην οικογένεια και τη συμβολή τους στη διαμόρφωση της οικογενειακής στρατηγικής. Έχει επίσης ενεργοποιήσει τις διαδικασίες κοινωνικής ενσωμάτωσης και παράλληλης ανεξάρτησης από την Αλβανία, αφού θεωρούν ότι στην Ελλάδα μπορούν ευκολότερα να εξασφαλίσουν καλύτερους όρους ζωής και εκπαίδευσης για τα παιδιά τους παρά το γεγονός ότι υπόκεινται σε εκμετάλλευση της εργατικής δύναμής τους.⁴⁴

Εκτός από τις δυσχερείς συνθήκες εργασίας, οι μετανάστριες στην Ελλάδα αντιμετωπίζουν και μια σειρά από προβλήματα που σχετίζονται άμεσα με εκδηλώσεις ρατσιστικής συμπεριφοράς απέναντι σε άτομα και εθνικές κοινότητες με διαφορετικές πολιτιστικές ή θρησκευτικές συνήθειες.⁴⁵ Οι μετανάστριες αντιμετωπίζουν συχνά εχθρική στάση εκ μέρους

43. Βλ. Dina Vaiou & Maria Stratigaki, 2006.

44. Βλ. Dina Vaiou, 2002. Επίσης βλ. Ντίνα Βαΐου, 2006α, και Ελένη Καμπούρη, 2006α, σχετικά με την καθημερινή ζωή. Όσον αφορά τη διαμόρφωση της έμφυλης ταυτότητας των οικιακών βοηθών βλ. Αγγελική Αθανασοπούλου, 2006.

45. Στην Ελλάδα δεν είναι διαθέσιμη η απαραίτητη υποδομή για τη διευκόλυνση της άσκησης των θρησκευτικών δικαιωμάτων των μεταναστών / -τριών, δηλαδή χώροι λατρείας για θρησκείες εκτός της χριστιανικής. Τζαμιά λειτουργούν μόνο στη Θράκη, λόγω της εκεί μουσουλμανικής μειονότητας.

των ντόπιων και αναγκάζονται να περιοριστούν σε υποβαθμισμένες γειτονιές των μεγάλων πόλεων και στον κοινωνικό χώρο των εθνικών κοινοτήτων. Η εγκατάσταση σε μικρότερες πόλεις φαίνεται να είναι ευκολότερη, αφού προσφέρει ευκαιρίες ανάπτυξης προσωπικών σχέσεων με την τοπική κοινωνία. Αντάλλαγμα γι' αυτό αποτελούν οι οικονομικές συνθήκες απασχόλησης που είναι υποδεέστερες από εκείνες στις μεγάλες πόλεις.⁴⁶ Αντίβαρο στις ρατσιστικές συμπεριφορές μπορεί να γίνει η ενδυνάμωση της ανάγκης πολιτιστικών και θρησκευτικών εκδηλώσεων, οι οποίες ισχυροποιούν την εξάρτηση από τις εθνικές κοινότητες και τις ενδεχόμενες πατριαρχικές καταβολές σχετικά με την οικογένεια και τους ρόλους των φύλων.⁴⁷

Ο δρόμος της επιστροφής φαίνεται ότι είναι πολύ δύσκολος, αν όχι αδύνατος, ακόμα και για τις μετανάστριες που ήρθαν πρόσφατα στην Ελλάδα από ευρωπαϊκές χώρες. Παρά το γεγονός ότι δεν μπορούν να συμμετέχουν ουσιαστικά στη ζωή της χώρας, αφού στερούνται τα οικονομικά τουλάχιστον μέσα, δεν φαίνεται να θέλουν να γυρίσουν πίσω, γιατί η φτώχεια στις χώρες προέλευσης και ίσως οι πολιτικές ταραχές αποτελούν αποτρεπτικούς παράγοντες. Η ζωή στην αβεβαιότητα τις υποχρεώνει να υποκύπτουν σε εκβιασμούς και εκμετάλλευση της εργασίας τους, ενώ βιώνουν διακρίσεις στην κοινωνική ζωή και τις σχέσεις τους με το ελληνικό κράτος.⁴⁸

Σήμερα η ζήτηση αμειβόμενης οικιακής εργασίας και φροντίδας συνεχίζει να αυξάνεται με την επέκταση της απασχόλησης των ντόπιων γυναικών, οι οποίες δεν αποτελούν πλέον τη σχεδόν αποκλειστική πηγή φροντίδας και οικιακής εργασίας. Λόγω της εργασίας των μεταναστριών μειώθηκαν οι πιέσεις για ανάπτυξη κοινωνικών υποδομών για τη φροντίδα των εξαρτημένων ατόμων, γεγονός που ανατροφοδότησε τη ζήτηση υπηρεσιών φροντίδας. Με αυτό τον τρόπο εδραιώνεται ο «εγκλωβισμός» των μεταναστριών στον οικιακό χώρο, όπου παραμένουν με περιορισμένα κοινωνικά δικαιώματα, και αυξάνεται σημαντικά η εξάρτηση από τις εργοδότες οικογένειες.

46. Βλ. Evangelia Tastsoglou & Joanna Hadjicostandi, 2003.

47. Αυτό δεν συμβαίνει για τις μετανάστριες από τις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, όπου οι πατριαρχικές καταβολές είναι πολύ ασθενέστερες λόγω της σοσιαλιστικής ιδεολογίας σχετικά με την ισότητα των φύλων.

48. Βλ. Κούλα Κασσιμάτη, 2003.

6.4 Πολιτικές για την κοινωνική ένταξη των μεταναστριών

Σε πρόσφατη Έκθεση του ΟΗΕ⁴⁹ για τη θέση και τα δικαιώματα των γυναικών από αναπτυσσόμενες χώρες που αναγκάζονται να μεταναστεύσουν στις αναπτυγμένες χώρες αναφέρεται συνοπτικά σειρά από μέτρα για τη βελτίωση της κατάστασης. Αρχής γενομένης από την κύρωση και την εφαρμογή των διεθνών συμβάσεων που προωθούν και προστατεύουν τα δικαιώματα των γυναικών και των κοριτσιών που μεταναστεύουν,⁵⁰ η έκθεση προτείνει σειρά από μέτρα τα οποία πρέπει να αναλάβουν οι κυβερνήσεις των κρατών μελών. Ο σχετικός κατάλογος περιλαμβάνει την αναθεώρηση των εθνικών νόμων που αφορούν τη μετανάστευση με γνώμονα την απαλοιφή των διακρίσεων σε βάρος των μεταναστριών και την ανάπτυξη πολιτικών για την ενίσχυση των ευκαιριών απασχόλησης των μεταναστριών, των γυναικών προσφύγων και των θυμάτων σωματεμπορίας. Ακόμα περιλαμβάνει πολιτικές για πρόσβαση σε ασφαλή στέγαση, στην εκπαίδευση, στην εκμάθηση της γλώσσας της χώρας υποδοχής και στις υπηρεσίες υγείας, καθώς και την οργάνωση προγραμμάτων πληροφόρησης των μεταναστριών για τα δικαιώματα, τις υποχρεώσεις τους και τη συλλογή στοιχείων για την καλύτερη κατανόηση του φαινομένου της γυναικείας μετανάστευσης.

Στην *Ευρωπαϊκή Ένωση* η μετανάστευση από τρίτες χώρες αποτελεί πεδίο κοινοτικών πολιτικών από τη Συνθήκη ΕΚ το 1997, η οποία αποδέσμευσε τη συσχέτιση της μετανάστευσης με την εγκληματικότητα που ίσχυε μέχρι τότε.⁵¹ Όμως, παρά τις σχετικές διατάξεις της συνθήκης, οι ευρωπαϊκές πολιτικές είναι περιορισμένες και επικεντρώνονται κυρίως

49. Βλ. United Nations, 2005.

50. Όπως είναι η Σύμβαση για την Εξάλειψη όλων των Μορφών Διακρίσεων κατά των Γυναικών (CEDAW), η Διεθνής Σύμβαση για την Προστασία των Δικαιωμάτων όλων των Μεταναστών Εργατών και των Μελών των Οικογενειών τους, η Σύμβαση σχετικά με το Καθεστώς των Προσφύγων, η Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών ενάντια στο Υπερεθνικό Οργανωμένο Έγκλημα, η Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού. Βλ. United Nations, 2005, σ. 74.

51. Το άρθρο 63 προβλέπει ότι το Συμβούλιο θεσπίζει μέτρα περί ασύλου, μέτρα περί προσφύγων και εκποτισθέντων και μέτρα μεταναστευτικής πολιτικής σχετικά: (α) με τις προϋποθέσεις εισόδου και διαμονής, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που αποσκοπούν στην επανένωση οικογενειών, και (β) με την παράνομη μετανάστευση και διαμονή.

στην οικονομική διάσταση του φαινομένου και στη ρύθμιση των όρων εισόδου, αφού το Συμβούλιο της ΕΕ καθυστέρησε πολύ να ασχοληθεί με τις κοινωνικές διαστάσεις της μετανάστευσης.⁵² Πράγματι, όλες οι σχετικές οδηγίες που ρυθμίζουν τη χορήγηση ασύλου, την επανένωση των οικογενειών, το καθεστώς των επί μακρόν διαμενόντων και τους πρόσφυγες υιοθετήθηκαν από το 2003 και μετά.⁵³

Παρ' όλα αυτά, τα κοινωνικά δικαιώματα των μεταναστών και των μεταναστών, αλλά και πολλά στοιχεία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των γυναικών στα οποία δίνει έμφαση ο ΟΗΕ, εξακολουθούν να μην αποτελούν προτεραιότητες της ΕΕ. Η επίσημη πολιτική της στον τομέα αυτό αποτυπώθηκε στο «Θεματικό Πρόγραμμα Συνεργασίας με τις Τρίτες Χώρες στον Τομέα της Μετανάστευσης και του Ασύλου (2007-2013)», στο οποίο επιχειρείται να περιοριστούν οι μετακινήσεις από τη χώρα προέλευσης, δηλαδή πριν φτάσουν στην ΕΕ,⁵⁴ καθώς και στο «Σχέδιο Πολιτικής για τη Νόμιμη Μετανάστευση».⁵⁵ Στο τελευταίο περιλαμβάνεται η αναγγελία σειράς από οδηγίες για τα βασικά δικαιώματα εκείνων που εισέρχονται νόμιμα στην ΕΕ, καθώς επίσης και για τις άδειες εισόδου συγκεκριμένων κατηγοριών εργαζομένων που χρειάζονται για την οικονομική ανάπτυξη των χωρών της ΕΕ. Παρά τις επισημάνεις του Ευρωπαϊκού Λόμπυ Γυναικών κατά τη διάρκεια της ανοικτής διαβούλευσης πριν από την οριστικοποίηση της ευρωπαϊκής πολιτικής η διάσταση του φύλου σε αυτή είναι απύσχα, προφανώς επειδή θεωρείται ότι η μεταναστευτική πολιτική είναι «ουδέτερη» ως προς το φύλο. Έτσι, ο μεγάλος αριθμός των γυναικών που εργάζονται αφανώς στις οικιακές εργασίες και τη φροντίδα και υφίστανται

52. Βλ. Eleonore Kofman & Rosemary Sales, 2000.

53. Βλ. Οδηγία 2003 / 9 / ΕΚ σχετικά με τις ελάχιστες απαιτήσεις για την υποδοχή των αιτούντων άσυλο στα κράτη μέλη (ΕΕ L 31, 6.2.2002), Οδηγία 2003 / 86 / ΕΚ σχετικά με το δικαίωμα οικογενειακής επανένωσης (ΕΕ L 251, 3.10.2003), Οδηγία 2003 / 109 / ΕΚ σχετικά με το καθεστώς υπηκόων τρίτων χωρών, οι οποίοι είναι επί μακρόν διαμενόντες (ΕΕ L 16, 23.1.2004) και Οδηγία 2004 / 83 / ΕΚ για θέσπιση ελάχιστων απαιτήσεων για την αναγνώριση και το καθεστώς των υπηκόων τρίτων χωρών ή των απατρίδων ως προσφύγων ή ως προσώπων που χρήζουν διεθνούς προστασίας για άλλους λόγους (ΕΕ L 304, 30.9.2004).

54. COM (2006) 26 τελικό, 25.1.2006.

55. COM (2005) 669 τελικό, 21.12.2005. Το σχέδιο αυτό υιοθετήθηκε μετά την Πράσινη Βίβλο για μια Κοινωνική Προσέγγιση της Διαχείρισης της Οικονομικής Μετανάστευσης, COM (2004) 811 τελικό, 11.1.2005.

διακρίσεις φύλου ακόμα και μέσα στις εθνικές τους κοινότητες παραμένουν στο περιθώριο των ευρωπαϊκών πολιτικών κοινωνικής ένταξης.⁵⁶

Παράλληλα, από το 1997, η Συνθήκη της ΕΚ πρόσφερε ισχυρή νομική βάση για την ανάπτυξη πολιτικών κατά των διακρίσεων. Το άρθρο 13 ορίζει ότι η ΕΕ «μπορεί να αναλάβει κατάλληλη δράση για την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω φύλου, φυλετικής ή εθνικής καταγωγής, θρησκείας ή πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού». Από τη διάταξη αυτή προέκυψε η Οδηγία περί εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης προσώπων ασχέτως φυλετικής ή εθνοτικής τους καταγωγής,⁵⁷ η οποία όμως «δεν καλύπτει τη διαφορετική μεταχείριση λόγω υπηκοότητας» και σαφώς τοποθετεί υπέρ των αυτής τις διατάξεις που ρυθμίζουν την είσοδο και την παραμονή των υπηκόων τρίτων χωρών στην επικράτεια και τη μεταχείριση που απορρέει από το νομικό καθεστώς τους.

Στην Ελλάδα η διαδικασία νομιμοποίησης των μεταναστών έγινε σε τρεις φάσεις: η πρώτη με το Νόμο 1975 / 1991, η δεύτερη με το Νόμο 2910 / 2001 και η τρίτη με το Νόμο 3386 / 2005. Στον τελευταίο νόμο ορίζονται οι συνθήκες απόκτησης άδειας εισόδου υπηκόων τρίτων χωρών, οι ειδικές ρυθμίσεις για συγκεκριμένες επαγγελματικές κατηγορίες, καθώς επίσης και οι όροι χορήγησης και ανανέωσης άδειας διαμονής για οικογενειακή συνένωση.⁵⁸ Παρόλο που ο νόμος αυτός χρησιμοποιεί συστηματικά το αρσενικό γένος για να περιγράψει και τους μετανάστες και τις μετανάστριες,⁵⁹ στις σχετικές συζητήσεις της Βουλής οι μετανάστριες απασχόλησαν τους βουλευτές και τις βουλευτίνες με δύο διακριτούς τρόπους: ως «συμπλήρωμα» του αρσενικού μετανάστη στο πλαίσιο των ρυθμίσεων για την οικογενειακή επανένωση ή ως «θύμα» των κυκλωμάτων

56. Βλ. European Women's Lobby, 2004.

57. Οδηγία 2000 / 43 / ΕΚ περί εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης προσώπων ασχέτως φυλετικής ή εθνοτικής τους καταγωγής (ΕΕ L 180, 19.7.2000). Η ενσωμάτωση της οδηγίας στο ελληνικό δίκαιο έγινε με το Ν. 3304 / 2005, στον οποίο ενσωματώθηκε και η Οδηγία 2000 / 78 / ΕΚ για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία (ΕΕ L 303, 2.12.2000).

58. Οι σχετικές προϋποθέσεις περιλαμβάνουν νόμιμη διαμονή τουλάχιστον δύο ετών του υπηκόου, επαρκές ετήσιο προσωπικό εισόδημα και πλήρη ασφάλιση ασθενείας που καλύπτει και τα μέλη της οικογένειάς του. Ας σημειωθεί ότι οι όροι θεωρήθηκαν πολύ αυστηροί από τις κοινότητες των μεταναστών.

59. Εκτός ελάχιστων εξαιρέσεων, όπως στο άρθρο 60, στο οποίο αναφέρονται «οι χήρες και τα τέκνα».

παράνομης διακίνησης προσώπων με ιδιαίτερη έμφαση στην εγκληματικότητα και την πορνεία.⁶⁰ Στην πρώτη περίπτωση ρυθμίστηκαν οι όροι με βάση τους οποίους σύζυγοι (κυρίως γυναίκες) και τέκνα μεταναστών μπορούν να έρθουν στην Ελλάδα, ενώ στη δεύτερη η προστασία των θυμάτων (κυρίως γυναικών) εξαρτήθηκε άμεσα από τη συνεργασία τους με τις αστυνομικές Αρχές.⁶¹

Στο πλαίσιο των πολιτικών για την προώθηση της απασχόλησης των γυναικών, οι μετανάστριες θεωρούνται «ευπαθής» ομάδα με ιδιαίτερα προβλήματα ένταξης στην επίσημη αγορά εργασίας. Όμως πολλά σχετικά μέτρα, όπως η συμμετοχή στα προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης και συμβουλευτικής γυναικών, προσκρούουν συχνά στην ανάγκη απόδειξης της νόμιμης παραμονής στη χώρα. Αυτή είναι στενά συνυφασμένη με την άδεια εργασίας, η οποία δίνεται με την προϋπόθεση ότι υπάρχει επίσημη απασχόληση. Οι μετανάστριες αντιμετωπίζουν το πρόβλημα να αποκλείονται από τις κρατικές πολιτικές, όταν έχουν μεγαλύτερη ανάγκη από αυτές, και να τεκμηριώνουν δικαίωμα σε αυτές, όταν δεν τις χρειάζονται πλέον. Άλλωστε, οι δυνατότητες επαγγελματικής ανέλιξης ή αλλαγής κλάδου εργασίας των μεταναστριών είναι αντικειμενικά πολύ περιορισμένες, λόγω του ξενοφοβικού κοινωνικού περιβάλλοντος, και ως εκ τούτου πολύ λίγες εξ αυτών μπορούν να επωφεληθούν ουσιαστικά από τα μέτρα των πολιτικών απασχόλησης που τους απευθύνονται.

Οι δημόσιες πολιτικές για την κοινωνική ένταξη, όπως επίσης και οι υπηρεσίες εκπαίδευσης και υγείας, παρουσιάζουν παρόμοιους περιορισμούς, αφού κατά καιρούς εφαρμόζονται περισσότερο ή λιγότερο αυστηρά οι διατάξεις της σχετικής νομοθεσίας. Από περιπτώσεις όπως αυτή στην οποία εμποδίστηκε σε εγκυμονούσα ο τοκετός σε δημόσιο νοσοκομείο, επειδή δεν είχε άδεια εργασίας, μέχρι τις περιπτώσεις όπως εκείνη που δημοτικοί παιδικοί σταθμοί αρνούνται να δεχτούν παιδιά μεταναστριών οι οποίες αναζητούν εργασία, το φάσμα των δυσκολιών πρόσβασης των μεταναστριών ποικίλλει ανάλογα με την εθνική προέλευση, τον τόπο κατοικίας, τον τρόπο εφαρμογής των νόμων, αλλά και την προσωπική στάση των δημόσιων λειτουργών που εξυπηρετούν τις μετανάστριες.⁶² Ενδεικτικά της

60. Βλ. Maria Thanopoulou & Joanna Tsiganou, 2005.

61. Βλ. και Κεφάλαιο 5, σ. 175.

62. Βλ. τις εκθέσεις των Ιορδάνη Ψημμένου και Χριστόφορου Σκαμνάκη, 2006, Ελένης

περιορισμένης σημασίας που αποδίδεται στην ένταξη των μεταναστριών είναι τα δύο τελευταία Εθνικά Σχέδια για την Κοινωνική Ένταξη 2003-2005 και 2005-2006, τα οποία εκπονήθηκαν από δύο διαφορετικές κυβερνήσεις.⁶³ Σε αυτά δεν περιλαμβάνεται καμία εξειδικευμένη δράση για τις μετανάστριες εκτός από εκείνες που είναι θύματα εμπορίας ανθρώπων.

Για την κοινωνική ένταξη των μεταναστών / -τριών δραστηριοποιούνται και πολλοί φορείς του ιδιωτικού τομέα, καθώς και οι μη κυβερνητικές οργανώσεις που προσφέρουν υπηρεσίες στήριξης με δημόσια χρηματοδότηση. Με την Κοινοτική Πρωτοβουλία EQUAL σειρά από μέτρα πολιτικής που θα μπορούσε ή θα έπρεπε να αναλάβει το κράτος ανατέθηκαν πρωτίστως σε ιδιωτικούς φορείς και δευτερευόντως σε μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς. Στον πρώτο κύκλο εφαρμογής της EQUAL (2001-2004) χρηματοδοτήθηκαν τρία έργα με στόχο την ενίσχυση της «απασχολησιμότητας» των μεταναστών.⁶⁴ Μέσω αυτών δημιουργήθηκαν ένα κέντρο μεταπληροφόρησης και ανάδειξης τεχνικών δεξιοτήτων για μετανάστες, παλινοστούντες και πρόσφυγες, ένα δίκτυο για την καταπολέμηση του ρατσισμού και της ξενοφοβίας στα ΜΜΕ και ένα φόρουμ για την ισότητα και την κοινωνική συνοχή. Κατά τις αρχικές προθέσεις και τον προγραμματισμό των φορέων που συντονίζουν τα έργα αυτά, η ισότητα των φύλων θα ενσωματωνόταν ως οριζόντια διάσταση όλων των δράσεων και οι μετανάστριες θα τύχαιναν ιδιαίτερης αναφοράς και ίσως μέριμνας. Παραμένει να αποδειχτεί αν οι προθέσεις αυτές συνεχίστηκαν στη φάση υλοποίησης των έργων και αν είχαν απτά θετικά αποτελέσματα για τις επωφελούμενες γυναίκες ή αν επρόκειτο μόνο για προθέσεις που διατυπώθηκαν λόγω της συμβατικής «υποχρέωσης» των χρηματοδοτούμενων έργων να εναρμονιστούν με την προώθηση των ίσων ευκαιριών ανδρών και γυναικών, δηλαδή με μία από τις βασικές αρχές υλοποίησης της EQUAL. Τις μετανάστριες αναφέρει ρητά

Καμπούρη, 2006β, και Ειρήνης Καμπριάνη, 2006, στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Φύλο και μεταναστευτικοί πληθυσμοί: Όψεις κοινωνικής ένταξης και κοινωνικής πολιτικής» του ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

63. Βλ. Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, 2003, και Υπουργείο Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας, 2005.

64. Τα έργα ΗΦΑΙΣΤΟΣ της Ελληνικής Αποστολής του Διεθνούς Οργανισμού Μετανάστευσης, DREAM της ΑΕ ΔΗΜΗΤΡΑ (Κέντρο Ενημέρωσης και Επιμόρφωσης) και «Φόρουμ για την ισότητα και την κοινωνική συνοχή» της ΑΕ Αθηναϊκό Πρακτορείο Ειδήσεων.

ως αποδέκτριες των παρεμβάσεων του ένα έργο της ΚΠ EQUAL που απευθύνεται μόνο σε γυναίκες.⁶⁵ Όμως, ούτε σε αυτό δεν περιλαμβάνεται καμία ειδική δράση για τις μετανάστριες, αφήνοντάς τες στην πράξη στο περιθώριο των πολιτικών για την ισότητα των φύλων. Στον β' κύκλο εφαρμογής της ΚΠ EQUAL (2004-2006) εντάχθηκε έργο που προωθεί την απασχόληση των μεταναστών / -τριών στον αγροτικό τομέα και τη δημιουργία υποστηρικτικών δομών για τον πληθυσμό αυτό.⁶⁶

Οι λίγες αυτόνομες οργανώσεις πολιτών, όπως το Δίκτυο για τα Πολιτικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, προσφέρουν εθελοντικά υποστήριξη, κυρίως νομική βοήθεια σε μετανάστες και μετανάστριες που αντιμετωπίζουν προβλήματα απέλασης ή προβλήματα που συνδέονται με την επανένωση των οικογενειών. Ιδιαίτερη κινητοποίηση για την πολύπλευρη στήριξη των μεταναστριών που είναι θύματα κυκλωμάτων σωματεμπορίας έχουν αναπτύξει φεμινιστικές ομάδες, όπως το Φεμινιστικό Κέντρο Αθήνας, η Παγκόσμια Πορεία Γυναικών και οι Γυναίκες για μια Άλλη Ευρώπη.

Εκτός από τη νομική στήριξη των μεταναστριών, οι ομάδες αυτές δραστηριοποιούνται στην ευαισθητοποίηση του ευρύτερου κοινού με την έκδοση φυλλαδίων και ανακοινώσεων, αλλά και πολύ συχνά με την οργάνωση διαδηλώσεων και ευρύτερων κινητοποιήσεων. Πρόσφατο παράδειγμα αποτελεί η διαδήλωση που οργανώθηκε από αυτόνομες γυναικείες ομάδες ως διαμαρτυρία για το βιασμό μαθήτριας μετανάστριας στην Αμάρυνθο της Εύβοιας (4 Νοεμβρίου 2006). Αυτόνομες ομάδες και δίκτυα έχουν συγκροτηθεί και από τις ίδιες τις μετανάστριες, όπως είναι το Πανελλαδικό Δίκτυο Μεταναστριών και η Ένωση Αφρικανών Γυναικών, ενώ πολλές γυναίκες δραστηριοποιούνται στο πλαίσιο των οργανώσεων των εθνικών κοινοτήτων στις οποίες ανήκουν ή στο Ελληνικό Φόρουμ Μεταναστών. Πρόσφατη σχετική πρωτοβουλία αποτελεί η «κινητοποίηση για πιστοποιητικό γέννησης των παιδιών των μεταναστών / -τριών που γεννιούνται στην Ελλάδα», στο πλαίσιο της οποίας πραγματοποιήθηκε διαδήλωση (7.10.2006) και συστάθηκε ανοικτή επιτροπή αγώνα.

65. Έργο ΜΕΥΕΙ. «Γυναίκες, Απασχόληση και Τοπική Οικονομία στο Αιγαίο» του ΚΕΚ Τεχνική Εκπαιδευτική ΕΠΕ.

66. Το έργο «Emigrants agro-jobs» του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Οι παραπάνω αποσπασματικές πολιτικές και δράσεις είναι ανεπαρκείς για να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα των μεταναστριών που εργάζονται στην Ελλάδα σε εξαιρετικά δυσμενείς συνθήκες εργασίας και καθημερινής ζωής. Η δυνατότητα άσκησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων τους περιορίζεται από τον άτυπο χαρακτήρα της εργασίας στον ιδιωτικό χώρο της εργοδότης οικογένειας, αλλά και από το πνεύμα των δημόσιων πολιτικών κοινωνικής ένταξης, οι οποίες δίνουν προτεραιότητα στους άνδρες μετανάστες ως τους πλέον επίφοβους ταραξίες της «ήσυχης» και αρκετά ξενοφοβικής ελληνικής κοινωνίας.

Συμπεράσματα

Η επισκόπηση των φεμινιστικών προσεγγίσεων του κράτους πρόνοιας ανέδειξε το φύλο της κοινωνικής πολιτικής εντοπίζοντας τα θεμέλια του στον τρόπο που συναρθρώνεται το κράτος με την αγορά εργασίας και την οικογένεια. Η συνάρθρωση αυτή, βασικό αναλυτικό εργαλείο μελέτης των σύγχρονων καθεστώτων ευημερίας, όπως επίσης και καθένα από τα μέρη της τριμερούς σχέσης βρίσκονται σε διαρκή αλληλεπίδραση με την κοινωνική ιεραρχία του φύλου. Η εκάστοτε μορφή της σχέσης αυτής διαμορφώνει τους όρους ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας, καθώς και τα περιθώρια μεταρρυθμίσεων (ή ανατροπών) ως προς το φύλο που αφήνουν τα μέτρα της κοινωνικής πολιτικής. Σε χώρες όπως η Ελλάδα, όπου η σχέση αυτή απαρτίζεται από ένα «ανδροκρατούμενο» κράτος, μια αγορά εργασίας με ισχυρό επαγγελματικό διαχωρισμό κατά φύλο και έναν έντονα πατριαρχικό θεσμό της οικογένειας, τα περιθώρια αυτά είναι περιορισμένα και ανελαστικά.

Οι δημόσιες κοινωνικές παρεμβάσεις επηρεάζουν διαφορετικά, άμεσα ή έμμεσα, βραχυπρόθεσμα ή μακροπρόθεσμα, την καθημερινή ζωή των ανδρών και των γυναικών, προδιαγράφοντας τους περιορισμούς αλλά και τις δυνατότητες κάθε προσώπου να οργανώσει την οικογενειακή, εργασιακή και προσωπική του ζωή. Η έμφυλη διάσταση της κοινωνικής πολιτικής είναι εμφανής σε κάθε πεδίο του ιδιωτικού και δημόσιου χώρου το οποίο προσπαθεί να «ρυθμίσει». Επηρεάζει σημαντικά τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι και των δύο φύλων δημιουργούν τις οικογένειές τους, φροντίζουν τα παιδιά και τους γονείς τους, εργάζονται και ασφαλιζονται, εκφράζουν τη σεξουαλικότητά τους, εντείνουν ή αποδυναμώνουν τις προσωπικές εξαρτήσεις τους, υφίστανται ή αποτρέπουν την άσκηση βίας σε βάρος τους και εντάσσονται στις κοινωνίες όπου μεταναστεύουν.

Ο έμφυλος χαρακτήρας της κοινωνικής πολιτικής αναζητήθηκε σε πέντε πεδία: την οικογένεια, τη φροντίδα, την αμειβόμενη εργασία, τη βία

κατά των γυναικών και τη γυναικεία μετανάστευση. Σε αυτά εξετάστηκαν οι δημόσιες παρεμβάσεις μέσω νομοθεσίας, κοινωνικών υποδομών, δράσεων και πολιτικών με γνώμονα τις επιπτώσεις τους αφενός στις γυναίκες και την *ισότητα των φύλων* και αφετέρου στα *έμφυλα πρότυπα* και τις *έμφυλες ιεραρχίες* της ελληνικής κοινωνίας. Σε καθένα από τα πεδία αυτά οι μορφές έκφρασης του φύλου και της ανδρικής υπεροχής διαφέρουν, όπως άλλωστε και οι προδιαγραφές των αναγκαίων μέτρων που θα μειώναν τις ανισότητες και θα αποδυνάμωναν τα κοινωνικά πρότυπα φύλου.

Η ανάλυση ανά πεδίο έδειξε ότι η *οικογένεια*, παραδοσιακό πεδίο παρέμβασης της κοινωνικής πολιτικής, εξακολουθεί να παίζει κεντρικό ρόλο στη διαμόρφωση των έμφυλων ταυτοτήτων των παιδιών και των καθημερινών σχέσεων εξουσίας ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες. Οι «ευκαιρίες» που προσφέρει η ισχύουσα νομική ισότητα των συζύγων περιορίζονται από τον αποσπασματικό χαρακτήρα της (μόνο στο οικογενειακό δίκαιο) και τις δυσκολίες εφαρμογής της. Η θεσμική και οικονομική υποστήριξη *νέων σχημάτων οικογένειας* (μονογονεϊκές οικογένειες, ελεύθερες συμβιώσεις κ.λπ.) θα μπορούσε να αποδυναμώσει το παραδοσιακό σχήμα της συζυγικής οικογένειας, το οποίο καλλιεργεί την ανδρική υπεροχή και εγκυμονεί κινδύνους προσωπικών εξαρτήσεων, κοινωνικής απομόνωσης και άσκησης βίας σε βάρος των γυναικών.

Η κατανομή της *φροντίδας* και της *οικιακής εργασίας* παραμένει ιδιαίτερα άνιση σε βάρος των γυναικών παρά την αυξημένη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας. Η εργασία φροντίδας εξακολουθεί να είναι ταυτισμένη με τις γυναίκες, ακόμα και όταν παρέχεται με αμοιβή έξω από το σπίτι ή μέσα σε αυτό από άλλες εργαζόμενες. Τα μέτρα «συμφιλίωσης» που θα μπορούσαν να προωθήσουν στην πράξη μια περισσότερο *ισότιμη κατανομή* της εργασίας φροντίδας και της οικιακής εργασίας ανάμεσα στους δύο γονείς (π.χ. γονικές άδειες, υποδομές φροντίδας) είναι ανίσχυρα ή αναποτελεσματικά. Οι υπάρχουσες κοινωνικές υποδομές φροντίδας λειτουργούν με προβλήματα και τα μέτρα χρονικών διευκολύνσεων των εργαζομένων δεν επαρκούν για να εξισορροπήσουν τα βάρη από τη συσσώρευση πολλαπλών εργασιακών καθηκόντων στις γυναίκες. Οι άδειες από την εργασία είναι αναποτελεσματικές για δύο τουλάχιστον λόγους. Δεν απευθύνονται στην πράξη σε αυτούς που πρέπει να απευθυνθούν, δηλαδή στους πατέρες, και δεν στοχεύουν στη μεταφορά σημαντικού τμήματος της φροντίδας εκτός σπιτιού ούτε στην *αναβάθμιση των*

επαγγελματών στη φροντίδα και τις υπηρεσίες οικιακού τύπου, ώστε να αποδυναμωθεί ο έμφυλος χαρακτήρας τους.

Η οργάνωση και η λειτουργία της *αγοράς εργασίας* συντηρεί και αναπαράγει τις έμφυλες ανισότητες, αφού συνδέεται ως συγκοινωνούν δοχείο με την κατάσταση στην οικογένεια. Τα εργασιακά πρότυπα των ανδρών και των γυναικών διαφέρουν σημαντικά ως προς τα βασικά χαρακτηριστικά τους: τις αμοιβές, τα επαγγέλματα, το χρόνο εργασίας, τη διάρκεια της απασχόλησης, τις επαγγελματικές ευκαιρίες κ.λπ. Η χρήση της τεχνολογίας αλλάζει πολλά από αυτά, χωρίς όμως να αμβλύνει τις διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στα εργασιακά πρότυπα των ανδρών και των γυναικών. Η κατάσταση αυτή προκαλεί σημαντικές ανισότητες στην *κοινωνική ασφάλιση*, ιδιαίτερα στην Ελλάδα, όπου αυτή εξαρτάται άμεσα από τη μορφή και την ποιότητα της απασχόλησης. Παράλληλα, η ύπαρξη πολλών οικογενειακών επιχειρήσεων έχει αποτέλεσμα μεγάλος αριθμός γυναικών να έχουν *παράγωγα* ασφαλιστικά δικαιώματα. Το γεγονός αυτό ευθύνεται σε μεγάλο βαθμό για το ότι οι γυναίκες αποτελούν την πλειονότητα των φτωχών.

Τα μέτρα για την ισότητα στην αγορά εργασίας, όπως η εφαρμογή της νομοθεσίας για την ισότητα στις εργασιακές σχέσεις, οι θετικές δράσεις υπέρ των γυναικών για τη μείωση του επαγγελματικού διαχωρισμού, καθώς επίσης και τα μέτρα που προωθούν την αποσύνδεση των χώρων εργασίας και οικογένειας στην περίπτωση των οικογενειακών επιχειρήσεων, είναι ανεπαρκή για να επηρεάσουν ριζικά τη θέση των γυναικών στην απασχόληση. Αντίστοιχα, οι δημόσιες πολιτικές προώθησης των γυναικών στην αγορά εργασίας δεν συνάδουν πάντα με το στόχο της ισότητας των φύλων. Ο στόχος της *ευελιξίας* σχεδόν πάντα υπερισχύει, με αποτέλεσμα να οξύνεται η ανισότητα λόγω φύλου των νέων θέσεων εργασίας που δημιουργούνται. Τα μέτρα που προωθούν στην πράξη την *εξατομίκευση* των κοινωνικών δικαιωμάτων και την αποδέσμευσή τους από το εργασιακό πρότυπο (π.χ. η αρχή της κοινωνικής προστασίας στη βάση της ιδιότητας του πολίτη) είναι εντελώς υποτονικά έως ανύπαρκτα.

Η άσκηση *βίας κατά των γυναικών* αναδείχτηκε πρόσφατα σε κοινωνικό πρόβλημα και πεδίο της κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα, φέρνοντας στο προσκήνιο τη μεγάλη έκταση των «παλιών» μορφών βίας (συζυγική βία, βιασμός και σεξουαλική παρενόχληση), όπως επίσης και τη «νέα» μορφή ανδρικής βίας (εμπορία και διακίνηση γυναικών με σκοπό

τη σεξουαλική εκμετάλλευση). Τα μέτρα πολιτικής είναι ελλιπέστατα, ενώ η νομοθεσία για τις δύο μορφές βίας με τον μεγαλύτερο αριθμό θυμάτων (συζυγική βία και σεξουαλική παρενόχληση) ψηφίστηκε μόλις το 2006! Οι υποδομές αρωγής των θυμάτων (κέντρα στήριξης, καταφύγια κ.λπ.), όπως και πολλές άλλες (νέου τύπου) κοινωνικές δομές, εμπίπτουν στην κατηγορία εκείνων των δημόσιων παρεμβάσεων που χρηματοδοτούνται κυρίως από κοινοτικά κονδύλια, ανατίθενται σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα σε μη κυβερνητικές οργανώσεις και ιδιωτικές επιχειρήσεις και ως εκ τούτου είναι αβέβαιης διάρκειας και βιωσιμότητας. Τα μέτρα πρόληψης της βίας, που είναι ιδιαίτερα αναγκαία στην περίπτωση αυτή, εξαντλούνται στην πολιτική ρητορική και σε κανονικές καμπάνιες ευαισθητοποίησης της κοινής γνώμης.

Η σχέση φύλου και μετανάστευσης εξετάστηκε με αφορμή τις *οικονομικές μετανάστριες* στην Ελλάδα που ζουν και εργάζονται σε συνθήκες έντονων ιεραρχικών σχέσεων τόσο λόγω φύλου, όσο και λόγω εθνικής καταγωγής. Με περιορισμένα πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά δικαιώματα εργάζονται στον κλάδο των εργασιών «οικιακού τύπου» και παραμένουν σε μεγάλο βαθμό στην αφάνεια και ως εκ τούτου χωρίς κοινωνική προστασία. Οι πολιτικές ένταξης των μεταναστριών συναρτώνται άμεσα με την οικογενειακή κατάσταση (π.χ. ρυθμίσεις για την οικογενειακή συνένωση). Η έλλειψη άδειας παραμονής ή άδειας εργασίας τις υποβιβάζει σε *πολίτες δεύτερης κατηγορίας* ως προς τις δημόσιες πολιτικές και τις αφήνει έκθετες στις έμφυλες εξουσίες μέσα στο χώρο εργασίας, την οικογένεια-εργοδότη. Σήμερα, η πλήρης κοινωνική ένταξη των μεταναστριών αποτελεί και οικονομική αναγκαιότητα για την ανάπτυξη της αγοράς εργασίας και τη βιωσιμότητα του ασφαλιστικού συστήματος.

Εκτός από τις παραπάνω άμεσες αυτές επιδράσεις στην καθημερινή ζωή των γυναικών και των ανδρών, η κοινωνική πολιτική διαμορφώνει παράλληλα τις συνθήκες ευρύτερων και *μακροπρόθεσμων κοινωνικών αλλαγών*. Τα εκάστοτε μέτρα κοινωνικής πολιτικής προβάλλουν κοινωνικά πρότυπα, διαμορφώνουν συνειδήσεις, εκπαιδεύουν σε ρόλους και συμπεριφορές, μεταφέρουν νοήματα και μεταδίδουν μηνύματα για το περιεχόμενο της κοινωνικής συνοχής, της κοινωνικής δικαιοσύνης και των άλλων κοινωνικών αξιών. Η μελέτη αυτή εντόπισε στοιχεία της κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα που μπορούν να αλλάξουν τις σχέσεις φύλου μέσα από

τους πολλούς περιορισμούς, αλλά και τις λίγες «ευκαιρίες» που δημιουργούνται κατά το σχεδιασμό και την εφαρμογή της. Έτσι, η κοινωνική πολιτική θα μπορούσε ιδανικά να προωθήσει την ισότητα των φύλων και να αμβλύνει τις έμφυλες ιεραρχίες, οποιοσδήποτε και αν είναι ο κύριος στόχος της: η κοινωνική δικαιοσύνη, η κοινωνική συνοχή ή η αναδιανομή του εισοδήματος.

Σε κάθε περίπτωση οι ευρύτερες αυτές αλλαγές συναρτώνται άμεσα με τις ίδιες τις εγγενείς αντιφάσεις της κοινωνικής πολιτικής ως έμφυλης δημόσιας πολιτικής. Το ίδιο το κράτος πρόνοιας χαρακτηρίζεται από αντιφάσεις και αντικρουόμενους στόχους, όπως η αναδιανομή και η συσσώρευση ή αλλιώς η κοινωνική συνοχή και η ανάπτυξη της αγοράς. Ως προς το φύλο η κοινωνική πολιτική διέπεται από δύο συχνά αντιτιθέμενους στόχους, την προώθηση της *ουσιαστικής* ισότητας των φύλων και τη *βελτίωση* της καθημερινής ζωής των γυναικών. Η ανάλυση της κατάστασης στα επιμέρους πεδία έδειξε, για παράδειγμα, ότι η κοινωνική πολιτική μπορεί να αυξάνει τις εξαρτήσεις των γυναικών από τους άνδρες και ταυτόχρονα να μειώνει τις διακρίσεις λόγω φύλου ή ότι οι πολιτικές για την απασχόληση είναι δυνατό να ενισχύουν τις τάσεις εξατομίκευσης των δικαιωμάτων και παράλληλα να μειώνουν την κοινωνική προστασία ορισμένων γυναικών, απαξιώνοντας την εργασία τους.

Ειδικότερα, ως προς τον σαφώς διακηρυγμένο από την πολιτεία στόχο της *ισότητας των φύλων*, η κοινωνική πολιτική στη χώρα μας φαίνεται να έχει μεγάλα περιθώρια βελτίωσης της αποτελεσματικότητάς της, τουλάχιστον προς δύο αλληλένδετες κατευθύνσεις. Πρώτον, τη διεύρυνση του φάσματος των *φορέων και των κοινωνικών ομάδων* που εμπλέκονται στην άσκηση της κοινωνικής πολιτικής, κυρίως αυτών για τους οποίους αναπτύσσονται τα μέτρα. Για παράδειγμα, θα μπορούσαν να καλλιεργηθούν οι συνθήκες που επιτρέπουν πραγματική «συνομιλία» και συνεργασία με οργανώσεις και ομάδες (γυναικείες και φεμινιστικές) οι οποίες δραστηριοποιούνται στους τομείς εφαρμογής των μέτρων. Δεύτερον, την αναδιοργάνωση του τρόπου *σχεδιασμού και εφαρμογής* των μέτρων πολιτικής, έτσι ώστε να εντάσσεται *ουσιαστικά*, και όχι μόνο *ρητορικά*, ο στόχος της ισότητας των φύλων στις επιδιώξεις των πολιτικών. Για παράδειγμα, θα μπορούσε να γίνεται συστηματική αξιολόγηση των επιπτώσεων της αναθεώρησης του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης στην ισότητα των φύλων και να ενσωματωθούν τα συμπεράσματα στις τελικές ρυθμίσεις.

Οι *μεταρρυθμίσεις* αυτές της κοινωνικής πολιτικής στην κατεύθυνση της ισότητας, οι οποίες ας σημειωθεί δεν έχουν πάντα οικονομικές συνέπειες, απαιτούν, όπως άλλωστε όλες οι δημόσιες πολιτικές, την απαραίτητη πολιτική βούληση. Φαίνεται ότι μέχρι σήμερα παρά τις σχετικές διακηρύξεις καμία κυβέρνηση δεν διέθετε την απαιτούμενη πολιτική βούληση, ώστε να κατορθώσει αφενός να αποτρέψει τη διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής *ερήμην* της πλειονότητας αυτών στις οποίες απευθύνεται και αφετέρου να περιορίσει την ακούσια ή εκούσια «αγνόηση» των αρνητικών συνεπειών των μέτρων στην ισότητα των φύλων.

Με άλλα λόγια, λόγω τεχνικών και κυρίως πολιτικών περιορισμών, η κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα αδυνατεί να προωθήσει την *ισότητα των φύλων*, την οποία όμως επικαλείται ρητά. Τα εργαλεία της είναι ανεπαρκή και παραμένουν τέτοια κυρίως εξαιτίας συνειδητών ή ασυνειδητών αντιστάσεων όσων έμφυλων υποκειμένων εμπλέκονται σε αυτή ως φορείς πολιτικής βούλησης, στελέχη εφαρμογής, παροχείς και αποδέκτες των μέτρων πολιτικής. Αυτό που ίσως μπορεί η κοινωνική πολιτική να κάνει, και το κάνει σε περιορισμένη έκταση λόγω κόστους, είναι η *βελτίωση* της κατάστασης ορισμένων ομάδων γυναικών, δίνοντάς τες την ευκαιρία να ενισχύσουν τη θέση τους σε σχέση με τους άνδρες στην αγορά εργασίας και μέσα στην οικογένεια (με υποδομές, επιδόματα, ενισχύσεις, την εφαρμογή της νομικής ισότητας κ.λπ.).

Ο φεμινιστικός στόχος της αλλαγής του *μοντέλου* της κοινωνικής πολιτικής και της *ανατροπής* των ιεραρχικών σχέσεων και των προτύπων φύλου, τουλάχιστον στο πλαίσιο του σύγχρονου ελληνικού κράτους, φαίνεται να παραμένει μέχρι σήμερα ουτοπικός. Η μελέτη έδειξε ότι τα περιθώρια των φεμινιστικών πολιτικών παρεμβάσεων εξαντλούνται στην απαίτηση εφαρμογής ορισμένων μέτρων που προωθούν την ουσιαστική ισότητα των φύλων και επιχειρούν να αντιμετωπίσουν τη βία κατά των γυναικών. Τα μέτρα αυτά αναπτύσσονται μέσα στις «ρωγμές» που δημιουργούν οι αντιφάσεις και οι συγκρούσεις των υποκειμενικών πολιτικών προθέσεων και των εγγενών περιορισμών (οικονομικών κ.ά.) της ίδιας της κοινωνικής πολιτικής ως δημόσιας πολιτικής.

Σε κάθε περίπτωση, τα γυναικεία και φεμινιστικά αιτήματα στους τομείς της κοινωνικής πολιτικής αναφέρονται σε ζητήματα καθημερινής ζωής και προσωποποιούνται σε γυναίκες απ' όλες τις κοινωνικές τάξεις και τις εθνικές προελεύσεις. Ακόμα και τα όποια βραχυπρόθεσμα κοινω-

νικά οφέλη των γυναικών βελτιώνουν αντικειμενικά και τις προϋποθέσεις να συμβούν και οι μακροπρόθεσμες αλλαγές στα πρότυπα του φύλου, εφόσον οι γυναίκες θα μπορούν να ζουν και να εργάζονται σε συνθήκες ισότιμες με αυτές των ανδρών και να θεωρούν τον εαυτό τους ενεργά πολιτικά υποκείμενα και όχι παθητικές δέκτριες των κοινωνικών επιταγών. Παράλληλα, η διατύπωση φεμινιστικών στόχων και η φεμινιστική δράση είναι απαραίτητες για να «δείχνουν» την κατεύθυνση των (έστω) αποσπασματικών μεταρρυθμίσεων που επιχειρούνται μέσω της κοινωνικής πολιτικής.